
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2023/3

ЛИПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Головаха, Є. (Київ), Загороднюк, Т. (Київ).** Соціологія Наталії Паніної:
теорія, дослідження, професійна етика 5
- Александр, Дж. Ч. (Нью-Гейвен, США).** Цивільна сфера та перехід до миру:
культурна травма та цивільне відновлення 20
- Кухта, М. (Київ), Соболева, Н. (Київ).** Молодь України у період суспільних
турбулентностей 2019–2021 31
- Skrypchenko, T. (Kyiv).** Children of war: understanding the social impact
on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine 60
- Середа, П. (Київ), Мальцева, К. (Київ).** Використання методів
багатовимірного аналізу у вивченні чинників вибору академічної
кар'єри. 71
- Кандричин, С. (Варшава, Польща).** Здоров'я поза рамками клінічного
протоколу: інституційні пастки та обмеження сучасної медицини 90
- Каменська, Т. (Одеса).** Польове дослідження: підготовка, проведення
та аналітика 116
- Толстих, Н. (Київ).** Мінімальна заробітна плата: дієвий чи
залишковий соціальний стандарт? 130
- Луконін, В. (Київ).** Українські мігранти на польському ринку праці 140

<i>Shcherbyna, V. (Kyiv). Sociocultural aspects of spatial development.</i>	<i>152</i>
---	------------

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

“Aut inveniam viam, aut faciam” —

«Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»	166
---	-----

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України “Преса поштою” на 2023 рік:

- на сайті ДП “Преса” www.presa.ua
- на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
- у відділеннях поштового зв’язку
- в операційних залах поштамтів
- у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2023 року — **74276.**

CONTENTS**ARTICLES**

- Golovakha, Y. (Kyiv), Zahorodniuk, T. (Kyiv).** Natalia Panina's sociology: theory, research, professional ethics 5
- Alexander, J. C. (New Haven, USA).** Civil Sphere and Transitions to Peace: Cultural Trauma and Civil Repair 20
- Kukhta, M. (Kyiv), Sobolieva, N. (Kyiv).** The youth of Ukraine in the period of social turbulence 2019–2021 31
- Skrypchenko, T. (Kyiv).** Children of war: understanding the social impact on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine 60
- Sereda, P. (Kyiv), Maltseva, K. (Kyiv).** Using methods of multidimensional analysis to research decision making in academic career choice 71
- Kandrychyn, S. (Warsaw, Poland).** Health beyond clinical protocol: institutional traps and limitations of modern medicine 90
- Kamenska, T. (Odesa).** Field research: arrangement, conducting, and analytics 116
- Tolstykh, N. (Kyiv).** Is a minimum wage an effective or residual social standard? 130
- Lukonin, V. (Kyiv).** Ukrainian migrants on the Polish labor market 140
- Shcherbyna, V. (Kyiv).** Sociocultural aspects of spatial development 152

ACADEMIC LIFE

“Aut inveniam viam, aut faciam” —
“I shall either find a way or make one” 166

Підписано до друку 18.09.2023 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 12,375. Обл.-вид.арк. 12,35. Тираж 100 прим. Зам. №

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YEVHEN GOLOVAKHA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*<https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>
gos100@gmail.com*

ТЕТЯНА ЗАГОРОДНЮК,

кандидат соціологічних наук, завідувачка редакційно-видавничої групи Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

TETIANA ZAHORODNIUK,

Candidate of Sciences in Sociology, Head of the Editorial and Publishing Group, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*tyuz.kiev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0705-1375>*

Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження, професійна етика

Життя і творчий шлях

Наталія Паніна народилася 10 грудня 1949 року. 1967 року закінчила середню школу в м. Сочі із золотою медаллю і того ж року вступила на факультет психології МДУ ім. М.В. Ломоносова. В університеті Наталія Паніна спеціалізувалася у сфері патопсихології під керівництвом авторки досліджень ефекту незакінченої дії у психології, учениці Курта Левіна професорки Б. Зейгарник. Перша ж курсова робота Наталії Паніної викликала бурхливі обговорення на кафедрі патопсихології, оскільки в ній містилися емпіричні дані та висновки, які виявляли помилковість досліджень, за якими було захищено дисертацію й опубліковано кілька визнаних наукових праць.

Цитування: Головаха, Є., Загороднюк, Т. (2023). Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження, професійна етика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–19, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.005>.

Після закінчення МДУ 1972 року Паніна почала працювати викладачем психології в Київському інституті іноземних мов, а потім, у 1974-му, перейшла до Інституту геронтології АМН, де зосередилася на соціологічних дослідженнях, пов'язаних із соціально-психологічною підготовкою до виходу на пенсію та способом життя пенсіонерів. У 1976 році Н. Паніна вступила до заочної аспірантури ІСД АН СРСР, де під керівництвом професора А. Харчева підготувала і захистила у 1980-му кандидатську дисертацію «Проблеми соціальної адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонера». Працюючи молодшим, а від 1981 року — старшим науковим співробітником відділу соціальної геронтології, Паніна здобула широке визнання як провідний спеціаліст у своїй царині, брала участь у низці міжнародних порівняльних соціологічних досліджень із соціальних проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ та ЮНЕСКО. У 1985 році пішла з Інституту геронтології АМН за власним бажанням і два роки залишалася без роботи, позаяк не була членом КППС, і всі її спроби влаштуватися викладачем соціології або психології виявлялися марними через позицію київської партійної влади. У 1987-му почала працювати молодшим науковим співробітником Відділення інформації із суспільних наук АН УРСР; від 1989-го до 1991 року працювала старшим, а потім провідним науковим співробітником Центрально-Українського відділення ВЦДГД, очолюваного Миколою Чуриловим, спільно і яким створювала першу в Україні республіканську опитувальну мережу і розробляла методичні аспекти побудови репрезентативної вибірки для дорослого населення України. У 1991 році перейшла до Інституту соціології НАН України, де працювала завідувачкою відділу соціальної діагностики, від 1995-го очолювала відділ соціально-політичних процесів, від 2001-го працювала головним науковим співробітником цього відділу. В 1993-му захистила докторську дисертацію «Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії».

У 1992 році розпочала в Інституті соціології НАНУ розроблення проекту й апробацію методики проведення соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для наукової спільноти, представників влади і громадського загалу України. За результатами моніторингу, незмінним науковим керівником якого була Н. Паніна, опубліковано десятки монографій, тисячі наукових і публіцистичних статей.

Н. Паніна була провідним спеціалістом України з низки напрямів розвитку соціологічної науки, пов'язаних із вивченням проблем соціальної адаптації та трансформації суспільства, міжнаціональної толерантності та політичної культури, організації моніторингових та епідеміологічних досліджень. Вона адаптувала і застосувала в масових опитуваннях низку відомих західних методик. Розроблені нею власні методики дістали широке застосування в наукових дослідженнях і практиці соціального управління. Н. Паніна ввела в наукову термінологію низку категорій (віково-рольові очікування, аномійна деморалізованість, дестабілізаційність протестного потенціалу тощо), які відображають важливі аспекти розуміння та пояснення нових соціальних феноменів.

Наталія Паніна і Мирослав Попович

Як провідний виконавець та експерт Н. Паніна брала участь у багатьох міжнародних дослідницьких проектах, співпрацюючи з фахівцями Інститутів соціології Польської та Угорської Академій Наук, Кембриджського і Лондонського університетів, Джорджтаунського, Гартфордського і Нью-Йоркського (у Стоні-Брук) університетів, Єрусалимського університету, а також багатьох наукових установ ФРН, Швейцарії, Голландії, Франції, Словаччини. В усіх цих країнах виходили друком її статті та розділи у наукових монографіях. Проведене під її керівництвом в Україні міжнародне епідеміологічне дослідження (у співпраці з професором Нью-Йоркського університету Евелін Бромет) з вивчення психічного стану та здоров'я дітей і матерів Чорнобиля, відоме фахівцям усього світу. Надзвичайного резонансу набули праці Паніної з питань міжнародної толерантності в сучасній Україні. Н. Паніній належать понад 200 наукових праць, серед яких особливого визнання зажили підручник «Технологія соціологічного дослідження», монографії «Психологія людського порозуміння» і «Соціальне безумство. Історія, теорія і сучасна практика», а також цикл монографій, брошур і статей, присвячених методиці проведення та результатам соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Н. Паніна була членом низки міжнародних наукових організацій, багаторічним головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України. Вона керувала підготовкою «Кодексу професійної етики соціолога», що його 2004 року було затверджено на з'їзді САУ. Як відзначав видатний український філософ Мирослав Попович у книзі спогадів про Наталію Паніну, «про заслуги Наталії Паніної перед наукою немає потреби говорити: самі лише результати

Зустріч із послом України у США Юрієм Щербаком

соціологічного моніторингу, який вона проводила з 1994 року, стали енциклопедією соціальних змін в Україні. Перша українська соціологічна книга, видана англійською мовою, — це книга Наталії Паніної. Вона була високим моральним авторитетом для вчених соціогуманітарного напрямку і наукової молоді» (Наталія Вікторівна Паніна ..., 2007: с. 64). А професор Гарвардського університету Григорій Грабович у тій самій книзі написав про Наталію Паніну як про «одного з найбільших і найоригінальніших українських соціологів нашого часу, проникливу дослідницю та блискучу інтелектуалку, що її внесок у вивчення суспільства України останніх десятиліть, зокрема його етнонаціональних проблем, неоціненним, а громадянська позиція ще від советських часів — взірцевою для чесного та сумлінного науковця й інтелігента» (Наталія Вікторівна Паніна ..., 2007: с. 75).

Наталія Паніна пішла з життя 8 серпня 2006 року від серцевого нападу. З 2007 року Соціологічна асоціація України разом з Інститутом соціології НАН України та Соціологічним центром імені Н.В. Паніної проводять конкурс

«Кращий молодий соціолог року» на здобуття премій імені Наталії Паніної, які молоді науковці отримують 10 грудня на щорічних Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Н.В. Паніної.

Методологія і методи соціології, моніторинг суспільних змін в Україні

Визначним внеском у розвиток методологічного напрямку в українській соціології є розроблення методологічних засад, інструментарію та організаційних принципів національного моніторингового соціологічного дослідження, яке вона здійснила переважно у 1991–1993 роках. Надалі вони були розвинені та вдосконалені у процесі реалізації проекту щорічного моніторингу «Українське суспільство на межі ХХІ століття» з 1994 по 2001 рік в Інституті соціології НАН України, відповідальними виконавцями якого, а також авторами програми й анкети були Н. Паніна та Є. Головаха. Згодом було доведено доцільність доповнення початкової системи показників набором таких, що їх включають до дослідження залежно від зміни суспільно-політичної та економічної ситуації. У 2002-му систему показників було реформовано та розширено, створено оновлений інструментарій, який в основній своїй частині зберігав наступність із попереднім етапом дослідження. Принципи організації дослідження та побудови системи ключових соціальних показників було збережено, що дало можливість порівняльного аналізу даних моніторингу за всі роки його проведення. Проект отримав назву «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

У 2004 році Н. Паніна здійснила остаточну корекцію інструментарію, який і зараз використовують у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. Наразі анкета опитування складається із двох частин: власне моніторингова, базова частина, запитання якої повторюються з періодичністю у два роки, та додаткова частина, запитання якої включають до анкети в межах наукових тем, здійснюваних відділами інституту.

Засади організації моніторингу та розроблення системи його показників були сформульовані з урахуванням специфіки декларованих новоствореною державою цілей пострадянських перетворень та специфіки проведення масових опитувань у нестабільному суспільстві, яка на ранніх стадіях моніторингу полягала насамперед у обмеженості матеріальних ресурсів, недостатній надійності опитувальних мереж, складності досягнення респондентів, зрештою, бракувало фахівців, які мають відповідну підготовку. Щоб бодай частково зняти гостроту проблеми, Н. Паніна підготувала курс лекцій «Технологія соціологічного дослідження», який витримав кілька перевидань і досі є однією з найпопулярніших книг серед студентів-соціологів, а також настільною книгою соціологів-практиків. Особливо докладно в цьому курсі лекцій розглянуто питання складання програми та визначення вибірки дослідження.

Н. Паніна сформулювала розгорнену мету моніторингу як таку, що полягає у відстежуванні та фіксації соціальних змін за сукупністю показників, що відображають динаміку масової свідомості у зв'язку зі змінами соціальної системи в цілому та змінами в окремих сферах суспільного життя. Відповідно до

головної мети дослідження були визначені загальні вимоги до формування сукупності емпіричних показників. По-перше, кожен із них безпосередньо чи опосередковано має відбивати характеристику стану суспільної системи з точки зору демократичних перетворень. По-друге, зміни цих показників, зафіксовані в моніторингу, належить вимірювати індикаторами, які дають змогу оцінити характер та напрями змін соціальної системи за вектором «демократизація». Крім того, показники мають фіксувати зміну соціального самопочуття та рівня добробуту населення у процесі трансформації суспільства.

Далі Н. Паніна визначила критерії ефективності трьох основних складових стратегії реформування суспільства та держави:

- ефективність економічної політики, яку можна вимірювати ступенем підтримки населенням соціально-економічних реформ, зростанням матеріального добробуту людей та розширенням можливостей реалізації їхнього трудового потенціалу;

- ефективність перетворень політико-правової системи, яка відображається у підтримці політичних реформ та демократично обраної влади на засадах утвердження в державі демократичних прав і свобод, законності, правопорядку, політичної стабільності, міжнаціональної та конфесійної згоди;

- ефективність соціальної політики, яка безпосередньо вимірюється покращенням соціального самопочуття, психологічного та фізичного стану (здоров'я) людей на підставі розширення доступу до благ сучасної цивілізації в головних сферах життєдіяльності.

Н. Паніна зробила вагомий внесок у розроблення методів та методології вимірювань у соціології. Вона узагальнила міжнародний досвід, на підґрунті якого розробила засади застосування тестів у масових опитуваннях. Слід зазначити, що під час вивчення проблем соціальної геронтології з 1975 по 1985 рік Н. Паніна була визнаним фахівцем у галузі застосування тестових методик у психології та соціології, брала участь у серії міжнародних порівняльних соціологічних досліджень проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ та ЮНЕСКО. Паніна вважала, що відмінності психологічних і соціологічних тестів визначаються самим предметом дослідження. Досвід застосування тестових методик в українському моніторингу свідчить про те, що вони забезпечують можливість отримання кількісної оцінки на підставі квантифікації якісних параметрів особистості. Перевагою застосування тестів у соціології є й те, що цими засобами можна вимірювати важливі інтегральні показники стану свідомості великої кількості людей. Крім того, вони дають змогу порівнювати інформаційні масиви різних досліджень. Проте переваги тестів виявляються лише за неухильного дотримання низки принципів:

- чітка формалізація всіх етапів процедури тестування;
- стандартизація завдань та умов їх виконання;
- квантифікація отриманих результатів та структурування їх за певною програмою;
- інтерпретація результатів на підставі нормативів, отриманих шляхом стандартизації методик на обґрунтованій вибірці стандартизації (попередньо отриманий розподіл значень за досліджуваною ознакою).

Н. Паніна вважала, що кожен тест, який відповідає критеріям надійності та валідності, має містити не лише набір певних завдань, а й такі обов'язкові компоненти: 1) стандартну інструкцію для респондента, що містить мету та правила виконання завдань; 2) ключ шкалювання, який відображає співвідношення пунктів завдання зі шкалами вимірюваних якостей і показує, який саме пункт завдань до якої характеристики особистості (шкали) належить; 3) ключ кодування, який дає змогу підрахувати, скільки балів до шкали додає той чи інший варіант відповіді; 4) ключ інтерпретацій отриманого індексу, що репрезентує саме норми, з якими співвідносять отриманий результат.

У випадку стабільного суспільства, на думку Н. Паніної, можна використовувати тести, які відбивають стійкі якості особистості. Вивчення суспільства, що трансформується, за допомоги тестових методик посилює інтерес дослідників до методик, які чутливі до змін результату під впливом контрольованих факторів і допомагають діагностувати стан індивідів у динаміці: тривожність, готовність до протесту, соціальне самопочуття тощо.

Під час розроблення принципів конструювання соціологічних тестів Н. Паніна акцентувала увагу на визначенні термінів «тест», «шкала», «індекс». Кожен тест має складатися з набору характеристик вимірюваного явища і шкал, за якими вимірюється кожна характеристика. Сукупність цих значень, інтегрована в єдиний числовий показник, є кінцевим результатом вимірювання — індексом досліджуваного явища що вивчається.

Вперше в українській соціології Н. Паніна сформулювала методологію та принципи побудови якісної тестової методики, що застосовується у масовому соціологічному опитуванні. Для її побудови необхідні такі операції: відбір максимальної кількості показників (індикаторів), що описують досліджуване явище; визначення шкали вимірювання кожного індикатора; систематизація індикаторів на кшталт шкали (уніфікація різновиду і точності шкали) — виділення блоків (субтестів); інтеграція індикаторів: побудова загального індексу (чи типу) в межах кожного блока, кінцева мета — побудова інтегрального індексу досліджуваного показника; стандартизація шкали на підставі попереднього тестування групи респондентів: зведення отриманих даних до нормального розподілу (за потреби — штучна нормалізація шкали); оцінка внутрішньої узгодженості; оптимізація методики на підставі аналізу кореляцій між індикаторами: виключення найменш інформативних, ранжування індикаторів за валідністю щодо кінцевого результату; вторинна оптимізація: конструювання варіантів методики (модифікацій), що відрізняються за обсягом; оцінка надійності та валідності всіх модифікованих варіантів.

Аналіз особливостей застосування тестів як вимірювальних методик у соціологічному дослідженні дав змогу Н. Паніній сформулювати основні принципи вибору з числа вже наявних або конструювання нових тестів для застосування їх у масових опитуваннях під час проведення емпіричного соціологічного дослідження. Отже, видатний внесок Н. Паніної в теорію і практику методичного забезпечення масових моніторингових опитувань полягав у тому, що вона обґрунтувала можливість та необхідність застосування тестових методик в українському соціологічному моніторингу і визначила методологічні принципи та критерії адаптації та розроблення соціологічних тестів.

Внесок Н. Паніної в соціологічну теорію

Наталія Паніна більш відома як методолог соціології, як фахівець у галузі методичного забезпечення та аналізу даних моніторингових досліджень, як автор популярних праць із соціології міжнаціональних відносин та політичної соціології. Менш згадувані її концептуальні положення про сутність та реальні механізми сучасних соціальних трансформацій, про перспективу розвитку пострадянського суспільства. Можливо, це пов'язано з тим, що вона не акцентувала увагу саме на цих своїх працях, а деякі з них, як, наприклад, фундаментальна наукова доповідь про специфіку способу життя та психологічного стану людей за стабільних та нестабільних соціальних умов, підготовлена у 1993 році, взагалі не були опубліковані за життя автора.

У чому полягала специфіка соціологічного теоретизування Н. Паніної? Чим вона цікава як вітчизняній, так і світовій соціологічній спільноті? Відповідаючи на ці питання, насамперед слід зазначити, що Наталія Паніна ніколи не дозволяла собі робити теоретичні узагальнення, не перевіривши їх багаторазово в емпіричних дослідженнях, серед яких вона надавала перевагу соціологічному моніторингу як різновиду порівняльних досліджень. Започаткований нею багаторічний моніторинг Інституту соціології НАН України був базою, на якій ці висновки постійно перевірялися. Інший важливий аспект способу теоретизування, властивого Н. Паніній, полягав у тому, що вона завжди чітко визначала принципові засади побудови своєї концепції. У випадку з розробленням концепції пострадянської суспільної трансформації вона виходила з того, що в суспільстві існують нормативна база та соціальна творчість, пов'язана з діяльністю індивідів та ініціативних груп.

У стабільному суспільстві, яке вона вивчала до початку перебудови, основою соціальної інтеграції та регулювання суспільного життя є соціальна структура, побудована на строгій ієрархії цінностей та загальноприйнятій нормативній базі. У стабільному соціумі люди просто пристосовуються до наявної ціннісно-нормативної системи. І через це будь-яке стабільне суспільство має свої переваги, а саме нормативно визначені відносини між людьми, усталені ціннісні орієнтири та моральні принципи.

Коли ж суспільство переходить у фазу нестабільності, коли ця нестабільність набуває такого характеру, як у пострадянській Україні, коли ціннісно-нормативна система виявляється зруйнованою, потужний механізм пристосування, властивий соціальній природі більшості людей, починає працювати безвислідно. Саме тому діяльність людей за умов зламу ціннісно-нормативної системи нагадує поведінку психічно хворих. Про це Н. Паніна і Є. Головаха написали у книзі «Соціальне божевілля», тому що спостерігали масові феномени неадекватної адаптивної поведінки, коли здорові люди поводяться як психічно хворі. Вони шукають об'єкт адаптації і не знаходять його, і тоді, на думку Наталії Паніної, вирішальну роль починає відігравати індивідуальна творчість людини, її суб'єктивний світ. Інтегративну функцію в нестабільному суспільстві виконує не зруйнована практично повністю ціннісно-нормативна система, а індивідуальний активізм; і трагедія пострадянського суспільства на першому ета-

пі трансформації полягала насамперед у тому, що вирішальний внесок у процес соціальної інтеграції вносять ті соціально активні індивіди, у яких найбільше нахабства, найбільше розвинений хапальний інстинкт, що дає змогу найбільш цинічним членам суспільства використовувати розвал ціннісно-нормативної системи на користь власних меркантильних інтересів. Вони таке ж породження нестабільного суспільства, як і розгублені маси, які шукають і не можуть знайти об'єкт адаптації. Але потреба в тому, щоб суспільство стабілізувалося, у більшості людей залишається. І вони шукають вихід із глухого кута, породженого тотальною аномією. В результаті досліджень масової свідомості в українському суспільстві у рамках нормативно-особистісної концепції Н. Паніна дійшла висновку про існування двох типів реакції на тривалу аномію — нормативної та ненормативної, які зумовлюють характер та причини соціальної поведінки індивідів (груп).

Н. Паніна чітко окреслила три варіанти виходу із ситуації масової аномійної деморалізованості. Перший шлях подолання тотальної аномії — це традиціоналізм, повернення до архаїчної системи цінностей як інтегрувальної основи життя. Другий — авторитаризм як спроба розв'язати проблеми суспільства за рахунок жорсткої централізації, і третій — це поступове послідовне просування декларованим демократичним шляхом. Ще 1993 року Паніна прогнозувала, що на Росію очікує вихід з аномійного глухого кута в авторитарне суспільство, що консолідується на основі шовіністичної ідеології, тоді як Україні, найімовірніше, загрожує повернення до традиційної системи цінностей, уґрунтованої на ідеології ізоляціонізму.

Для обґрунтування цих теоретичних засновків Наталія Паніна впродовж багатьох років створювала та адаптувала нові й нові методики. Починала вона з класичних методик — шкал аномії Макклоскі та Сроула, шкали авторитарності Адорно, шкали життєвої задоволеності Гавіґерст і Тобіна, шкали соціальної дистанції Богардуса, шкали соціального цинізму та інших, адаптуючи їх для масових моніторингових опитувань. Пізніше вона розробила власні методики «Інтегральний індекс соціального самопочуття» та «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу», які давали можливість отримувати інтегральну оцінку суспільної атмосфери та особливостей сприйняття з боку людини свого становища в суспільстві. І коли Паніна виявила, що переважна більшість громадян України схильні до стану аномійної деморалізованості й виявляють вкрай низький рівень соціального самопочуття, то їй стало зрозуміло, що країну очікують серйозні соціальні потрясіння.

В останні роки життя Наталію Паніну дедалі більше турбували метаморфози, пов'язані зі зміною іміджу наших політичних лідерів, які почали демонструвати різні форми архаїчної поведінки: одягають традиційний одяг в недоречних обставинах, заплітають коси в дусі середньовіччя, беруть участь у державних богослужіннях, вимагають введення у шкільні програми уроків релігійної етики. Але вона не розглядала цей процес як надто драматичний з точки зору модернізації суспільства. Головне, щоб виборці, коли вони вкотре вибиратимуть собі правителів, усвідомлювали, що шлях до утвердження європейських цінностей, шлях до європейської спільноти несумісний із традиціоналізмом та архаїчною ідеологією. Інакше ми просто приречені на десятиліття тупцювання на

місці, хоч би якими деклараціями цей «біг на місці» супроводжували. Сучасна «європейська» ціннісно-нормативна система і в Європі утвердилася порівняно недавно; і тому ж Заходу не було чим пишатися на початку й навіть у середині минулого століття. Але останніми десятиліттями західноєвропейські держави досягли чимало для того, щоби система норм і цінностей, що встановилася в них, могла розглядатися як реальний орієнтир демократичного розвитку.

Н. Паніна була впевнена, що цей шлях був відкритий і для України, але для цього мають бути усвідомлені реальні проблеми трансформації суспільства. І перш за все слід усвідомити, що чим нестабільніше суспільство, тим більша роль індивідуальної ініціативи у творенні ціннісно-нормативної бази суспільних перетворень. Саме тому вона стільки сил та творчої енергії витратила на створення Кодексу професійної етики соціолога. Побудова ціннісно-нормативного базису суспільства, у її розумінні, має розпочинатися з ясної та послідовної артикуляції моральних і ділових норм діяльності професійних спільнот, державних та громадських організацій. Тільки так можна подолати соціальний цинізм, який вона вважала зворотним боком особистої ініціативи в нестабільному суспільстві.

Аналіз соціального самопочуття, соціально-психологічного та психічного стану населення України за всі роки незалежності свідчив про те, що зміна поколінь носіїв соціальних норм і цінностей, підвищення їхньої особистої активності призвели до формування інтернальної особистості, схильної до відповідальної соціально активної поведінки. Формування цього типу особистості як рушія соціальних змін Н. Паніна спрогнозувала ще у 90-х роках минулого століття на підставі аналізу структури цінностей, соціального самопочуття та морально-психологічного стану молоді за умов тотальної аномії.

У численних працях Наталії Паніної, підготовлених на даних моніторингу Інституту соціології НАНУ, ініціатором і незмінним науковим керівником якого вона була багато років, міститься обґрунтування реальних соціальних механізмів трансформації суспільства, його переходу від нестабільного стану, пов'язаного з масовою аномійною деморалізованістю, авторитарними настроями, ізоляціонізмом, екстернальністю, соціальним цинізмом, песимізмом та життєвою незадоволеністю, до стабільного соціуму з перспективою побудови демократичної ціннісно-нормативної системи. Уважне прочитання її доробку є важливою умовою адекватного пояснення сутності сучасних соціальних трансформацій та ясного розуміння перспективи розвитку суспільства.

Проблеми формування професійної етики та соціологічної культури

Наталія Паніна завжди була на передньому краї діяльності соціологічної спільноти України, гостро відчуючи ті моменти, коли соціологи особливо потрібні суспільству. Коли Україна була проголошена і визнана світом незалежною державою, в суспільстві суттєво зросла потреба у самопізнанні, а цього не могло статися без масових репрезентативних опитувань. Ось де був потрібен досвід міжнародних порівняльних соціологічних досліджень, накопичений Па-

ніною в Інституті геронтології АМН. І напередодні проголошення незалежності вона разом із Миколою Чуриловим створює першу національну опитувальну мережу та оригінальну вибірку, яку й сьогодні використовують у репрезентативних для населення України опитуваннях. Суспільству потрібна була загальна картина і перспектива соціальних змін, і Паніна ініціює проведення соціологічного моніторингу, рівного якому щодо методичної оснащеності та систематичності подання результатів досі немає в жодній пострадянській країні. Суспільству потрібно було, щоб ЗМІ та політичні функціонери адекватно подавали дані масових опитувань, і Паніна пише спеціальну брошуру для журналістів та політиків, з якими проводить спеціальні заняття щодо роботи з соціологічною інформацією.

Так заклик суспільства ставав особистим покликанням Наталі Паніної як соціолога. Але вона розуміла й те, що запитуваність соціологів породжує спокусу проміняти істину та професійну гідність на прихильність «сильних світу цього». Саме тому без вагань погодилася очолити комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України та створила разом з іншими членами комісії дуже ретельно підготовлений «Кодекс професійної етики соціолога», де кожен пункт був справді «вистражданим», оскільки потребував величезної підготовчої роботи, пов'язаної з аналізом світового досвіду створення етичних кодексів, що регулюють діяльність науковців і викладачів різних наукових дисциплін, зокрема в соціології та в галузях, де проводять дослідження з використанням соціологічних методів (маркетинг, електоральні опитування тощо). Вона вивчила досвід створення національних кодексів зарубіжних соціологічних асоціацій, адаптувала загальнонаукові етичні засади до специфіки соціологічної діяльності в Україні, відстоювала свої погляди на наукову етику у численних статтях, беручи участь у дискусії, що розгорнулася на сторінках журналів та на конференціях. І нарешті V З'їзд Соціологічної асоціації України у травні 2004 року ухвалив остаточну редакцію кодексу.

Можливо, в тому і полягає справжнє покликання соціолога, щоб у соціальній різноголосиці чути саме те, що насамперед потрібно суспільству, включно зі співтовариством соціологів, без чого це суспільство (і це співтовариство) можуть втратити необхідні орієнтири руху. А спільноті соціологів України треба було позбавлятися радянської замкнутості, хибної самодостатності, і Наталія Паніна видає перші соціологічні книги англійською мовою за результатами моніторингу соціальних змін в Україні, які стали одним із важливих джерел знань про українське суспільство для зарубіжних колег.

Особливого значення Н. Паніна надавала формуванню соціологічної культури в суспільстві, що трансформується, і в соціологічній спільноті, яка вивчає це суспільство. Вона окреслила три типи критеріїв, яким відводила вирішальну роль у формуванні соціологічної культури: наукові, технологічні та професійно-етичні. Наукова культура визначається насамперед послідовністю обґрунтування та верифікації соціологічних концептів. Саме цим критерієм соціологічної культури керувалася вона сама, коли обґрунтовувала та перевіряла у багаторічному моніторингу особистісно-нормативну концепцію трансформації пострадянського суспільства. Важливим професійним критерієм соціологічної

культури вона вважала дбайливе та вдумливе ставлення до соціологічної класики й пошук можливості її розвитку з урахуванням конкретних умов суспільних трансформацій. Рівень професійної культури соціолога можна оцінити і за його прагненням поширювати соціологічні знання та нові тенденції в науці. Вона наполягала на тому, що справжній соціолог повинен сприяти «ліквідації безграмотності» у науковому та навколонауковому середовищі. Безграмотні інтерпретації даних соціологічних опитувань у ЗМІ особливо турбували Паніну, бо вони формували помилкове, упереджене, навіть вороже ставлення до соціології в українському суспільстві. Для формування соціологічної культури представників українського політикуму і засобів масової інформації під її редакцією та з її коментарями було видано спеціальну брошуру «Опитування громадської думки. Для журналістів і політиків» (Опитування..., 1995).

Мабуть, найважливішим, на думку Н. Паніної, був етичний критерій соціологічної культури. Згадаймо незліченну кількість фейкових «соціологічних центрів», що виникли у 1990-ті роки. Керівниками, аналітиками, фахівцями в них «працювали» здебільшого люди, яких Паніна називала «самоназванцями». Їхньою головною метою була нажива, головним принципом проведення так званих «опитувань» — «що завгодно за ваші гроші». У своїх інтерв'ю у ЗМІ, а також у численних виступах на презентаціях даних соціологічних досліджень вона постійно звертала увагу на те, що довіряти даним масових опитувань можна тільки в тому разі, коли центри, що їх здійснюють, відповідають вимогам, визначеним в етичних кодексах професійних спільнот.

Наостанок слід зазначити, що праці Наталії Паніної широко відомі в Україні та за її кордонами. В історію української соціології її ім'я вписано назавжди. Сьогодні її професійна та життєва позиція — орієнтир для молодих людей, небайдужих до долі науки, яку вони обрали як сферу власної творчої самореалізації.

Джерела

Головаха, Є., Паніна, Н. (2006). Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві. У С.А. Макеєв (Ред.), *Структурні виміри сучасного суспільства* (с. 164–165). Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є. (Упоряд.), Урсуленко, К. (Упоряд.). (2007). *Наталія Вікторівна Паніна: Життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє*. Київ: Факт.

Головаха, Е.И., Панина, Н.В. (1994). *Социальное безумие. История, теория и современная практика*. Киев: Абрис.

Загороднюк, Т. (2011). Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства. У В.М. Ворона, Н.О. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. Т. 1. Аналітичні матеріали* (с. 245–256). Київ: Інститут соціології НАН України.

Загороднюк, Т. (2011). Наталія Паніна: критерії соціологічної культури. У Є. Головаха, О. Стегній (Ред.), *Соціологічна культура: числа і смисли. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної* (с. 71–82). Київ: Інститут соціології НАН України.

Паніна, Н.В. (Відп. ред., вступ, коментар). (1995). *Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків*. Київ: Демократичні ініціативи.

Паніна, Н.В. (1998). Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 53–68.

Панина, Н.В. (2008). *Избранные труды по социологии: в 3 т.* (Головаха, Е.И., сост., ред., вступ. статья). Киев: Факт.

Паніна, Н.В. (2004). Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні. *Studea clanky*, 2. Отримано з: www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html

Паніна, Н.В. (1996). *Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій*. Київ: Наукова думка.

Паніна, Н.В. (2005). *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Panina, N. (2007). Professional Ethics and Sociology in Ukraine (On Adoption of the Code of Professional Ethics of Sociologist by the Sociological Association of Ukraine). In *Ukrainian Sociological Review (2004-2005)* (pp. 8-27). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Panina, N., & Golovakha, Ye. (1999). *Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Panina, N. (2003). Ukrainian Youth: The Structure of Values and Social Well-Being in a Condition of Total Anomie. *From Pacesetters to Dropouts. Post-Soviet Youth in Comparative Perspective* (pp. 176-199). Lanham, New York, Oxford: University Press of America.

Golovakha, Ye., Panina, N., & Vorona, V. (Eds.). (2000). *Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Одержано 20.07.2023

References

Golovakha, Ye., & Panina, N. (2006). Monitoring of social changes in Ukrainian society. [In Ukrainian]. In S.A. Makeev (Ed.), *Structural dimensions of modern society* (pp. 164-165). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Головаха 1999]

Golovakha, Ye., Panina, N., & Vorona, V. (Eds.). (2000). *Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Golovakha, Ye., Ursulenko, K. (Eds.). (2007). *Natalia Viktorivna Panina: Life, scientific activity, path to the future*. [In Ukrainian]. Kyiv: Fact. [= Наталія Вікторівна Паніна 2007]

Golovakha, Ye.I., & Panina, N.V. (1994). *Social madness. History, theory and contemporary practice*. [In Russian]. Kyiv: Abris. [= Головаха 1994]

Panina, N. (2003). Ukrainian Youth: The Structure of Values and Social Well-Being in a Condition of Total Anomie. *From Pacesetters to Dropouts. Post-Soviet Youth in Comparative Perspective* (pp. 176-199). Lanham, New York, Oxford: University Press of America.

Panina, N. (2007). Professional Ethics and Sociology in Ukraine (On Adoption of the Code of Professional Ethics of Sociologist by the Sociological Association of Ukraine). In *Ukrainian Sociological Review (2004-2005)* (pp. 8-27). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Паніна 2007]

Panina, N., & Golovakha, Ye. (1999). *Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Panina, N.V. (1996). *Technology of sociological research. Course of lectures*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Паніна 1996]

Panina, N.V. (1998). Measurement in sociology and the principles of using tests in mass surveys. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1-2, 53-68. [=Паніна 1998]

Panina, N.V. (2004). Social distance, ethnic attitudes and national tolerance in Ukraine. [In Ukrainian]. *Studea clanky*, 2. Retrieved from: www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html [=Паніна 2004]

Panina, N.V. (2005). *Ukrainian society 1994-2005: sociological monitoring*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Паніна 2005]

Panina, N.V. (2008). *Selected works on sociology: In 3 Vols.* (Ye.I. Golovakha, co-author, ed., introductory article). [In Russian]. Kyiv: Fact. [=Паніна 2008]

Panina, N.V. (Ed., introduction, commentary). (1995). *Poll of public opinion. For journalists and politicians* [In Ukrainian]. Kyiv: Democratic Initiatives. [= Опитування 1995]

Zahorodniuk, T. (2011). Changes in the socio-psychological state of the population of Ukraine in the perspective of the normative and personal concept of the transformation of society. [In Ukrainian]. In V.M. Vorona, N.O. Shulga (Eds.), *Ukrainian society. Twenty years of independence. Sociological monitoring: in 2 Vols. Vol. 1. Analytical materials* (pp. 245-256). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Загороднюк 2011]

Zahorodniuk, T. (2011). Natalia Panina: criteria of sociological culture. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, O. Stegnii (Eds.), *Sociological culture: numbers and meanings. Materials of the International Sociological Readings in Memory of N. V. Panina* (pp. 71-82). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Загороднюк 2011a]

Received 20.07.2023

ЄВГЕН ГОЛОВАХА, ТЕТЯНА ЗАГОРОДНЮК

Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження, професійна етика

У статті йдеться про життєвий шлях та наукову спадщину видатної української соціологині, доктора соціологічних наук Наталії Вікторівни Паніної (1949–2006 роки). Н. Паніна була провідним фахівцем України з низки напрямів розвитку соціологічної науки, пов'язаних із вивченням проблем соціальної адаптації та трансформації суспільства, політичної культури, а також організації та методичного забезпечення моніторингових та епідеміологічних досліджень. Вона адаптувала і застосувала в масових опитуваннях низку відомих західних методик з вимірювання рівня тривожності, аномії, соціального цинізму тощо. Надзвичайного резонансу набули праці Паніної з питань міжнаціональної толерантності в Україні. Н. Паніна вперше сформулювала принципи побудови якісної соціологічної тестової методики для використання в масових опитуваннях. 1992 року, працюючи в Інституті соціології НАН України, Н. Паніна почала розробляти проєкт для відстеження соціальних змін в українському суспільстві та апробувати відповідну методику. Ініційований Паніною соціологічний моніторинг згодом перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для наукової спільноти, представників влади і громадського загалу України.

За результатами моніторингу, незмінним науковим керівником якого була Н. Паніна, опубліковано десятки монографій, тисячі наукових і публіцистичних статей. Цей проєкт 2014 року здобув Державну премію в галузі науки і техніки. Н. Паніна брала участь у багатьох міжнародних дослідницьких проєктах, успішно співпрацюючи з науковцями Інститутів соціології Польської та Угорської академій наук, Кембриджського та Лондонського університетів, Джорджтаунського, Гартфордського і Нью-Йоркського (у Стоуні-Бруку) університетів, Єрусалимського університету, а також із низкою наукових установ ФРН, Швейцарії, Нідерландів, Франції та Словаччини. У всіх цих країнах виходили друком її статті та розділи у наукових монографіях. Багато років поспіль Н. Паніна очолювала Комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України. Зокрема, вона керувала підготовкою Кодексу професійної етики соціолога, що його 2004 року було ухвалено на з'їзді САУ.

Ключові слова: Наталія Вікторівна Паніна, соціальна адаптація, міжнаціональна толерантність, тестові методики, моніторинг соціальних змін, професійна етика

YEVHEN GOLOVAKHA, TETIANA ZAHORODNIUK

Natalia Panina's sociology: theory, research, professional ethics

The article focuses on the life and legacy of an outstanding Ukrainian sociologist, Doctor of Sciences in Sociology Natalia Panina (1949–2006). She was a leading expert within Ukraine in a number of areas determining the development of national sociological science and relating to the study of important social phenomena such as social adaptation, societal transformation and political culture. She also provided organizational and methodological support to the monitoring and epidemiological studies.

N. Panina adapted a number of well-known Western questionnaires for measuring anxiety, anomie, social cynicism, etc. and applied these tools to mass surveys. In addition, Panina's works on the issues of interethnic tolerance in Ukraine gained extraordinary resonance. She was the first to set out principles for designing a quality sociological test which should be used in mass surveys. In 1992, while working at the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, N. Panina started developing a project for monitoring social changes in Ukrainian society and testing the methodology related to this project. With the passage of time, the monitoring grew into the main source of systematic sociological information for the academic community, authorities and general public of Ukraine.

The findings from the monitoring survey supervised by N. Panina all the time have served as a basis for numerous monographs, academic papers and journalistic articles. In 2014, this project was awarded the State Prize in Science and Technology. N. Panina participated in many cross-national research projects, successfully collaborating with social scientists from the Institutes of Sociology of the Polish and Hungarian Academies of Sciences, the Universities of London and Cambridge, Hartford, Georgetown and New York (in Stony Brook) Universities, the University of Jerusalem, as well as with a number of academic institutions in Germany, Switzerland, Netherlands, France and Slovakia. Her articles and monograph chapters were published in each of these countries. For many years, N. Panina was the Head of the Commission on Professional Ethics of the Sociological Association of Ukraine. She managed the preparation of the Code of Professional Ethics for Sociologists, approved in 2004 at the Congress of the Sociological Association of Ukraine.

Keywords: *Natalia Panina, social adaptation, interethnic tolerance, sociological tests, monitoring social changes, professional ethics*

ДЖ.Ч. АЛЕКСАНДЕР,

професор соціології і співдиректор Центру соціології культури, Єльський університет (Нью-Гейвен, СТ 06520, США)

JEFFREY C. ALEXANDER,

Professor of Sociology and co-Director of the Center for Cultural Sociology, Yale University (New Haven, CT 06520, USA)

jeffrey.alexander@yale.edu

<https://orcid.org/0000-0003-3600-8023>

Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення^{1, 2}

Якими є умови цивільної єдності та невоєнного конфлікту всередині національних держав? Для початку можна було б концептуалізувати мир як просто відсутність насильства. Тоді здійснення переходу до миру означатиме відмову від фізичної сили як легітимного засобу поводження щодо соціальних та культурних конфліктів (вираження їх, посередництва в них та їх розв'язання) і, в ширшому сенсі, щодо боротьби за владу. Таке мінімалістське визначення миру передбачає цивільне регулювання конфліктів, скажімо, заміну примусу переконанням. Необхідно визнавати доброчесність своїх опонентів, хоч би як їхні матеріальні та ідеальні інтереси ввижалися з погляду наших. Їхню мотивацію необхідно вважати щирою, а їхнє ставлення чесним. Коли ми таким чином поважаємо їхнє право мати права (Arendt, 1951), погрози опонентам фізичною силою стають чимось позамежним. Насилля означає заперечення інших через визначення опонентів як речі, які можна змінити лише знищуючи. Для того,

¹ Оригінальна публікація: Alexander, J.C. (2022). Civil Sphere and Transitions to Peace: Cultural Trauma and Civil Repair. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 35, 85-93. <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09371-7>. Переклад статті українською мовою та її друк здійснюється з дозволу автора та журналу "International Journal of Politics, Culture, and Society".

² Попередню версію цієї статті було представлено у грудні 2015 року на конференції, організованій Карло Тоньято у Національному університеті Боготи для обговорення закінчення багатодесятилітньої громадянської війни в Колумбії. Пізніше, у відредагованому вигляді, її було представлено на форумі «Демократичний рух 18 травня та постпам'ять», який спільно прийняли міста Сеул та Кванджу, відзначаючи 40-ву річницю повстання у Кванджу (Південна Корея) (прим. авт.).

Цитування: Александер, Дж.Ч. (2023). Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 20–30, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.020>.

щоб у суспільстві запанував мир, єдиним легітимним способом зміни чужих думок має стати переконання; на зміну озброєнню має прийти обґрунтування.

Таке мінімалістське визначення миру є емпіричним підґрунтям існування громадянського суспільства. Звісно, Макс Вебер (Weber, 1946) мав рацію, коли наполягав, що монополізація засобів насильства нацією-державою була значним цивілізаційним досягненням. Для Вебера модерність означає раціонально-легальний лад, який забезпечує більшу передбачуваність та більшу справедливість, аніж деспотична влада патримоніального авторитету. Якщо доступ до засобів насильства має хоч хтось крім представників держави, легально-раціональна легітимність руйнується і закони втрачають чинність.

Проте твердження, що мир є відсутністю насильства, не рівнозначне твердженню, що мир цим обмежується. Мир є значно більшим за просто відсутність нелегітимного насильства. Навіть якщо уряди зуміють монополізувати насильство, що може завадити жорстокому протистоянню згодом розгорітися знову? Із цим питанням ми досягаємо меж Веберової соціології. Опис обмежень застосування насильства виходить за рамки теорії модерності як раціонального суспільства. Нам потрібна більш культурно-зорієнтована соціологія, здатна теоретизувати почуття, символи, моральність та метафізичні уявлення (Alexander et al., 2012). Насильство — річ фізична, проте укорінена в культурних процесах шельмування, знеславлення та об'єктивації. Мир вимагає руху в іншому напрямку, до дієвого бачення соціальної єдності, здатної зафіксувати та обмежити державу, і не лише державу; до незалежної цивільної сфери (civil sphere), яка встановлює обмеження і для економіки, церкви, університету, сім'ї, етнічних та расових спільнот та добровільних об'єднань.

Цивільна сфера (Alexander, 2006) є ідеалізованою утопічною спільнотою, частково, проте ніколи не цілком, інституціалізованою у таких комунікативних структурах, як журналістські та громадські асоціації, і таких регулятивних структурах, як законодавство та виборча система. Цивільна сфера передбачає існування суспільства саморегульованих осіб, які вважають не лише себе, а й інших доброчесними, незалежними, відкритими, спроможними до співпраці та раціональними, розглядають навколишніх як побратимів по горизонтально зорганізованій спільноті, які цінують довіру до себе. Більшість людей, які населяють великі територіальні громади, ніколи не зустрінуться безпосередньо. Ми можемо пізнати один одного лише через символічні репрезентації. Ми маємо досвід єдності та відкритої спільноти лише мірою того, як символізуємо віддалених інших в термінах спільних цивільних якостей. Тоді інші стають нашими співгромадянами не лише номінально, а й фактично. Кант (Kant, 1999: р. 329) пов'язував умови миру з поширенням приязні, наполягаючи, що «здійснення права на поверхню Землі належить загалом усій людській расі», та проголошуючи, що ця ідея спільної належності має «наблизити людську расу до космополітичної конституції». Саме про спільну належність під космополітичним небозводом (Anderson, 2011) ідеться в теорії громадянської сфери.

Проте культурні коди цивільної сфери стосуються не лише належності та приязні. Парадоксально, але вони стосуються також виключення, жорстокості

та відвертої агресії. Дискурс громадянського суспільства — бінарний. Не лише у високій філософії, а й у повсякденній мові вулиць ми знаходимо ідеалізовані цивільні якості, що їх рішуче протиставляють їхнім протилежностям: раціональне — ірраціональному, чесність — ошуканству, незалежність — залежності, відкритість — потаємності, приязнь — агресивності, довіру — недовірі. Для всіх осіб та груп, зображуваних як носії освячених якостей, гідні належності до цивільної сфери, стрижневі групи інших змальовуються у термінах негідних якостей (Douglas, 1966), яких слід позбутися заради збереження крихкої стабільності демократичного громадянського суспільства.

Шлях залежності (path dependence) та інституційні структури зумовлюють ідеальні та матеріальні інтереси, і через це досить легко здійснюється кодування певних осіб та груп в антицивільних термінах. Колоніалізм ставився до корінних народів та їхніх суспільств як до засобів досягнення імперських цілей, змальовуючи тубільні релігії, соціальні практики та колір шкіри як квінтесенцію антицивільності: залежність, твариноподібність, облудність, ірраціональність та агресія. Проте інтереси аж ніяк не є чимось застиглим. Відносно автономні ідеї — культурні системи (Geertz, 1973) — потужно впливають на траєкторії, за якими зміщуються ідеальні та матеріальні інтереси. У XVI столітті деякі впливові іспанські церковні лідери наполягали, що підкорені індіанці також є людськими істотами, спонукаючи іспанських окупантів більш чуйно ставитися до цих інших представників людської раси заради того, щоб колись у майбутньому, Божою волею, постала космополітична конституція (Stamatov, 2013). Впродовж наступних століть в інституційні структури Нового Світу проникли більш секулярні республіканські ідеї європейського Відродження (Skinner, 1978), сформувавши антипатримоніальні спільнотні патерни та створивши відносно демократичні умови для внутрішнього миру (Forment, 2003).

Коли внаслідок поєднання економіки з расовим пануванням постали західні рабовласницькі системи, релігійні та секулярні орієнтації на ширші загальнолюдські обов'язки надихнули аболіціоністські рухи (Stamatov, 2013), а зрештою, і громадянські війни між поневолювачами та визволителями, які після столітньої боротьби стерли економічне рабство з лиця землі. Західні цивільні сфери розширилися, і виникли нові можливості для досягнення внутрішнього миру. Ще століття по тому рух за громадянські права кинув виклик пережиткам расизму в південних штатах США. Мартин Лютер Кінг пробудив мрію про більш мультирасове американське кредо та менш фрагментовану, більш солідарну американську громадянську сферу. У постколоніальній Південно-Африканській Республіці, де чорне населення пригноблювали та експлуатували заради ідеологічних та економічних інтересів африканерів, не лише Африканський національний конгрес, а й білі реформатори із середнього класу встановили зв'язки з глобальними світськими та релігійними партнерами, які запустили антипартеїдний рух, що перебудував цивільну сферу ПАР на менш расистську, більш мультикультурну та більш солідарну (Thorn, 2006).

На початку і в середині XX століття соціальна поляризація породила варварські політичні та ідеологічні рухи, які поширилися всім світом. До влади прийшли фашистські та більшовистські диктатури, і майбутнє ліберальних демо-

кратій виглядало похмурим. Проте утопічну мрію про незалежну та інклюзивну цивільну сферу так і не вдалося повністю придушити. Розгорілася світова війна за свободу та гідність, було викрито Голокост, було проведено масштабні публічні суди над військовими злочинцями, а нова глобальна громадська організація, Організація Об'єднаних Націй, ухвалила Загальну декларацію прав людини. Демократичні уряди пустили коріння в Німеччині та Японії, і було закладено широкі підвалини громадянського миру. У 1970-х роках, після смерті фашистського диктатора генералісімуса Франко Іспанія розпочала екстраординарний процес мирних, хоча й глибоко болісних, демократичних перетворень (Edles, 1998). Згодом релігійні та секулярні ідеали надихнули рух «Солідарність», який поставив на коліна польську комуністичну диктатуру. До кінця того десятиліття повсюдно було повалено більшовицькі диктатури, які утверджували насильство з боку держави, а в Південному конусі Латинської Америки рухи громадянського суспільства кинули виклик військовим диктатурам. У Східній Азії також відбувся ненасильницький перехід до більш демократичного врегулювання конфліктів, зокрема на постчайканшистському Тайвані, у постбританському Гонконзі та, мабуть, у найпоказовіший спосіб, у Південній Кореї внаслідок низки повстань, від повстання у Кванджу 1980 року до Червеного демократичного повстання 1987 року (Alexander et al., 2019). По всій планеті, в одному регіоні за іншим, демократичні держави, влада яких була легітимована дискурсами громадянського суспільства, заклали культурні підвалини внутрішнього миру.

Задля миру всередині країни треба позбутися насильства в політиці, створити державу, регульовану незалежними судами та керовану представниками цивільної сфери, обраними на посаду після публічних полемічних змагань за державну владу. Аби схилити до стабільності громадськість, що конфліктує, до полеміки замість антагонізму (Mouffe, 2000), громадяни, до яких ви звертаєтесь, мають почуватися членами єдиної спільноти й поділяти взаємні обов'язки.

Коли вузькі та часткові інституційні структури підважують та обмежують можливості для якнайширшого взаємозобов'язання, це може викликати масовий реформаторський рух і навіть спричинити громадянські та революційні війни. За таких умов соціальної поляризації утвердження довіри до автономності, чесності та надійності співгромадян значно ускладнюється (Alexander et al., 2021). Яким чином, розкриваючи приховуване, можна поширювати сигніфікаційні, означальні референції сакрального виміру бінарного дискурсу громадянського суспільства? Яким чином стрижневі групи та будь-яка третя сторона можуть символізувати стигматизовані та виключені групи — класи, корінні народи, етнічні, релігійні та регіональні групи — у більш шанобливий та приязний спосіб?

Ключовим моментом тут є агентність пригноблених, яку може підживлювати безкомпромісне утопічне бачення альтернативного, більшою мірою громадянського суспільства. Коли соціальна єдність руйнується і соціальний мир стає суто гегемонічним гаслом, соціальні рухи, що представляють пригноблені групи, вдаються до насильства. Проте вони також можуть проєціювати прояви

цивільності на аудиторію третьої сторони незалежно від її матеріальних інтересів. Вони можуть не лише «поборювати зброєю», а й, за словами Грамші, «поборювати позицією».

Перехід до космополітичного миру залежить від символічних заходів, які закладають культурні підвалини якнайширшої громадянської єдності. Якщо такі соціальні заходи мають успіх, вони ув'язують досвід структурних нестач із мріями про цивільну відбудову (Kane, 2019). Якщо обидві сторони соціального конфлікту є символічно та емоційно залученими, заходи сплітають культурні структури інтертекстуальності, що розширюють простір цивільної сигніфікації. Обіг спотворювального, антицивільного бачення зменшується. У рамках об'єктивувального бачення, що роз'єднує громадян, не лише виключені, а й стрижневі групи постають як припустимі об'єкти насилля та винищення й дедалі більше витісняються на маргінес.

Як можна відбудувати цивільну сферу, залагодити її розбіжності в такий спосіб, щоб єдність ширилася, а джерела соціального лиха зникали? Слід вивести болісні соціальні рани за рамки символічного подання, яке досі виправдовувало їх. Необхідно створити нові, більшою мірою цивільні наративи; історії, які дають змогу слабким і сильним, жертвам і їхнім переслідувачам помінятися місцями у просторі моралі. Тепер ті групи та особи, які просували та виправдовували травмувальні розбіжності, підлягають знеславленню та покаранню; ті ж, кого раніше розглядали у термінах темного, антицивільного зворотного боку соціального дискурсу, тепер можуть через відповідне очищення та ресигніфікацію, переозначення долучитися до громадянських святинь. Коли жертви гуманізуються, вони перестають бути приниженими через символи антицивільної об'єктивації й персоніфікуються як сяйні постаті, піднесені через цивільну ідентифікацію (Tognato, 2011). Колись шановані герої нині виявляються запламованими злочинцями, їхні ідентичності паплюжать, а їхні обтяжені розбратом ідеології та рухи вилучають за рамки новопосталого соціального устрою.

У завершальній частині есея я повернуся з висот цієї теоретичної аргументації на землю, дослідивши випадки переходу до миру після війн між країнами та всередині них. Маю почати з того, що такі переходи обтяжені процесом культурної травми (Alexander et al., 2011), що й уможливило ресигніфікацію жертв насильства та перебудову спільнот у більш цивільний спосіб.

У Другій світовій війні демократія перемогла фашистську диктатуру, проте це не призвело до автоматичної зміни ідеологій переможених народів. Однак німцям та японцям було дозволено повернутися до спільних теренів людської раси лише за умови трансформації. Ті, хто керував фашистськими диктатурами, мали бути зашельмовані за антицивільність не лише ззовні, а й у самій Німеччині. Ті, хто зорганізовував фашистські викиди насильницької влади, мали бути засуджені як антипатріоти за підлив миру та нараження на небезпеку всієї нації-держави. Не лише фашистські лідери, а й їхні прибічники мали сприйняти ресигніфікацію їх як злочинців, перебираючи на себе моральну відповідальність та демонструючи приязнь до тих, кого вони гнобили (Eyerman, 2019).

Одним із кроків такого травмувального процесу є персоналізація жертв (Alexander, 2012a,b). У роздумах про перехід Німеччини від війни до миру інте-

лектуали-оглядачі зазвичай зосереджувалися на таких безпосередньо повоєнних подіях, як Нюрнберзький процес. Це були потужні політичні заходи цивільного правосуддя, що відкрили десятиліття судових процесів, викриттів, публічних покань та примирень. Проте розширення та відбудова цивільної сфери Німеччини вимагали глибших культурних перетворень.

Упродовж європейської історії євреїв змальовували як підступних та підозрілих чужинців, для яких двері цивільної сфери мають бути зачинені. Ці двері почали прочинятися саме тоді, коли нацистська Німеччина розгорнула антисемітську кампанію масових убивств. Християни, які воювали проти Німеччини, робили це не заради євреїв, стигматизованої та підпорядкованої групи, з якою ані емоційної ідентифікації, ані культурних зв'язків у європейців та американців практично не було. Проте впродовж повоєнного десятиліття, мірою того як масові вбивства євреїв дедалі більше сприймалися не як пов'язане із війною «звірство», а як всесвітньоісторичний «Голокост», ця інтерпретаційна ситуація докорінно змінилася. Західна література та фактологічні медіа почали зображати вбитих євреїв не як об'єкт, маси гідні жалю, а як окремих людських істот. Історія життя і смерті Анни Франк, простої голландської дівчинки, яка разом із родиною переховувалася від нацистів на горищі в Амстердамі, стала разючою притчею, легендою про трагічне страждання, вірцеву відважність та надзвичайну мужність. «Щоденник» Анни став обов'язковим для прочитання для мільйонів школярів. Слідом за історією Анни Франк були створені романи, фільми, телевізійні мелодрами, тисячі й тисячі. Присвячені Голокосту художні твори та документальні свідчення ставали бестселерами як у Німеччині, так і поза її межами.

Для успішності такого роду травмувального процесу знадобився ще один крок: роль злочинця мало бути генералізовано. Одразу по завершенні Другої світової війни німці трактували відповідальність за геноцидну війну вузько, звинувачуючи в усьому Гітлера і віддану йому кліку нацистів-фанатиків. Однак упродовж наступних десятиліть, мірою того як воєнний злочин перетворювався на Голокост, відчуття моральної відповідальності за це масове вбивство поступово поширювалося, спершу на мільйони пересічних німців, котрі підтримували Гітлера, потім на німецьких солдатів, які воювали за нацистську експансію, і зрештою на покоління німців, які народилися вже після смерті Гітлера (Giesen, 2004). Врешті-решт роль злочинця поширилася далеко за межі Німеччини на окуповані народи, які потай сприяли нацистській політиці винищення, і навіть на країни-союзниці, які утримувалися від бомбардування таборів смерті, а пізніше самі були звинувачені у скоєнні геноциду під час колоніальних війн 1950-х і 1960-х років.

Досягнення повоєнної Німеччини, а саме перехід від жорстокої державної агресії до держави під контролем більш інклюзивної та толерантної цивільної сфери, стали переламною точкою відліку для вимірювання успіхів та невдач аналогічних зусиль з боку інших. У своєму дослідженні процесу, який розгортався у повоєнній Японії, Акіко Хасимото (Hashimoto, 2015) демонструє стійкість мілітаристського наративу, який ініціював 20-річну війну Японії на Тихому океані. Націоналістичні лідери продовжували бачити себе нібито жертвами

західного імперіалізму, звеличуючи свої минулі завоювання як спокуту та відмовляючись поширити співчуття на вбитих ними корейців, китайців та американців. Хоча цьому мілітаристському наративу протистойть потужний рух за мир, навіть такий антимілітаризм представляє Японію в історії не як злочинця, а як пасивну жертву, посилаючись на бомбардування авіацією США японських міст запалювальними бомбами, ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі, а також нинішній військовий союз Японії та США. Жоден з принципових наративів, що постали з повоєнного травмувального процесу в Японії, не перебирає на себе свого роду моральної відповідальності за насильство, необхідної для закладення культурних підвалин миру (Wang, 2019).

Постфранкістська Іспанія являє собою різкий контраст. Громадянські війни можуть закінчуватися болісно, коли попри загасання насильства поляризація під тонкою вуаллю миру зберігається. У праці «Символ та ритуал у новій Іспанії» (Edles, 1998) Едлес пояснює, як можна уникнути такої небезпечної й недовговічної розв'язки. Звісно, інституційні зміни при мирному переході Іспанії від диктатури до демократії були значними (Edles, 1998: pp. 32-33). Напередодні громадянської війни Іспанія була бідною аграрною країною, і повоєнна політика економічної автаркії та протекціонізму, що її проводив Франко, суттєво знизила доходи на душу населення. Проте, починаючи з 1950-х років, Іспанія увійшла до ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці (МОП), запровадила технократичний ринковий капіталізм та відкрилася для іноземних інвестицій і туризму, що дало змогу країні долучитися до масштабного економічного буму 1960-х. Аналогічна політика відкритості була започаткована всередині іспанських релігійних та політичних інституцій. Утім, коли Франко помер 1975 року, нічого не було гарантовано. Навпаки, на порядку денному були песимістичні прогнози щодо збереження авторитаризму.

Ці очікування не справдилися через низку публічних заходів, як ретельно скоординованих, так і спонтанних, які транслювали безпрецедентні заклики до національної єдності та артикулювали нову повагу до раніше плюндрованої іншої сторони. На думку Едлес, смерть Франко «пробудила трансцендентне розуміння минулості розбрату», що й утворило символічний простір для переходу від минулого до майбутнього, для впровадження більшою мірою цивільного наративу. І режимна, і опозиційна еліта долучилися до полум'яних заклинань щодо священного «нового початку», аби не лише відродити право голосу, а й пробудити утопічний дух «convivencia», як його називали іспанці, що буквально означає співіснування з іншими, але в ширшому сенсі означає також толерантність і мир (Edles, 1998: p. 43). Коли посткомуніст і кандидат у депутати, поет Рафаель Альберті повернувся з вигнання, він зізнався: «Я поїхав, стискаючи кулаки, оскільки то був час війни, але я повертаюся із розкритою для братерства рукою» (ibid.). Права каталонська коаліція назвала себе «convivencia Catala». Ці риторичні акти нової всеохопної єдності також передбачали очищувальну ресигніфікацію заплямованої іншої сторони. Впливовий філософ Хуліан Маріас проголошував: «Іспанія повертається до самої себе, вона рухається з неабиякою свободою, [ми] стираємо відмінності між двома іспанськими класами, і багато хто з нас починає відчувати, що ми не станемо ізгоями нашого колективного

життя» (Edles, 1998: p. 45). Тогочасні соціальні актори, чиї предки були непримирними ворогами у жорстокій громадянській війні, «прийшли до визначення демократії як своєї найважливішої мети», а «насилства як неприпустимого засобу її досягнення» (Edles, 1998: p. 15). Перед лицем загальнонаціональних страйків, організовані акти єднання робітників і капіталістів обіцяли вагомі фінансові вигоди. Коли ж все-таки стався насильницький виплиск фашизму, це викликало масові демонстрації проти екстремізму. А коли заколотники в ім'я короля захопили парламент, Хуан Карлос публічно засудив їх, закликавши до «спокою та розсудливості» (Edles, 1998: p. 145), що зробило короля героєм демократичного дійства. Замість максимізації ідейних та матеріальних інтересів за принципом гри з нульовою сумою, різні групи створювали самообмежувальні правила, які відкрили шлях до компромісу.

Двадцять років по тому, коли аналогічний перехід від громадянської війни до демократичного миру відбувався у Південно-Африканській Республіці, центральну роль знов-таки відігравали публічні заходи, надаючи граничний простір, в якому можна було практикувати та уявляти більш інклюзивну єдність ще до того, як вона стала дієздатною хоч у який-небудь інституційний спосіб. Важливою організаційною інновацією в рамках цього переходу була «Комісія правди і примирення» (далі КПП). Реконструюючи цей символізувальний проект у своєму дослідженні «Постановка єдності» (Goodman, 2015: p. 27), Таня Гудмен показує, як багаторічний і висвітлюваний по всій країні процес створив потужну мізансцену драматизації свідчень, які подавали «приклади минулого зла», одночасно зіставляючи їх з «ідеалом уявленої спільноти, кодифікованої як нова Південно-Африканська Республіка». У процесі символізації нової ПАР було переглянуто значення національної належності. КПП визначила «нові обриси базового морального всесвіту» (Goodman, 2015: pp. 27-28), постапартейдну «веселкову країну» згідно бачення голови КПП, єпископа Десмонда Туту.

«Рух від минулого до майбутнього, — відзначає Гудмен, — вимагав змінити спосіб, у який люди розглядали один одного, та перевизначити межі належності» (Goodman, 2015: p. 16). У стилі, що був відлунням цивільної реконструкції Голокосту, особисті свідчення трагедії персоналізували досі безіменних чорних жертв апартеїду. Жертви переставали бути «деперсоналізованими іншими» і ставали «особами з обличчями, родинами [та] почуттями... з якими інші могли ідентифікувати себе, переступивши класові та расові межі» (Goodman, 2015: p. 16). У квітні 1996 року КПП заслухала свідчення Номонди Алати, вдови чорного активіста, жорстоко вбитого у 1984 році співробітниками органів державної безпеки. Член комісії, який брав участь у слуханні, так описав цю сцену:

«Посеред виступу в неї стався зрив, і в прямому радіо- та телеєфірі пролунали первісне та спонтанне голосіння із самої глибини її душі. [Воно] вмістило у єдиному лементі всю темряву і жах років апартеїду. Здавалося, що її запрокинуло назад тіло весь цей час плекало і лише зараз вивільнило крик колективного жаху тисяч людей, які так довго перебували в пастці расизму та пригноблення» (Goodman, 2015: pp. 46).

Такі заходи зачіпали ледь не відчутні на дотик струни співчуття. Що більше сторонніх спостерігачів переживали такі прояви людського страждання, то

більше ширилося почуття єднання. «Мірою того, як вдови та матері активістів боротьби проти апартеїду являли світові свій особистий біль та почуття втрати, свідки, глядачі, пересічні члени комісії [та] журналісти рано чи пізно не витримували... Подеколи сльози видавалися заразними. Свідок схлипував, один з глядачів починав плакати, і невдовзі сльози поширювалися, як бушова пожежа... Хтось випадково почув, як один іноземний спостерігач відзначив: "Ця країна настільки травмована. Якщо страждає хтось один, страждають всі"» (Goodman, 2015: р. 48).

У рамках цього заходу поширення єдності жертви та їхні кати помінялися місцями. Представляючи чорні жертви як героїв, співрозмовники КПП склали «оповіді, які змальовували страждання [як] доблесну самопожертву в очікуванні звільнення від гноблення» (Goodman, 2015: р. 16). Мати, чий син був убитий службою безпеки, благала КПП відшукати його кістки та зробити все, щоби «світ знав, що він був героєм» (Goodman, 2015: р. 50). Гордовиті та зарозумілі в минулому кати прийняли ганебний статус злочинців та смиренно прохали прощення. Перед лицем своєї колишньої жертви дієвець апартеїду, сумновідомий жорстокими методами катувань та політичних убивств, просив вибачення, пояснюючи: «[ми] жили за іншої ери, ми були тоді ворогами». Проте це лишилося в минулому: «Мої мотиви [були] настільки ж патріотичними у *тодішній* ПАР, наскільки *зараз* я усвідомлюю, що ви, панове, були такими ж патріотами своєї батьківщини» (Goodman, 2015: р. 60). Звертаючись до родини іншої жертви, цей самий капітан збройних сил намагався згладити свою провину «за вбивство їхнього сина та брата», розширюючи взаємну ідентифікацію: «Знов-таки, я прошу вибачення у цієї родини за його смерть та дякую Богові, що я, в кого теж є діти... не був тим, кого було вбито того дня» (Goodman, 2015: р. 61).

Травмувальний процес може поглибити перехід до миру, розсуваючи рамки культурного смислу та емоційної ідентифікації серед членів груп, чия колишня ворожість провокувала насильство, серед націй та всередині них. Між правителем та підданим, злочинцем та жертвою не може бути братерських чи сестринських почуттів, які пов'язують людей у мирний спосіб. Для створення такої структури почуттів у сучасних суспільствах одних лише особистих взаємодій недостатньо. Необхідні проєкції потужних символів та постановки драми цивільної інтеграції. Дискурс громадянського суспільства надає культурні засади миру. Використання цієї мови відкриває шлях демократичному визнанню, перетворюючи агресію на змагання та створюючи сприятливі обставини для сигніфікації, здатної перетворити ворогів на друзів.

Для того, щоб навчитися мови цивільної єдності після буремних періодів соціального протистояння та поляризації, потрібно значно більше, ніж суто участь у мовних актах. Необхідні глибоко емоційні та вкрай символічні соціальні заходи примирення. Лише через такі культурні заходи досвід колективної травми стає нагодою для побудови такої колективної ідентичності, в якій антипатія поступається місцем взаємоідентифікації. Тільки з побудовою нової структури почуттів уможлиблюється конституювання більш космополітичної цивільної єдності.

Джерела / References

- Alexander, J. C. (2006). *The civil sphere*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2012a). Trauma: A Social Theory. In: J. C. Alexander (Ed.), *Holocaust and trauma: moral universalism in the West* (pp. 31-96). Cambridge: Polity Press.
- Alexander, J. C. (2012b). Trauma: A Social Theory. In: J. C. Alexander (Ed.), *Partition and trauma: repairing India and Pakistan* (pp. 136-154). Cambridge: Polity Press.
- Alexander, J. C., Eyerman, R., & Breese, E. B. (Eds.). (2011). *Narrating trauma: studies in the contingent impact of collective suffering*. New York: Routledge.
- Alexander, J., Jacobs, R., & Smith, P. (Eds.). (2012). *The Oxford handbook of cultural sociology*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C., Palmer, D., Park, S., & Ku, A. S. (Eds.). (2019). *The civil sphere in East Asia*. New York: Cambridge University Press.
- Alexander, J. C., Kivisto, P., & Sciortino, G. (Eds.). (2021). *Populism in the civil sphere*. Cambridge: Polity Press.
- Anderson, E. (2011). *Cosmopolitan canopy: Race and civility in everyday life*. New York: W.W. Norton.
- Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. New York: Schocken Books.
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger*. New York: Praeger.
- Edles, L. (1998). *Symbol and ritual in the New Spain: the transition to democracy after Franco*. New York: Cambridge University Press.
- Eyerman, R. (2019). *Memory, trauma, and identity*. New York: Palgrave.
- Forment, C. (2003). *Democracy in Latin America, 1760-1900*. Chicago: University of Chicago Press.
- Geertz, C. (1973). Ideology as a culture system. In: C. Geertz, *The Interpretation of Culture* (pp. 193-233). New York: Basic Books.
- Giesen, B. (2004). Cultural Trauma and Collective Identity. In: J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, & P. Sztompka (Eds.), *The trauma of perpetrators: the Holocaust as the traumatic reference of German national identity* (pp. 113-143). Berkeley: University of California Press.
- Goodman, T. (2015). *Staging solidarity: truth and reconciliation in a new South Africa*. New York: Routledge.
- Hashimoto, A. (2015). *The long defeat: cultural trauma, memory, and identity in Japan*. New York: Oxford University Press.
- Kane, A. (2019). Breaching the Civil Order: Radicalism and the Civil Sphere. In: J. C. Alexander, F. Khosrokhavar, & T. Stack (Eds.), *The civil sphere and revolutionary violence: the Rish Republican Movement, 1969-98* (pp. 170-209). New York: Cambridge University Press.
- Kant, I. (1999). Toward perpetual peace. In: *Cambridge edition of the works of Immanuel Kant*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London: Verso.
- Skinner, Q. (1978). *The foundations of modern political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stamatov, P. (2013). *The origins of global humanitarianism: religion, empires and advocacy*. New York: Cambridge University Press.
- Thorn, H. (2006). *Anti-apartheid and the emergence of a global civil society*. London: Palgrave Macmillan.
- Tognato, C. (2011). Narrating Trauma: Studies in the Contingent Impact of Collective Suffering. In: J. C. Alexander, R. Eyerman, & E. B. Breese (Eds.), *Extending trauma across cultural divides: on kidnapping and solidarity in Colombia*. New York: Routledge.
- Wang, H.-I. (2019). The Civil Sphere in East Asia. In: J. C. Alexander, D. Palmer, S. Park, & A. Ku (Eds.), *Reconciliation through the transnational civil sphere? Historical dialogue and the Tri-National Joint History Project in East Asia* (pp. 256-277). New York: Cambridge University Press.
- Weber, M. (1946). From Max Weber. In: H. Gerth & C. W. Mills (Eds.), *Politics as a vocation* (p. xxx). New York: Oxford University Press.

Отримано / Received 05.07.2023

ДЖЕФРІ Ч. АЛЕКСАНДЕР

Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення

Якими є умови встановлення єдності після періоду інтенсивного й обтяженого розбратом соціального конфлікту — того, що Кант називав космополітичною конституцією? У цьому есеї я стверджую, що така єдність на широких засадах залежить від створення відносно незалежної цивільної сфери, ефективного функціонування інституцій якої, своєю чергою, залежить від спільного сакрального дискурсу взаємоприязні. Але щоб заговорити такою спільною мовою, потрібно значно більше, ніж залучення до спілкування. Усе залежить від глибоко емоційного та екстремно символічного процесу, в рамках якого публічні заходи примирення створюють нові структури почуттів та ідентифікації. Це теоретичне твердження емпірично досліджується на підставі прикладів постголокостанної Німеччини, постфранкістської Іспанії та постапартеїдної ПАР.

Ключові слова: цивільна сфера, постконфліктні суспільства, культурна травма, постапартеїдна ПАР, постфранкістська Іспанія

JEFFREY C. ALEXANDER

Civil Sphere and Transitions to Peace: Cultural Trauma and Civil Repair

What are the conditions for establishing solidarity after a period of intensive and divisive social conflict — what Kant called a cosmopolitan constitution? In this essay, I argue that such a widened solidarity depends on establishing a relatively independent civil sphere, the effective functioning of whose institutions depend, in turn, on a shared sacred discourse of civility. To speak such a shared language, however, requires much more than engaging in speech acts. It depends upon a deeply emotional and highly symbolic process, one in which public performances of reconciliation create new structures of feeling and identification. This theoretical argument is elaborated empirically with reference to post-Holocaust Germany, post-Franco Spain, and post-Apartheid South Africa.

Keywords: Civil sphere, post-conflict societies, cultural trauma, post-Apartheid South Africa, post-Franco Spain

Переклад українською Дмитра Гломозди

МИРОСЛАВА КУХТА,

доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та політології Державного торговельно-економічного університету (02156, Київ, вул. Кіото, 19)

MYROSLAVA KUKHTA,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Political Science, State University of Trade and Economics (19, Kioto St., Kyiv, 02156)

miroslavakukhta@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4663-9670>

НАТАЛЯ СОБОЛЕВА,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIA SOBOLEVA,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

soboleva_ni@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5503-203X>

Молодь України у період суспільних турбулентностей 2019–2021

Молодь як частина суспільства, особлива соціально-демографічна група постійно привертає увагу представників практично всіх суспільних наук та громадських діячів. Молодь є не лише об'єктом, на який чиниться суспільна дія, а й виступає суб'єктом різноманітних соціальних відносин, визначаючи напрями, завдання та цілі взаємодії з іншими соціальними групами. Ще К. Мангайм зазначав, що молодь є гарантом економічного процвітання, бо виступає запорукою економічної, політичної, соціально-демографічної стабільності суспільства. У своїй праці «Діагноз нашого часу» К. Мангайм підіймає проблему співвідношення поколінь та визначає соціологічну функцію молоді в суспільстві, стверджуючи, що «молодь — це один з прихованих ресурсів, які є в кожному

Цитування: Кухта, М., Соболева, Н. (2023). Молодь України у період суспільних турбулентностей 2019–2021. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 31–59, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.031>.

суспільстві і від мобілізації яких залежить його життєздатність» (Mannheim, 1943: р. 32). При тому він звертає увагу на те, що значення молоді у суспільстві не є стабільним, і питання використання цього ресурсу кожного разу залежить від характеру і соціальної структури того чи того суспільства. Досліджуючи різні типи суспільств, К. Мангайм робить важливі висновки. Статичні, традиційні суспільства, які розвиваються поступово і повільно, спираються насамперед на досвід старших поколінь і часто опираються реалізації потенційних можливостей молоді. На відміну від них динамічні суспільства спираються на зв'язок з молоддю, активізують та зорганізують молодь на реалізацію її особливої функції як «пожвавлювального посередника», свого роду резерву, який виступає на передній план, коли таке пожвавлення стає необхідним для пристосування до швидкозмінних або якісно нових обставин (Mannheim, 1943: pp. 31–53).

Проте в кризові для суспільства часи молодь виявляється максимально незахищеною частиною населення, стикаючись з ейджизмом (дискримінацією за віком), збільшенням коефіцієнта економічного навантаження тощо. Тож якщо молодь не відчуває соціальної підтримки чи можливостей реалізації власного потенціалу, якщо суспільство не опікується створенням програм для підтримки молоді — вона шукатиме їх за межами власної країни. Найболючішою точкою з часів проголошення незалежності України є міграція, зокрема відтік молоді за кордон. Так, за результатами опитувань, здійснених компанією *InfoSapiens* на замовлення Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту в рамках програми «Мріємо та діємо» у 2021 році, близько 40% молоді розглядали варіанти виїзду з України (Мріємо та діємо, 2021).

Загалом в Україні спостерігається дуже складна соціально-демографічна ситуація. Серйозне занепокоєння викликає депопуляція — за рахунок зниження рівня народжуваності та високого рівня смертності й старіння населення. Показово, що в рейтингу щастя Україна у 2021 році посідала аж 110-те місце зі 149 у світі (World Happiness Report, 2021); з того часу соціально-політична та соціально-економічна ситуація лише погіршувалася.

Одним із важливих аспектів розгляду проблем молоді та можливостей визначення її соціального потенціалу є конкретизація поняття та уточнення вікових меж. Зазвичай молодь розуміють як сукупність людей певного віку та відповідного соціального статусу, що має певні соціально-психологічні властивості, а виокремлення цієї групи та ставлення до неї в суспільстві пов'язане з культурними традиціями та актуальною економічною, політичною та соціальною ситуацією (Кухта, 2018). В Україні сьогодні нижня та верхня межі молодості зберігаються на позначках 16 та 35 років відповідно, хоча в Європі розрахунки ведуть щодо осіб 15–29 років, причому виокремлюють кілька підгруп: 15–19 років, 20–24 роки та 25–29 років. Зокрема, Євростат, надаючи різні демографічні статистичні дані, визначає молодь як осіб саме у діапазоні 15–29 років по всьому Європейському Союзу (ЄС) (Eurostat, 2021). Особливість сучасної ситуації полягає в тому, що вік молодості стає більш тривалим (так, за даними ВООЗ, сьогодні верхньою межею молодості вважається вік 44 роки), у світі спостерігається тенденція інфантилізації — процес затягування психологічного набуття дорослості та запізнення набуття відповідальності за власне життя. Інфантилізація проявляється

у моді на безтурботність та підлітковий спосіб життя, у зміщенні на більш пізній вік взяття шлюбу та народження дітей, у довшій залежності від батьків.

Головним спрямуванням молодості є дорослішання та набуття зрілості — освоєння, привласнення, реалізація дорослості. Заради цього суспільство звільняє працездатних, фертильного віку молодих людей від суспільної відповідальності, щоб надати можливість підвищити власний потенціал. Зокрема, студенти ЗВО в Україні зазвичай отримують матеріальну підтримку від батьків або ж держави (соціальні стипендії) не до 18-річного, а до часу закінчення навчання — 23-річного віку (Про застосування, 2006). Отже, життя молоді може суттєво відрізнятись від життя осіб більш зрілого віку, тому дослідження особливостей життя молоді є актуальним завданням для соціологічної науки.

Детермінанти та джерела дослідження молоді

Об'єктом дослідження є молодь (16–35 років) України. Емпірична основа аналізу:

- дані Державного комітету статистики України щодо статеві-вікового розподілу населення України, рівня доходів, сімейного стану, віку вступу у шлюб та народження дитини (Державна служба статистики України. Офіційний сайт, 2019);
- дані щорічного моніторингового дослідження українського суспільства, що проводиться Інститутом соціології Національної академії наук України (вибірка репрезентативна за статтю та віком (18–35 років). Авторський аналіз даних здійснювався за допомоги програми SPSS. (Ворона, Шульга, 2020);
- дані опитування компанії *Info Sapiens* для *International Research and Exchanges Board* (IREX), з 22 лютого по 28 березня 2021 року. Метод інтерв'ю: телефонні інтерв'ю (CATI) на підставі випадкової вибірки (випадкового набору цифр) номерів мобільних телефонів з обласними квотами. Загальна вибірка: 510 респондентів віком 10–12 років; 510 респондентів віком 13–15 років; 1483 респонденти віком 16–35 років. Вибірка репрезентативна для населення цих вікових груп за статтю, віком, за даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2019 року (Мріємо та діємо. Опитування молоді, 2021);
- дані дев'ятої періодичної доповіді України про виконання Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Дев'ята періодична доповідь України про виконання Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 2020);
- дані дослідження українських жінок-підприємців (Портрет українських жінок-підприємців. 2021 та 2022 рр.). Дослідження відбувалося у межах ініціативи *Women Biz Days* Українського центру сприяння інвестиціям та торгівлі (ITFC) в партнерстві з Українською маркетинговою групою та за підтримки програми USAID «Конкурентоспроможна економіка України». Дослідження проведене методом онлайн-опитування у 2021 і 2022 роках та є репрезентативним для України. До вибірки увійшли 500 респонденток — жінок-підприємців з усієї країни. Результати опитувальника були доповнені глибинними інтерв'ю із 12-ма українськими підприємцями;

– дані дослідження соціологічної групи «Рейтинг» (тема «Покоління Незалежності: цінності та мотивації», проведеного 20.07–9.08.2021 року, вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення ($N = 20000$, похибка не перевищує 4%) (Соціологічна група «Рейтинг», 2021);

– дані звіту «Світове дослідження цінностей: 2020. Україна» Український центр європейської політики;

– дані щорічної доповіді про становище молоді України «Молодь на ринку праці: навички XXI століття та побудова кар'єри» (Молодь на ринку праці, 2019);

– дані репрезентативного соціологічного дослідження «Молодь України — 2019», проведеного Державним вищим навчальним закладом «Університет банківської справи» на замовлення Міністерства молоді та спорту України з 20 липня до 10 серпня 2019 року (Молодь України, 2019).

Аналіз специфіки життя молоді потребує врахування неоднорідності цієї групи, що включає різні верстви зі своєрідною структурою мотивації та сприйняття реальності (Покоління Незалежності, 2021). Так, у сільській місцевості порівняно вищий рівень народжуваності, тому частка дітей та підлітків є більшою. По закінченню школи вони переїжджають на навчання до міст, тож у містах більше молоді працездатного віку та з певною кваліфікацією (Молодь на ринку праці, 2019). Зрозумілими є і дані щодо різниці за статтю — у містах менша чисельність чоловіків старше 30-ти років, а у селах — жінок. Відсутність робочих місць та складні умови проживання у селах витісняють жінок у міста або ж за кордон, на заробітки. Вік і стать є суттєвими чинниками, що визначають специфіку життя, тож крім аналізу за статтю дослідники виокремлюють кілька підгруп молоді: 15–19 років, 20–24 роки, 25–29 років і 30–34 роки.

Також не можна не враховувати специфіку реалізації соціального потенціалу, що включає різницю в соціальних можливостях та очікуваннях щодо осіб жіночої та чоловічої статей. Так, в Україні зберігається високе позитивне ставлення до традиційних цінностей — створення сім'ї та народження дітей, а також розуміння того, як належить поводитися чоловікам та жінкам, адже розрив між гендерними ролями в Україні ще доволі помітний. За даними Всесвітнього дослідження цінностей, в Україні у 2020 році порівняно із попереднім 2019-м відбулося зростання поширеності таких гендерних стереотипів, як визнання більшої важливості університетської освіти для хлопців, ніж для дівчат (з 18% до 24,5%); як підтримка твердження, що «якщо жінка заробляє більше грошей, ніж чоловік, це, як правило, викликає проблеми» (з 20% до 30,9%). Також відбулося зниження частоти засудження побиття чоловіками своїх дружин (Світове дослідження цінностей, 2020).

Звернімося до деяких демографічних даних. Так, за даними Держкомстату, середня очікувана тривалість життя при народженні у жінок становить 76,98 років, а у чоловіків 66,92 роки (тобто на 10 років більше, ніж у чоловіків). Значна різниця між показниками за статтю спричинена тим, що у вікових групах 20–60 років смертність жінок утричі менша, ніж смертність чоловіків. Станом на 1 січня 2020 року чисельність постійного населення України, за оцінкою Держкомстату становила 41732,8 тис. осіб, з них 22389,3 тис. жінок (53,6%) та 19343,5 тис. чоловіків (46,4%).

За статистичними даними, попри те, що хлопчиків народжується більше за дівчаток, по досягненні 38-річного віку жінок стає більше за чоловіків, надалі ця різниця лише посилюється. Після 65 років жінок стає вдвічі більше за осіб чоловічої статі, а з 80-ти — майже втричі. Це означає, що проблеми старіння зачіпають більшою мірою жінок (Державна служба статистики України, 2021).

Специфіка ситуації полягає в тому, що довша середня тривалість життя жінок порівняно з чоловіками є загальновідомою, а зважаючи на вікову різницю у подружжя (бо зазвичай чоловік старший за дружину) виявляється, що значну частину власного життя жінка проведе без подружнього партнера. Такі умови накладатимуть відбиток на побудову життя уже у молодому віці, коли жінці необхідно розраховувати та акумулювати ресурси, за рахунок яких вона зможе виживати на старості. Демографічна проблема сучасності — старіння населення — повною мірою стосується й України. Так, частка людей старшого віку невинно збільшується, що посилює необхідність підвищення пенсійного віку та скорочення пенсійних видатків (Державна служба статистики України, 2021). На рівні органів державного управління України постійно звучать заяви про те, що «сьогоднішні сорокалітні не отримуватимуть пенсії» — можливості відповідних виплат з боку держави будуть зменшуватися. Необхідність у ресурсному самозабезпеченні свого майбутнього в пенсійному віці молодими людьми, а особливо нинішніми молодими жінками, та відповідної до нових реалій побудови ними власного життя стає надважливою життєвою метою, адже навіть станом на сьогодні, основною частиною населення, що знаходиться за межами бідності є пенсіонери, дуже значна частка з яких — жінки.

Такий погляд на проблему відкриває можливості глибше зрозуміти найбільш значимі детермінанти стилю життя, їх відмінності та схожості у повсякденному житті, зокрема через вивчення процесів здобуття освіти, побудови кар'єри та перебігу професійної мобільності, рівня доходів, соціально-побутового статусу, сімейного стану, міжстатевих відносин, суспільно-політичної активності, світогляду та цінностей молоді. Тож розглянемо їх детальніше.

Ціннісні орієнтації

За даними вже згадуваних досліджень, що були проведені Державним вищим навчальним закладом «Університет банківської справи» та Соціологічною групою «Рейтинг» (Молодь України — 2019; Покоління Незалежності, 2021), серед молоді 16–30 років переважали цінності універсалізму, доброти, конформізму і безпеки. Найнижчі показники мали багатство і стимуляція. Самостійність, гедонізм та досягнення утримувалися на середньому рівні. Причому цінності молодшої групи найбільшою мірою були зміщені у бік гедонізму, самостійності та стимуляції. Виявилося, що 16–24-річні найбільш відкриті до змін та прагнуть самоствердження. Це єдина група, в якій відкритість до змін переважала над консервативністю.

У плані взаємозв'язку між рівнями доходів та задоволеності життям помітно, що важливість багатства для незаможних респондентів не є визначальною. Досить великий відсоток респондентів (57%) відзначили, що задоволені влас-

ним життям. Найвищий рівень задоволеності, звісно, у молодих та заможних. Проте примітно, що навіть у бідніших групах молоді віком 16–24 роки рівень задоволеності життям був високим. Це свідчить про те, що надії на майбутнє, сповненість силами та життєвий оптимізм є важливішими для задоволеності життям, аніж багатство (41% респондентів зазначили, що їхні найкращі роки ще попереду, 24% відчувають їх «зараз»).

Загалом чоловіки більш романтичні — серед них помітно вищою є частка тих, хто мріє про щасливе кохання (див. рис. 1). У жінок переважають мрії про міцне здоров'я, кар'єрне зростання, підвищення зарплати. Чоловіки зорієнтовані головню на власну справу, міцне здоров'я, власне житло/будинок, кохання.

Аналіз відповідей молоді щодо ключових мотивів вибору місця роботи показав, що на першому місці рівень доходів — на це вказало 75% опитаних, з суттєвим відривом ідуть соціальні гарантії (31%) та колектив (26%). Важливо, що соціальна значимість, високі ідеї, розвиток суспільства не фігурують на перших позиціях. Українська молодь також виявилася неамбітною — найменш важливі мотиви вибору — кар'єра, престижність і соціальний статус (10%) (Покоління Незалежності, 2021).

Щодо релігійності, то дослідження про частоту відвідування храмів молоддю засвідчило, що майже половина молоді (46,5%) відвідують храм головним чином тільки на свята, причому 44,1% припадає на молодих чоловіків і 48,8% — на молодих жінок. Ще 26,4% не відвідують храмів взагалі (29,7% чоловіків і 23,1%

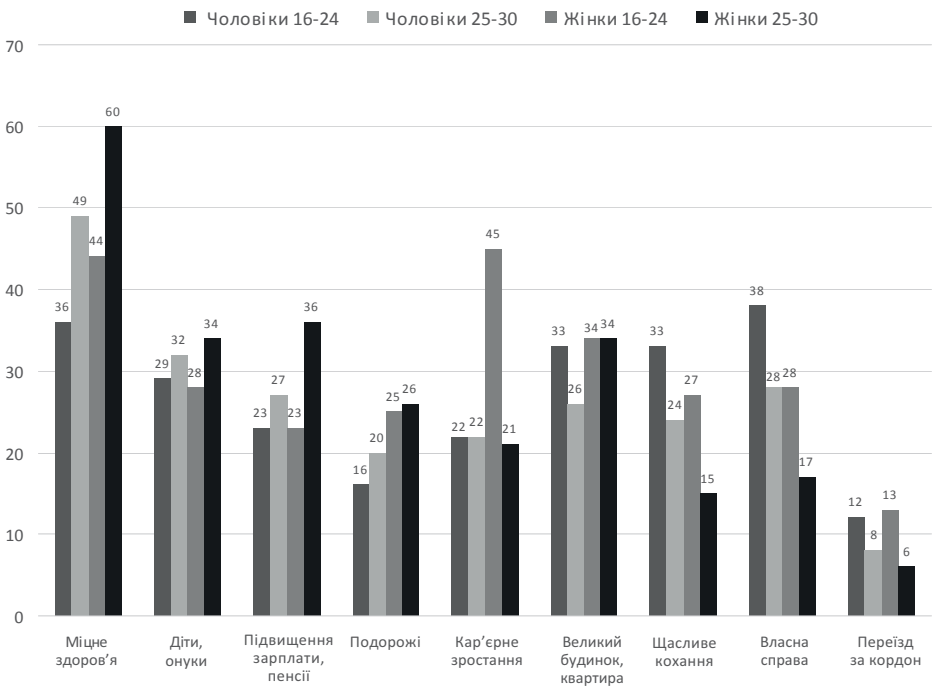

Рис. 1. Розподіл відповідей молодих чоловіків та жінок на запитання про найбільш значимі сфери життя (можна було обрати до 3-х варіантів відповідей)
Джерело: (Ворона, Шульга, 2020)

жінок) У розрізі вікових груп активність респондентів щодо відвідування храмів має розподіл відповідей, подібний до отриманого за всією сукупністю респондентів загалом: відвідує храми головно на свята майже кожен другий. У групі 14–19 років взагалі не ходить до церкви майже кожен третій (30,8 %), а майже кожен десятий ходять або щомісяця або регулярно щотижня і частіше (9,0% і 9,3% відповідно). Група 20–24 років показала схожий розподіл із незначним скороченням частки таких, хто не відвідує храм, і таких, хто відвідує церкву регулярно щотижня (28,5% і 6,0% відповідно). У групі 25–29 років не відвідує храм майже кожен четвертий (26,5%), проте вищим є відсоток осіб, які ходять до храму регулярно щомісячно або щотижня (13,5% і 8,3% відповідно). Старша група молоді (30–34 роки) є найбільш релігійною частиною — там найвищий відсоток тих, хто відвідує церкву кожного місяця (15,1%) (Молодь України, 2019).

Освіта

За даними Держстату за 2019 рік, майже 80% української молоді навчалося у ЗВО, це один з найвищих показників у світі (Освіта, 2019). Проте поряд з високою включеністю в освітній процес, обсяги державного замовлення щороку зменшувалися, що свідчить про незатребуваність такої кількості спеціалістів з високою кваліфікацією. Також примітно, що відсоток жінок з вищою освітою (70,8% станом на 2017 рік) більший, аніж чоловіків (65,8%). Це пояснюється не лише емансипацією, а й тим, що на робітничих позиціях рівень заробітних плат є суттєво вищим, а здобувають робітничі професії в Україні традиційно чоловіки. Частина з них не вбачає потреби у здобутті вищої освіти в той час, коли уже може мати високий рівень доходів. Деякі дослідники відзначають, що підготовка у ЗВО в Україні не відповідає запитам ринку праці. Тобто у зв'язку з престижністю отримання диплома про вищу освіту нівелювалася якість освітніх послуг (Кутуев, Енин, Костюкевич 2019). Підтвердженням цьому слугує аналіз найпопулярніших професій: у 2017–2018 роках найбільша кількість студентів була у сфері управління та адміністрування (14%), освіти (12,1%), права (10,1%). У 2020 році розподіл дещо змінився, найбільше заяв було на філологію, право, менеджмент, комп'ютерні науки, середню освіту, журналістику, інженерію програмного забезпечення, психологію, маркетинг та економіку (Державна служба статистики, 2020). При цьому мотивом вибору закладу і галузі здобуття освіти виступали власне бажання та інтерес (48%), можливість подальшого працевлаштування (18%), проте водночас менш як половина (лише 46%) опитаних заявили про впевненість, що працюватимуть за обраною спеціальністю (Молодь на ринку праці, 2019).

За даними досліджень, недостатню якість освіти, що її пропонують вищі навчальні заклади, молодь сподівається компенсувати за рахунок додаткових курсів навчання та набуття практичного досвіду. З цією метою молодь переорієнтовується на самоосвіту, вивчення іноземних мов, комунікацію з досвідченими спеціалістами (Кутуев, Енин, Костюкевич, 2019).

У процесі вибору напрямів професійного розвитку молодь частіше спирається на власну думку та орієнтується переважно на спеціальності, що є попу-

лярними, престижними або дозволяють навчатися за бюджетні кошти. Це свідчить про малий ступінь довіри інформації з боку системи освіти щодо актуальних професій. Серйозний дисбаланс між кваліфікацією та рівнем освіти, за даними досліджень, виникає внаслідок того, що майже половина випускників (48, 1% у 2017-му та 50% у 2018 році) працює не за фахом чи отриманою спеціальністю. Це суттєво знижує і якість виконуваної некваліфікованим працівником роботи, і мотивацію навчання та праці самих молодих людей. Показово, що проблема стосується більшою мірою саме випускників закладів III–IV рівнів акредитації, адже за даними досліджень, понад половину осіб (57,3%), що навчалися у закладах професійної та професійно-технічної освіти планували працювати за спеціальністю. Поряд з цією проблемою в Україні існує проблема надмірної кваліфікації — у 2018 році аж 31,7% молодих працівників мали надмірну кваліфікацію. Найбільша частка таких людей спостерігалася у сферах, де виконувалася найпростіша робота, що не потребує суттєвого навчання. Це вказує на серйозний дисбаланс в оплаті праці в різних сферах, де оплата низькокваліфікованої роботи часто є вищою за оплату праці висококваліфікованої — 40,2% осіб, зайнятих за найпростішими професіями, мали вищу освіту (Молодь на ринку праці, 2019).

Зайнятість та дохід

Важливою характеристикою життя є професійна зайнятість, що визначає статусно-рольову належність індивіда, а також рівень доходів, від чого залежить доступний рівень споживання, життєві шанси та орієнтації. Загалом у разі різкого скорочення доходів 60% молодих людей віком 16–30 років були схильні шукати додаткові джерела прибутку, а 36% — скорочувати свої витрати (Покоління Незалежності, 2021). Чим молодшими та забезпеченішими були представники цієї групи молоді, а також чим вищою для них виявилася цінність багатства, тим більшою мірою вони були готові до пошуку додаткових джерел доходу. Вони (особливо група 16–24-річних) прагнули використовувати наявні можливості, але понад 80% з них не були готові скорочувати свої доходи й за потреби шукати додаткові джерела.

Примітно, що 61% опитаних зазначили, що можуть впливати на свої доходи, натомість 38% вважають, що це від них не залежить. Молодші, більш забезпечені, а також задоволені життям і мотивовані на успіх респонденти краще оцінювали свій вплив на доходи. Найбільше серед тих, хто мріяли про кар'єру, молодих 16–24 річних жінок (45%). Імовірно, кар'єра розглядалася в межах організацій як можливість ієрархічного зростання, бо серед чоловіків цього ж віку переважала зорієнтованість уже на найвищий щабель — тобто власна справа (38%), а будувати кар'єру за поступового зростання бажали тільки 28% чоловіків. До 25–30 років відбувається стрімке падіння кар'єрних очікувань серед жінок (з 45% до 21%, тобто більше, ніж наполовину). Це зумовлено існуванням в Україні доволі сильного розподілу гендерних ролей, тож жінкам доводиться обирати між сім'єю та кар'єрою на користь першої (Покоління Незалежності, 2021).

За даними моніторингового дослідження населення України (Ворона, Шульга, 2020), професійний розподіл молодих (до 35 років) чоловіків та жінок виглядав так (див. табл. 1): чоловіки порівняно з жінками частіше зайняті на посадах спеціалістів технічного профілю (10,3% проти 4,1% серед жінок), підприємців у великому, середньому та малому бізнесі (7,1% проти 2,2% серед жінок), кваліфікованих робітників (19,9% проти 8,9% серед жінок), різноробів (7,4% проти 3,7% серед жінок), а праця молодих жінок помітно більша у сфері ведення домашнього господарства (16% проти 0,4% серед чоловіків), спеціалістів у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (16% проти 3,3% серед чоловіків). Тобто розподіл за сферами зайнятості за ознакою статі доволі виразний, головним чином жіноча праця застосовується у менш оплачуваних сферах, також серед жінок порівняно більше тих, що не працює та не має ніяких джерел доходу (8,2% проти 3,3% у чоловіків).

Таблиця 1

Професійний розподіл молоді залежно від статі, % (2020 рік)

Сфера зайнятості	Чоловіки	Жінки
Професійний політик, керівний працівник держапарату	0,4	0,0
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосп-підприємства	1,8	1,5
Службовець держапарату (посадова особа)	2,2	1,9
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	10,3	4,1
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	3,3	16,0
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	3,3	1,1
Підприємець у великому або середньому бізнесі	1,1	0,0
Займаюсь малим бізнесом, індивідуальним підприємництвом	7,0	2,2
Службовець із числа допоміжного персоналу	3,7	3,7
Кваліфікований робітник	19,9	8,9
Різнороб, підсобний робітник	7,4	3,7
Працівник сільгосппідприємства	2,9	1,5
Фермер	0,4	0,0
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	12,5	10,0
Непрацюючий пенсіонер	0,7	0,4
Домогосподарка	0,4	16,0
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	11,0	8,2
Не працюю і не маю ніяких джерел доходу	3,3	8,2
Зареєстрований безробітний	1,5	1,1
Інше	2,9	6,7
Важко сказати	4,0	4,8

Рівень доходів також пов’язаний з належністю до певної статі: навіть на однакових посадах жінки (безвідносно до віку) в середньому отримували нижчий дохід порівняно з представниками чоловічої статі.

Загалом рівень доходів жінок залишався нижчим аж на 22,8% порівняно із доходами чоловіків. При цьому в різних сферах нерівність була різною. Найменша — в освіті (3,8%), діяльності у сфері транспорту (4,0%), державному управлінні й обороні, обов’язковому соціальному страхуванні (4,5%), у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (5,1%), будівництві (5,9%). І, як можна помітити, за кілька років ситуація в середньому майже не змінилася — в деяких сферах оплата праці жінок порівняно піднялася, в інших, навпаки, помітні негативні зміни (див. табл. 2).

Таблиця 2

Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків за видами економічної діяльності, % до заробітної плати чоловіків (2020 рік)

Вид економічної діяльності	Роки			
	2017	2018	2019	2020
Сільське господарство, лісове та рибне господарство	82,2	80,0	79,9	81,4
Промисловість	76,3	74,8	74,3	74,4
Будівництво	93,2	89,4	94,1	94,6
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	77,4	78,6	81,3	81,5
Транспорт, складське господарство, поштова та кур’єрська діяльність	76,3	75,5	77,2	75,8
Тимчасове розміщування й організація харчування	86,6	86,0	90,9	87,5
Інформація та телекомунікації	80,1	79,9	80,3	78,4
Фінансова та страхова діяльність	64,4	63,9	63,9	67,9
Операції з нерухомим майном	92,3	87,9	91,4	95,3
Професійна, наукова та технічна діяльність	85,1	80,6	78,1	77,3
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	99,8	98,9	105,1	103,5
Державне управління й оборона; обов’язкове соціальне страхування	93,0	95,1	95,5	92,2
Освіта	95,4	96,4	96,2	96,3
Охорона здоров’я та надання соціальної допомоги	90,1	88,9	89,3	86,9
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	59,6	61,6	64,1	63,4
Надання інших видів послуг	82,5	85,8	88,1	98,5

Втрата місця роботи (і, відповідно, доходу) також більшою мірою зачіпає жінок. З усієї кількості тих, хто покинув роботу, абсолютна більшість зробили це через плінність кадрів (87,6%), лише невелика частка (5%) — це ті, що були скорочені. Проте серед скорочених частка жінок сягнула аж 61,8% (!) Самооцінювання респондентами свого положення на соціальній драбині показало, що

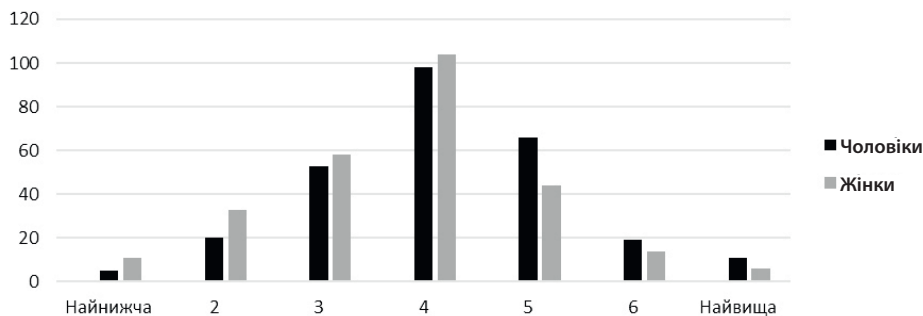

Рис. 2. Розподіл відповідей молодих чоловіків та жінок відносно їх знаходження на уявній соціальній драбині у 2020 році

Джерело: (Ворона, Шульга, 2020)

серед жінок більша частка тих, хто визначає своє становище як низьке, порівняно з чоловіками (див. рис. 2).

Зазначимо, що чинниками соціального виключення зі сфери праці цієї частини респондентів називаються низька кваліфікація та незатребуваність. За даними, наведеними в періодичній доповіді України про виконання Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, молоді чоловіки та жінки визначали своє місце на уявній соціальній драбині так (Дев'ята періодична доповідь України, 2020).

У 2018 році рівень економічної активності серед осіб віком 30–34 років становив 83,3%, віком 25–29 років — 79,6% та був вищим, ніж у середньому серед населення віком 15–70 років (62,6%). Високий рівень економічної активності серед 30–34-річних можна пояснити тим, що молодь цього віку вже завершила процес здобуття освіти та вийшла на ринок праці. Невисокі показники економічної активності в наймолодшій когорті переважно пов'язані з тим, що саме в цей період життя молодь отримує освіту, відкладаючи свій вихід на ринок праці (Молодь на ринку праці, 2019).

Професійна мобільність та жіноче підприємництво

Молоді жінки демонструють доволі високий рівень професійної мобільності, проте зміни у свідомості насправді відбуваються дуже повільно. Так, наприклад, лише в жовтні 2017 року Міністерство охорони здоров'я окремим наказом скасувало заборону жінкам працевлаштовуватися за понад 450 спеціальностями. І лише у 2018 році подібні зміни заторкнули армію, де до останнього часу жінкам був закритий доступ не лише до керівних посад, а й до бойових, хоча від 2014 року чимало жінок перебували в зонах бойових дій як добровольці. До 2018 року вони були «невидимими», тобто не могли претендувати на відповідне визнання чи винагороди. Тому необхідність коригування гендерної політики була нагальною. Одним із завдань для розв'язання цієї проблеми постало запровадження квот на керівні посади та заохочення жінок до створення власного бізнесу. Станом на 2020 рік порівняно із чоловіками помітно менша кількість жінок орієнтувалася на створення власного бізнесу (див. рис. 3).

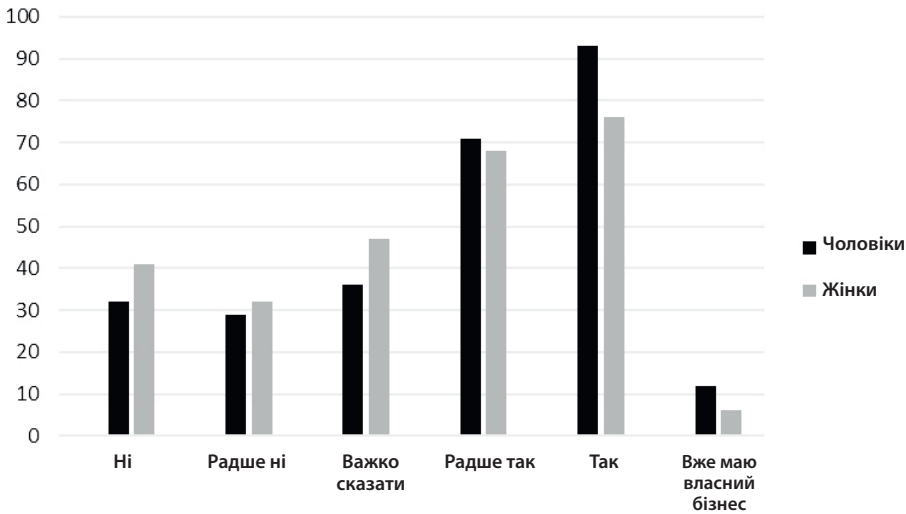

Рис. 3. Розподіл відповідей молодих чоловіків та жінок на запитання, чи хотіли б вони відкрити власну справу (2020 рік)

Джерело: (Ворона, Шульга, 2020)

Напередодні війни у 2021 році було проведене цікаве дослідження щодо жіночого підприємництва в Україні. До цього часу «стаж» жіночого бізнесу (переважно це ФОП, мікро або малий бізнес) в Україні налічував у середньому 8 років. Проте він виявився вельми показовим: 77% цього бізнесу перебувало в одноосібній власності. Більшість жіночих бізнесів складало лише одне підприємство, але 8% власниць мали два, а 1% — навіть три підприємства водночас. Зокрема, частка юридичних осіб, в яких керівниками є жінки, становить лише 28,9%. Пандемія негативно вплинула на 92% бізнесів жінок-підприємниць. 40% з них були змушені призупинити бізнес-діяльність, 20% відзначили зменшення обігу товарів/послуг, 13% вважали, що знизилася платоспроможність споживачів, 12% — що скоротилася клієнтська база. Друга хвиля дослідження (2022) припала вже на часи війни, коли жінки-підприємниці зіткнулися з новими загрозами й додатковими турботами щодо безпеки сім'ї на додаток до волонтерських ініціатив (Портрет українських жінок-підприємниць, 2022).

У 2021 році тільки 8% жінок-підприємниць відзначали, що пандемія їх не зачепила. За підсумками року карантинних обмежень частка жіночих підприємств, які продавали товари/послуги на онлайн майданчиках чи маркетплейсах, досягла 47%. Щоб утримати бізнес і розвиватися під час пандемії та локдауну, жінки-підприємниці намагалися адаптуватися до нової реальності за рахунок розвитку онлайн-продаж, розширення асортименту товарів та послуг, упровадження акційних пропозицій, знижок тощо. Підприємниці обирали більш економні підходи до ведення діяльності, максимально диджиталізували бізнес-процеси задля зменшення витрат. Тільки 5% жінок-підприємниць вдалося отримати грантове фінансування.

Ключовою негативною рисою українського підприємництва в цілому майже три чверті опитаних підприємниць називають непрогнозованість, більш як тре-

тина — корупцію, а кожна п'ята респондентка — закритість. Такий стан українського бізнесу зберігається, на думку українських жінок, котрі є власницями бізнесу, упродовж останніх років (від початку пандемії і під час війни). Але позитивом є те, що розпочинати діяльність стає легше з кожним роком. Таку думку підтримують понад половину опитаних жінок у 2022 році. Кожна третя жінка-підприємиця на своєму шляху стикалася зі стереотипами щодо жіночого підприємництва на кшталт того, що «бізнес — не жіноча справа». Утім, більшість (63%) підприємниць були налаштовані цілком позитивно та задоволені розвитком свого бізнесу. Вони вважали, що в Україні є можливості для розвитку жіночого підприємництва, хоча й зазначали, що їм бракувало фінансової допомоги для розвитку, часу, стабільності в країні. Меншість (37%) були незадоволені розвитком свого бізнесу і вважали причиною цього насамперед COVID-19 та загалом падіння бізнесу в Україні. Попри всі труднощі того часу бізнесумен в Україні мали вдвічі вищий індекс підприємницького настрою (58%) порівняно з усією спільнотою підприємців (27%). Переваги та недоліки жіночого підприємництва, на думку респонденток, відображено у табл. 3.

Таблиця 3

**Переваги та недоліки жіночого підприємництва
на погляд жінок-підприємниць (2021 рік)**

<i>Переваги жіночого підприємництва</i>	<i>Недоліки жіночого підприємництва</i>
більша успішність — 12%	негативне та упереджене ставлення оточення — 18%
соціально відповідальний підхід у бізнесі — 12%	невеликий масштаб бізнесу — 9%
більша цілеспрямованість — 10%	важкість розпочати та розвивати діяльність — 6%
збалансованість із особистим життям — 9%	обмежене коло напрямів жіночого підприємництва — 5%
багатозадачність — 7%	більша емоційна складність — 3%
емоційне забарвлення — 5%	більші ризики втрати бізнесу — 2%
порядність та чесність — 5%	низька успішність — 2%

Зауважимо, що на час опитування у 2021 році 33% жінок-підприємниць мали дітей, 67% мали вищу освіту, 77% були одноосібними власницями бізнесу. Серед перешкод наявному бізнесу молоді жінки-підприємниці називали передусім гендерну нерівність та стереотипи (18%), замало часу для балансу «сім'я-бізнес» (14%), а також необхідність доводити чоловікам серйозність своїх намірів (10%). Тобто у топі головних перепон представлено саме перешкоди, пов'язані із традиційністю розподілу гендерних ролей. Ще гірше виглядала картина початку діяльності — 30% жінок-підприємниць вказували на перешкоду стереотипів та гендерних упереджень щодо жіночого бізнесу, а 53% — на постійну зміну правил з боку держави.

У дослідженні 2022 року, як і 2021-го, головними недоліками жіночого підприємництва власниці бізнесу визначили упереджене ставлення оточення та складність масштабування і розвитку власної справи. Проте стосовно переваг спостерігалася тенденція зміни поглядів жінок-підприємниць в опитуванні 2022 року — найважливішою перевагою підприємниці стали вважати можли-

вість поєднання бізнес-діяльності із особистим життям (15%). У 2021 році одним з найвідчутніших зовнішніх чинників негативного впливу на діяльність бізнесу була пандемія. Попри більшу кількість викликів та перешкод в умовах, коли бізнесу доводилося долати наслідки не лише пандемії, а й війни на території України, жінки-підприємці у 2022 році краще оцінювали стан українського бізнесу, вдвічі зросла частка підприємців, які відчували позитивні перспективи, а не просто продовжували діяльність на тлі погіршення ситуації.

Наслідки впливу війни на діяльність українських жінок-підприємниць відбилися в необхідності особистих трансформацій, перебування в постійному пошуку нових знань і творчого впровадження їх у свою справу, формуванні більш глобального мислення та навичок гнучкого ведення бізнесу, набутті лідерських якостей. Держава та деякі установи створюють платформи та програми, за якими доступ жінок-підприємниць до інноваційних та інвестиційних ресурсів полегшується, але жінкам гостро бракує доступу до фінансів, каналів комунікації та лідерів-менторів.

Три чверті опитаних жінок-підприємниць у 2021 році і дві третини у 2022-му були впевнені, що жіночий бізнес не відрізняється від бізнесу в цілому, 9 із 10 власниць бізнесу стверджували, що в Україні є всі можливості для розвитку жіночого підприємництва. При цьому лише 10% жінок-підприємниць здійснювали свою діяльність по всій Україні — переважна більшість працювала виключно в своєму регіоні, і лише 16% підприємниць займалися експортом. Отже, результати дослідження «Портрет українських жінок-підприємниць» у 2021–2022 роках показали, що жіноче підприємництво потребує комплексної програми розвитку насамперед в частині забезпечення рівних умов для чоловіків та жінок у бізнесі, фінансової підтримки (цільової допомоги з боку держави, надання безвідсоткових або доступних кредитів, зменшення податкового навантаження тощо) та спрощення умов ведення бізнесу. Доволі показовим у цьому плані є те, що жінки загалом меншою мірою задоволені своїм становищем у суспільстві (див. рис .4).

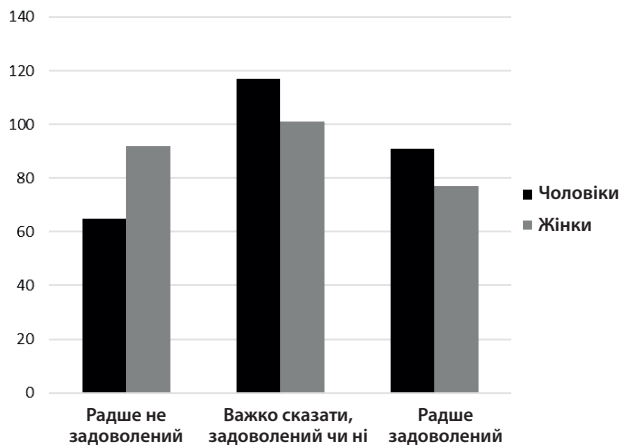

Рис. 4. Розподіл відповідей молодих чоловіків та жінок щодо міри задоволеності становищем у суспільстві
Джерело: (Ворона, Шульга, 2020)

Житлові умови

Вагомий вплив на життя молоді справляють житлові умови та сімейні відносини. Так, у 2019 році понад 30% молоді віком 18–34 роки продовжували проживати разом з батьками. У 2019 році молоді люди в ЄС у середньому не залишали батьківський будинок до досягнення віку 27,1 року для чоловіків та 25,2 року для жінок. До речі, в цьому плані молоді українці були більш самостійні, ніж їхні ровесники з інших європейських країн (Eurostat, 2019).

Це зумовлено багатьма чинниками, починаючи від економічних, зокрема рівня доходів, що визначає можливість придбати чи орендувати житло, і закінчуючи впливом традицій певної культури та особистими обставинами молодих людей.

Результати аналізу дають підстави говорити про розширення та зміни міжпоколінних взаємодій у формі надання матеріальної допомоги. Якщо раніше в Україні превалювала допомога батьків молоді та їхнім сім'ям, а діти частіше допомагали літнім батькам, то зараз майже третини опитаних допомагають своїм, ще не надто старим, батькам. Інтерпретуючи цей факт, можна припустити, що його пояснення слід шукати у більш благополучних умовах для адаптації молоді до нових соціально-економічних реалій або ж у більш скрутному становищі старшого покоління. Відомо, зокрема, що керівники приватних фірм, де заробітки вищі, прагнуть наймати працівників віком до 30 років, тож останніми роками затребуваність осіб віком від 45 років суттєво знизилася. Попри формальну заборону вказувати стать та вік в оголошеннях про найм працівників, у процесі безпосереднього рекрутингу такі фільтри задіюються. Так, середня вікова група населення становить вагому частку офіційно зареєстрованих безробітних, існують серйозні проблеми пошуку високооплачуваної роботи для осіб передпенсійного віку.

Побудова сім'ї та орієнтації на дітонародження

Молодий вік відзначається не лише активністю у сфері освіти, опанування професії, першими кроками на ринку праці, набуттям досвіду побудови кар'єри, а й початком дітонародження. В Україні триває зниження загальної чисельності новонароджених і рівня народжуваності. Швидкість зниження рівня народжуваності у молодих групах населення впливає на подальші трансформаційні процеси народжуваності та зміну її вікової моделі. Переважна більшість усіх народжень у 2018 році (85,4%) припадала на жінок віком до 35 років. Лідерами щодо дітородної активності є 25–29-річні жінки. Поглиблюється розрив між інтенсивністю народжуваності серед жінок цієї вікової групи і жінок віком 20–24 роки, яка у попередні роки відзначалася найвищим коефіцієнтом народжуваності в Україні. Пришвидшуються темпи скорочування народжуваності жінками віком 15–24 роки. Якщо у 1990–2000 роках їхній внесок у календарну сумарну народжуваність знизився неістотно — від 60% до 57,2%, то вже у 2010-му він становив 41,2%, а 2018-го — майже 35%. Позитивною тенденцією

є зменшення інтенсивності народжуваності серед дівчат до 20 років. Важливо наголосити, що ця тенденція є загальною для країн Європи — так, за прогнозами Євростату рівень народжуваності й надалі падатиме, тоді як тривалість життя зростатиме. Саме тому політика європейських країн спрямована на підтримку мігрантів з числа висококваліфікованої та перспективної молоді (Eurostat, 2019).

В Україні триває, хоча й повільними темпами, зростання середнього віку матері при народженні дитини. Підвищення зазначеного показника спричинене поширенням практики відкладання народження дитини на старший вік, що, насамперед, стало результатом прагнення спершу досягти певного професійного рівня, а потім реалізовуватися у материнстві та батьківстві (для молодих чоловіків це теж характерно). Попри зростання середнього віку матері при народженні дитини, серед розвинених європейських держав Україна характеризується як країна із найнижчим його значенням (за середньоєвропейськими показниками народження першої дитини припадає у жінок на вік 30 років). Тенденції народжуваності суттєво впливають на сферу зайнятості щодо розвитку ринку соціальних послуг по догляду та вихованню дітей, які представлені агенціями, приватними особами, котрі надають послуги з індивідуального догляду чи освітньо-виховної роботи з дітьми дошкільного віку. Зміни на ринку праці можуть прискорювати трансформацію вікової моделі народжуваності (Молодь на ринку праці, 2019). Також підвищується вік вступу у шлюб як у чоловіків, так і у жінок (див. рис. 5).

Орієнтації української молоді на створення власної сім'ї є традиційно сильними, рівень шлюбності високий, однак стилі шлюбно-сімейної поведінки поступово змінюються відповідно до загальноєвропейських тенденцій.

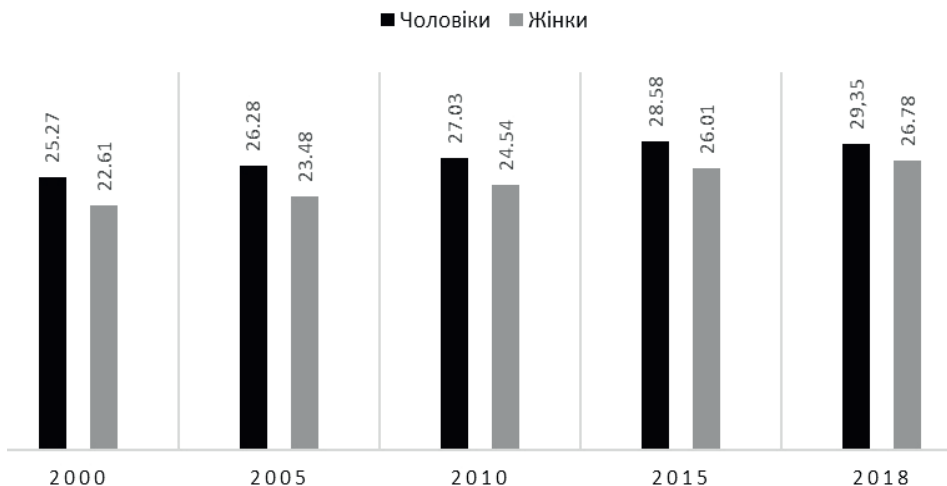

Рис. 5. Середній та медіанний вік осіб, які взяли шлюб, у тому числі перший шлюб, в Україні у 2000–2018 роках

Джерело: (Державна служба статистики України, 2019: с. 14)

Безшлюбна самотність як така ще мало поширена в країні, проте не завжди молоді люди, проживаючи разом, реєструють свій шлюб: кожна четверта молода людина, маючи шлюбного партнера, не перебуває в офіційному шлюбі. Шлюбне партнерство без реєстрації найчастіше є випробувальним етапом у стосунках, після якого пара вирішує, реєструвати їм шлюб чи розійтись.

Високий рівень шлюбності поєднується із нестабільністю шлюбних відносин та високим рівнем розлучуваності. Після зменшення кількості розлучень у 2015–2017 роках у 2018-му кількість їх зросла майже на 20%. Поступово змінюється віковий профіль шлюбності, дедалі частіше молодь відкладає шлюб до закінчення періоду навчання, набуття професії, працевлаштування.

Матеріальне становище, практики дозвілля та споживання

За даними низки інформаційних джерел стало відомо, що статки найбагатших людей планети впродовж кризи значно зросли, бідні ж, навпаки, стали ще біднішими. Саме про це повідомляло, наприклад, видання Форбс у статті «Мільярдери світу стали багатшими на 1,9 трильйона доларів у 2020 році» (Forbes, 2020). Схожу ситуацію можна було спостерігати й в Україні, де представники середнього і малого бізнесу зіткнулися із серйозними проблемами через карантинні обмеження, аж до загрози банкрутства. Багато підприємців, зокрема в дозвілєвій галузі, мусили суттєво скоротити свою діяльність ба навіть припинити її на невизначений термін (ресторани, торговельно-розважальні центри, перукарні тощо). Величезні загрози для економіки стали причиною того, що в деяких країнах (наприклад, у Швеції), локдаун вводили пізніше. Швеція не запровадила строгий карантин і випередила всі країни за показником смертності від Covid-19. Небажання влади запроваджувати суворий карантин не врятувало країну від економічної кризи, коли Швеція вирішила відмовитися від жорстких карантинних заходів, щоб не зашкодити економіці. За менш ніж тиждень у травні 2020 року Швеція випередила решту країн Європи за кількістю нових смертей через коронавірус.

Щодо українців, то за даними Центру соціального моніторингу (дослідження було проведене в грудні 2020 року, більша частина населення України вважала, що впродовж 2020 року їхнє матеріальне становище погіршилося (51,8%), більш як третина українців (36,3%) стверджували, що воно залишилося без змін, і лише 8% опитаних повідомили, що їхнє матеріальне становище покращилося. Найбільш песимістично налаштованими виявилися люди віком 50–59 років (58,2%), випередивши в цьому навіть представників групи 60+ (56,1%), проте молодь віком 18–29 відрізнялася суттєво позитивнішим поглядом на своє матеріальне становище. Погіршення відзначили 41,9% представників цієї групи, а покращення — 10,8% респондентів. Жінки порівняно з чоловіками частіше негативно оцінювали своє матеріальне становище (відповідно 52,6% і 50,9%). При цьому мешканці обласних центрів виявилися більш оптимістичними порівняно із жителями сіл та невеликих міст. У регіональному розрізі гірше за інших оцінили своє матеріальне становище жителі західних областей України

(62,3%), натомість практично кожен десятий мешканець центральних і східних регіонів відмітив поліпшення.

В оцінках того, як змінилося за поточний рік становище країни в цілому, ситуація виглядала ще більш негативно. Більшість респондентів (62%) вважали, що у 2020 році становище країни загалом погіршилося, лише 7,1% були переконані, що воно покращилося, а 23,8% стверджували, що все залишилося без змін. Якщо звернути увагу на динаміку оцінок за роками, то всі попередні роки, починаючи від 2014-го, коли РФ захопила Крим (тоді 87% респондентів зафіксували різке погіршення загального становища країни), поліпшення становища відмічалося небагатьма респондентами і коливалося в діапазоні від 3 до 7 відсотків. Складним випробуванням для глобального світу і кожної окремої національної держави стала пандемія COVID-19, соціальні наслідки якої чи не перевищують суто медичні загрози коронавірусу. Саме він і став найбільшим негативом року в оцінках респондентів. І цілком логічно у відповідях учасників опитування здоров'я вийшло на перше місце серед позитивів року. Саме здоров'я стало головним побажанням собі і рідним напередодні нового 2021 року (2020 рік, 2021).

Практики дозволя молоді визначаються певною віковою динамікою. Молоді люди зазвичай проявляють інтерес до різних видів спорту, подорожей, музики і можливостей саморозвитку. Найбільшу цікавість до музики виявляє молодь 16–24 років. З віком пріоритети зацікавленості змінюються — на перший план у сфері інтересів виходять здоровий спосіб життя, екологічні проблеми, політика та економіка. Стійкий інтерес до спорту і можливостей саморозвитку зберігаються до 40 років і лише потім поступово знижуються. Подорожами цікавляться всі вікові групи за винятком хіба що найстарших.

Що стосується відмінності за статтю, то, як показують опитування, чоловіки порівняно більше цікавляться спортом (48%), а жінки — подорожами та здоровим способом життя (39% і 36% відповідно) (Покоління Незалежності, 2021). Імовірно, це зумовлено доволі сильним традиційним розподілом ґендерних ролей, де чоловіки насамперед мають бути сильними, а жінки — вродливими та здоровими.

З іншого боку, внаслідок закриття розважальних закладів та суттєвого обмеження офлайн комунікацій відбулася переорієнтація на проведення дозвілля в домашніх умовах та у вузькому сімейному колі. Покупки статусних речей та статусне споживання в таких умовах втратили свою значимість.

Варто зауважити, що саме високі стандарти споживання, які відповідають західним зразкам, визначали найвагоміші ціннісні орієнтації молоді та мали потужну спонукувальну силу під час різноманітних державних реформ. Світова криза змусила знизити рівень домагань молоді й відмовитися від низки звичних уже поведінкових практик, зокрема географічної мобільності. Лише 8,8 % чоловіків та 7,0% жінок скористалися перевагами безвізового режиму та подорожували країнами ЄС. 57,0% молоді впродовж останніх 5 років жодного разу не виїжджали за кордон (Покоління Незалежності, 2021). І хоча в цьому випадку різниця не є суттєвою, примітно, що у молодих жінок порівняно з чоловіка-

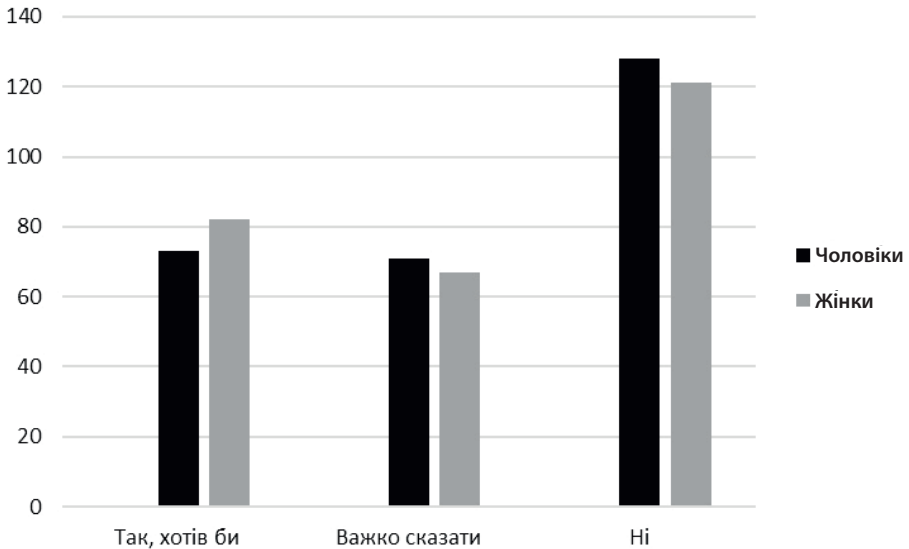

Рис. 6. Розподіл відповідей молодих чоловіків та жінок на запитання про те, чи хотіли б вони виїхати з населеного пункту, де проживають

Джерело: (Ворона, Шульга, 2020)

ми нижчий рівень задоволеності місцем проживання та помітно вища частка охочих виїхати з населеного пункту, де вони проживають (див. рис. 6).

Отже, усталені практики споживання як організовані діяльності множини людей у поєднанні із контекстом, в якому вони формуються, зазнали сьогодні суттєвих трансформацій. У постіндустріальному суспільстві акценти змістилися на споживання послуг. Р. Інглхарт, досліджуючи ціннісні явища у різних країнах світу, зрештою поділив усі цінності на матеріальні та постматеріальні, залежно від того, що визначає статус суб'єкта та є більш важливим для його набувачів: речі, інформація чи послуги. Він також звернув увагу на те, що в періоди кризи постіндустріальні країни з постматеріальними цінностями цілком можуть повернутися до попереднього рівня ціннісних орієнтацій (Inglehart, Welzel, 2005).

Стиль споживання значною мірою визначається способом життя. Якщо ж говорити про стилістику споживання під час пандемії, то визначальною характеристикою буде «карантинність». Саме остання задає своєрідну моду та проковує або підвищення попиту на деякі товари або майже повне припинення споживання інших.

Під час світового карантину освіта, робота та відпочинок суттєво віртуалізувалися, стали прив'язаними до дому та залежними від доступу до інтернету. Це, з одного боку, зумовило підвищення вимог до програмного забезпечення й наявності відповідного технічного обладнання, а з іншого — знизило якість праці, освіти та відпочинку. Привертає увагу, зокрема, так звана «вірусна» цифровізація, що поки, попри відому шкоду для фізичного та психологічного здоров'я від надмірного перебування за комп'ютером, не має альтернатив. За дани-

ми дослідницької компанії *GfK Ukraine*, в Україні уже близько 7 млн осіб регулярно здійснюють покупки через інтернет (Що купують українці онлайн, 2020), причому розподіл чоловіків та жінок становить 48,0% та 52,0% відповідно. Найчастіше — це молодь віком 26–35 років з повною вищою освітою. Лідерами в цьому сегменті є торговельні майданчики *OLX* та *Aliexpress*. Це й зрозуміло, вони є відносно бюджетними. За цими ж даними, жінки частіше купують одяг та взуття, косметику, товари для дітей, побутову хімію. У чоловіків на передніх позиціях — техніка та автотовари (Z-Україна, 2019).

Під час необхідного дотримання соціального дистанціювання найбільш безпечним, а іноді єдиною можливим варіантом комунікації став цифровий. За результатами дослідження *GlobalLogic* на підставі відкритих даних загалом частка користувачів соціальних мереж в Україні у період з 2020 по 2021 рік зростає аж на 13% (7 млн). Якщо на початку 2020 року в Україні було 19 млн користувачів, то у 2021-му ця цифра досягла 26 мільйонів. У 2021 році в соцмережах було зареєстровано 60% населення країни, тоді як у січні 2020-го таких було трохи більш як 40% (За рік карантину, 2021).

З 2019 року кількість українців в *Instagram* зростає на 22%, а в *Facebook* — на 7%. У 2021 році цими соцмережами користувалися 14 млн і 16 млн українців відповідно. За цей же рік нова соціальна мережа *TikTok* охопила 16% користувачів з України (тобто її зростання становило 500%). Найпопулярнішою соцмережею залишився *YouTube* з охопленням 96% користувачів в Україні. Загалом за час пандемії кількість інтернет-споживачів на території України зростає на 33% порівняно із 2019 роком і становила майже 67% населення.

Кількість інтернет-користувачів зростає не тільки в Україні, а й у всьому світі. Від 2019-го до 2020 року їх побільшало на 280 млн. Через пандемію люди по всьому світу почали на 57% частіше дивитися відео та фільми, на 37% більше слухати музику і на 15% — подкасти. Що ж до молоді, то у період з 2019 по 2022 рік частка молодих людей у ЄС, які пройшли онлайн-курси, зростає більш як удвічі — з 13% до 28%. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) стали невіддільною складовою повсякденного життя людей. Більшість населення Європейського Союзу (ЄС), зокрема й молодь, використовує інтернет для виконання різних дій у рамках своєї роботи, освіти, дозвілля, управління та інших сфер. У 2022 році значна частина молодих людей в ЄС продовжували використовувати інтернет для цілої низки видів діяльності, які займають дедалі більшу частину їхнього повсякденного життя, включно з дозвіллям (Eurostat, 2023).

Практики дозвілля посідають важливе місце в житті людини. Варто звернути увагу на те, що серед жінок помітно вищим є відсоток тих, кому бракує можливості повноцінно проводити відпустку (див. рис. 7).

Відповідно до сфер інтересів ієрархія виглядає так: на першому місці для молоді спорт, далі йде музика, подорожі, саморозвиток, здоровий спосіб життя і технології (Покоління Незалежності, 2021). При цьому преференції мають яскраво виражене гендерне забарвлення: жінки більше надають перевагу подорожам (39%) порівняно з чоловіками (28%), а чоловіки — спорту (40%) проти 20% у жінок. Здоровий спосіб життя також більш значущий для жінок (36%)

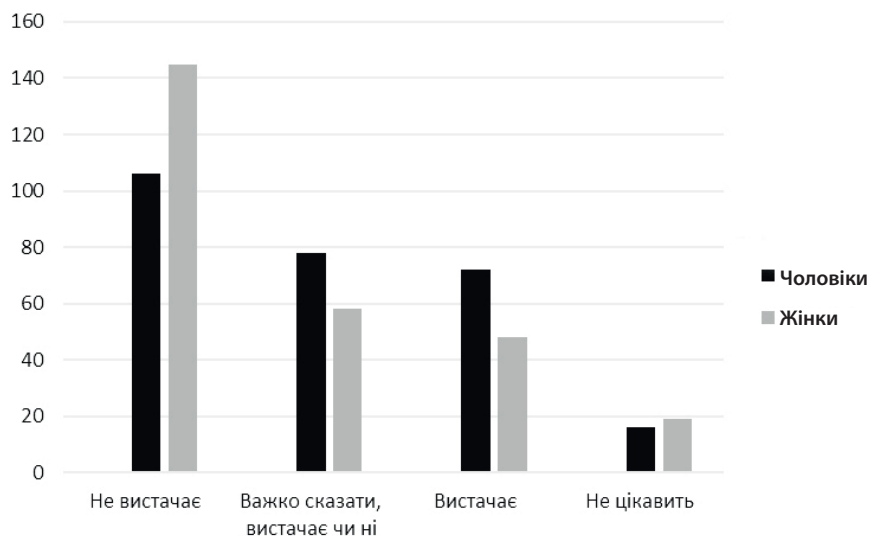

Рис. 7. Розподіл відповідей молодих чоловіків та жінок на запитання, чи вистачає їм можливості повноцінно проводити відпустку

Джерело: (Ворона, Шульга, 2020)

порівняно з чоловіками (26%). Технології значущі більше для чоловіків (25%) порівняно із жінками (7%) (Покоління Незалежності, 2021).

Здоров'я молоді

Зазвичай жінки раніше за чоловіків починають дбати про здоров'я. Починаючи з 25-річного віку 60% українських жінок зорієнтовані на підтримання власного здоров'я, натомість для чоловіків цінність міцного здоров'я набуває важливості лише після 50 років (Покоління Незалежності, 2021).

За результатами дослідження 2019 року, більш як дві третини молодих українців (71,7%) оцінили стан свого здоров'я як добрий і радше добрий, п'ята частина — як задовільний, а 6,8% респондентів зазначили наявність проблем зі здоров'ям. Понад третину респондентів (35%) у цьому опитуванні відповіли, що є курцями, 42,1% респондентів узагалі ніколи в житті не палили, а 17,2% палили раніше. Щодо вживання алкогольних напоїв, то картина виявилася такою: регулярно вживають алкоголь понад чверть молодих українців, причому кожен двадцятий — щоденно. 30,6% уживають алкоголь помірно — один раз на місяць, частка тих, хто ніколи не вживав алкоголь, становить 20%. Вживання наркотичних засобів практикують 4,3% молоді, з них регулярно — 0,6%, час від часу — 2,2% і кілька разів на рік — 1,5%. Кожен десятий респондент зізнався в одноразовій спробі вживання наркотиків. Майже 80% опитаних відповіли, що взагалі ніколи в житті не вживали наркотиків [Молодь України, 2019].

Загалом серед молоді України здоров'язбережувальні практики не надто поширені. Дані дослідження STEPS, яке було зорганізовано МОЗ України та ВООЗ

у 2020 році, підтвердили, що поширеність паління в Україні є високою. Так, понад третину (33,9%) населення віком 18–69 років становили курці, серед яких половина — чоловіки (50,3%) і кожна шоста — жінка (16,7%). Кожен п'ятий курець (21%) марно намагався відмовитися від паління впродовж останніх 12 місяців. Ця частка була особливо помітною серед жінок віком 18–29 років, з яких майже половина (48,8%) зробила невдалу спробу кинути палити (Кожен третій, 2020).

Поширеними також є нездорові моделі харчування. Із позитивів: рівень фізичної активності населення в Україні достатньо високий; за даними ВООЗ, цей показник є одним з найвищих у Європейському регіоні. Лише 10% населення за способом життя не відповідають рекомендаціям ВООЗ щодо принаймні 150 хвилин фізичної активності середньої інтенсивності або ж еквіваленту щотижня.

Серед серйозних соціальних проблем в Україні важливо відзначити явище чоловічої надсмертності. Рівень смертності українських чоловіків значно вищий порівняно з іншими європейськими країнами. Вище ми вже зазначали, що починаючи з 38-річного віку частка жінок у структурі населення стає більшою. Тобто надсмертність чоловіків зумовлена не лише загалом нижчою тривалістю їхнього життя порівняно з жінками, а низкою чинників, що призводять до смерті у молодому віці. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, уже у 10–14 років смертність хлопчиків є вищою у 1,5 раза, у 15–20 років смертність представників чоловічої статі є вищою у 2,5 раза, у 20–24 роки — у 3,6 раза, у віці 30–34 років чоловіки помирають у 6,2 раза частіше за жінок. Причому ця сумна статистика пояснюється не хворобами, а зовнішніми причинами — отруєння, травми, нещасні випадки тощо (Життя українського чоловіка, 2019). Ці дані зафіксовані ще до початку повномасштабної війни в Україні, на сьогодні смертність чоловіків у молодому віці є ще вищою. Сучасна складна соціально-економічна і політична ситуація в Україні відбилася на посиленні статевої диспропорції смертності молоді, адже абсолютна більшість офіційно зареєстрованих смертей сталися внаслідок ведення воєнних дій.

Висновки

Диверсифікація стилів життя та їх презентація в останні десятиліття уможливилися завдяки виникненню певних умов: насамперед, появі нових економічних, інформаційних, культурних, політичних перспектив та усвідомленню відповідних можливостей, зростанню рівня толерантності, готовності жити в складному полістилістичному середовищі. Зміна організації життєдіяльності українського суспільства призвела до модифікації поведінки всіх груп населення. Проте молодь як найбільш динамічна та більш сприйнятлива до мінливих умов соціально-демографічна група легше адаптується до якісно нових обставин, тож є лідером цього процесу.

Дослідження особливостей життя молоді в довоєнні часи показало, що за ключовими пунктами спостерігалася низка проблем, необхідних для подолан-

ня. Нерозв'язаність багатьох цих проблем має вкрай негативні соціальні наслідки для країни, що особливо загострилися з початком війни. Оскільки молодь виступає важливою спонукальною силою соціального прогресу та запорукою економічного благополуччя, підтримання життя молоді на належному рівні, сприяння забезпеченню її основних потреб є ключовими завданнями для збереження суспільства.

Питання, висвітлені у ключових пунктах проаналізованих досліджень становища української молоді в довоєнні часи, зокрема ціннісні орієнтації молоді, освіта, зайнятість та дохід, професійна мобільність та жіноче підприємництво, житлові умови, побудова сім'ї та орієнтації на дітонародження, здоров'я тощо, із початком повномасштабної війни стали в рази гострішими. На жаль, нині ще бракує соціологічних даних для проведення релевантного порівняльного дослідження щодо змін та ключових критеріїв життя молоді в умовах пандемії та повномасштабної війни, однак деякі тенденції і процеси дають можливість для відповідних порівнянь.

Пандемія коронавірусу, що охопила світ у 2020 році, суттєво змінила життя українців. Зміни торкнулися багатьох сфер життя, здоров'я та освіти, роботи і доходів, способу життя, дозвілля, спілкування тощо. Зміна поведінки та способу життя українців, спричинена пандемією, позначилася на певних галузях економіки, а соціальне дистанціювання відчутно вплинуло на моделі споживання українців. Пандемія завдала шкоди здоров'ю навіть тих, кого коронавірус оминув. Обмеження спілкування, різка зміна стилю життя, форматів навчання та зайнятості, залученості до громадської діяльності, вплив на здоров'я та багато інших змін засвідчили про вразливість молоді через пандемію, спричиненою поширенням коронавірусної інфекції.

Карантинні обмеження вплинули не лише на фінансово-економічне становище громадян, а й на психоемоційний. Люди і в карантинному режимі перебувають в стані страху й залежності від новинних повідомлень, в яких зазвичай бракує позитивного контенту, але надміру стресогенної інформації. У результаті формується тотальна залежність від соцмереж і телеграм-каналів. Люди перебувають у перманентному страху щось пропустити, з думкою про те, що саме ця інформація є життєво важливою. Усе це впливає на їхнє сприйняття реальності і ставлення до життя. Треба зауважити, що ця проблема набуває ще більшої актуальності під час війни.

Головними пріоритетами в житті більшості молодих людей у роки пандемії були здоров'я, матеріальний добробут, відчуття захищеності та впевненості у майбутньому, особистий розвиток, а також можливість бути корисним суспільству.

Утім, вже сьогодні можна стверджувати, що велика війна змінила українську молодь куди сильніше, ніж пандемія коронавірусу. Занепокоєння за життя та здоров'я (своє та близьких), зокрема погіршення психічного здоров'я, невизначеність майбутнього, зниження або втрата доходу, розрив стосунків та розлука з сім'єю, переміщення в інші населені пункти, смерть друзів або членів сім'ї, пошкодження чи руйнування житла, отримання травм унаслідок воєнних дій, вимушений переїзд до інших країн і міст, фізична безпека — ось що сьогодні най-

більше турбує молодих українців. Зміна звичного укладу життя з реальною загрозою для здоров'я та самого існування, безумовно призвела до переоцінки цінностей та переосмислення попереднього набутого досвіду.

Спричинена війною економічна криза суттєво відбилася на рівні зайнятості та доходів населення України. В умовах, коли найважливішим життєвим завданням постає фізичне виживання, люди готові братися до низькокваліфікованої та низькооплачуваної праці. Критично зріс рівень інфляції; через скорочення або закриття бізнесу значна частина молоді стала безробітною, як наслідок — підвищився рівень професійної мобільності. Це стосується молоді та зокрема жінок, які виїхали закордон.

Унаслідок мобілізації чоловічої частини населення спостерігаються зміни у ніші підприємництва. Дедалі частіше бізнес створюється та береться під керівництво жінками. Імовірно, це одна з небагатьох змін сьогодні, що матиме позитивні наслідки для суспільства — досягнення більшої представленості жінок на керівних посадах та підвищення коефіцієнта гендерної рівності.

Це ж стосується участі молоді в різноманітних громадських організаціях, волонтерстві. Трансформація уявлень про коло рольових моделей під час війни стала однією з найбільших змін у світогляді молодих українців. Військові та волонтери є сьогодні прикладами рольових моделей для молоді. Молодь набагато активніше долучається до волонтерської діяльності, ніж це було до повномасштабної війни. Молоді люди консоліднуються, збирають та доставляють гуманітарну допомогу, допомагають військовим, ВПО та біженцям, вступають до лав Збройних Сил України. Підступне вторгнення РФ в Україну призвело до масштабного зростання громадської активності молоді, тож варто використати цей потенціал для залучення молоді до процесу повоєнного відновлення, громадянської та політичної діяльності.

За умов пандемії українська система освіти спромоглася вистояти, забезпечивши дистанційну підтримку навчання. Понад те, під час пандемії Україна вимушено зробила гігантський стрибок у розвитку онлайн-освіти за рахунок пришвидшеного впровадження цифрових технологій у навчальний процес.

Треба зважати на те, що всі ключові пункти актуальних запитів української молоді — житлові умови, побудова сім'ї та орієнтації на дітонародження і здоров'я — нині та у післявоєнний період матимуть червоний маркер проблемності. Аби підтримати молодих людей, допомогти реалізувати їхній потенціал і повною мірою залучити їх до процесу відновлення країни та прийняття рішень на місцевих рівнях, важливо вчасно визначити їхні потреби, запити та становище загалом. Подальші дослідження, з одного боку, дадуть змогу визначити сьогоdnішні запити молоді до решти українського суспільства, а з іншого — побачити, які виклики постають сьогодні перед молоддю, які зміни внесла в їхнє життя та погляди війна.

Джерела

Ворона, В.М. (ред.), Шульга, М.О. (ред.). (2020). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7(21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Дев'ять періодична доповідь України про виконання Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. (2020). Отримано з: <https://www.msp.gov.ua/news/19890.html>

Державна служба статистики України. (2019). Офіційний сайт. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Життя українського чоловіка: важке, але коротке. (2019). Отримано з: <https://gk-press.if.ua/zhyttya-ukrayinskogo-cholovika-vazhke-ale-kоротke/>

За рік карантину кількість українських користувачів в соцмережах зросла на 7 млн і досягла 60% населення країни. (2021). Отримано з: <https://www.globallogic.com/ua/about/news/social-media-during-quarantine/>

Кожен третій українець курить — результати дослідження STEPS. (2020). Отримано з: <https://center-life.org/novyny/kozhen-tretyi-ukrainets-kuryt-rezul-taty-doslidzhennia-steps/>

Кутуев, П., Енин, М., Костюкевич, С. (2019). Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования. *Идеология и политика*, 2(13), 60–86.

Кухта, М. (2018). *Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні*. Київ: Київський Національний Університет культури і мистецтв.

Молодь на ринку праці: навички XXI століття та побудова кар'єри. (2019). Щорічна доповідь Президентів України Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні. Київ: Міністерство молоді та спорту України; Державний інститут сімейної та молодіжної політики. Отримано з: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/shorichni_dopovidi/shorichna-dopovid-pro-stanovishe-molodi.pdf

Молодь України — 2019. (2019). Аналітичний звіт з проведення репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні. Київ: Міністерство молоді та спорту; Університет банківської справи. Отримано з: <https://inmol.org/vseukrainske-sotsiolohichne-doslidzhennia-molod-ukrainy-2019/>

Мріємо та діємо. Опитування молоді. (2021). Отримано з: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/2023/Socdoslidjenja/opituvannya-molodi-2021-irex.pdf

Освіта в незалежній Україні: розвиток та конкурентоспроможність. (2021). Інформаційно-аналітичний збірник. Київ. Отримано з: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/Osvita-v-nezalezhnij-Ukraini-19.08.2021_FINAL-1.pdf?fbclid=IwAR0O0OpAo2vbURL63J7rR8eLmOCw9HggzNzmpbxYM4gWs0s6dX_ftP-nAkg

Покоління Незалежності: цінності та мотивації. (2021). Соціологічна група «Рейтинг». Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html

Портрет українських жінок-підприємниць. Україна, 2022. (2022). Результати дослідження. Отримано з: <http://tradecenter.org.ua/eng/viewer?pdf=/upload/other/Ukrainian%20Female%20Entrepreneur%20Profile%202022.pdf>

Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів. (2006). Постанова Пленуму Верховного суду України від 15 травня 2006 року № 3. Отримано з: <https://ips.ligazakon.net/document/VS06098?an=88>

Світове дослідження цінностей: 2020. Україна. (2020). Київ: Український центр європейської політики. Отримано з: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20454>

Що купують українці онлайн і скільки на це витрачають — аналітика GfK і OLX. (2020). Отримано з: <https://rau.ua/novyni/novini-kompanij/shho-kupuuyut-skilky-vytrachayut/>

Z-Україна. Рынок интернет-торговли в Украине. (2019). Отримано з: <https://zet.in.ua/statistika-2/rynok-it/rynok-internettorgovli-v-ukraine/>

2020 рік в оцінках населення України. (2021). Київ: Центр соціальний моніторинг; Український інститут соціальних досліджень. Отримано з: https://smc.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/TSSM_UISD_Novyj-rik-2021_pres-reliz.pdf

Eurostat. Being young in Europe today - digital world. (2023). Отримано з: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_digital_world

Eurostat. Being young in Europe today - demographic trends. (2021). Отримано з: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_demographic_trends&oldid=575085

Eurostat. Being young in Europe today - family and society. (2019). Отримано з: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_family_and_society

Forbes. (2020). *The World's Billionaires Have Gotten \$1.9 Trillion Richer In 2020.* Отримано з: <https://www.forbes.com/sites/chasewithorn/2020/12/16/the-worlds-billionaires-have-gotten-19-trillion-richer-in-2020/?sh=2c673d707386>

Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence.* New York: Cambridge University Press.

Mannheim, K. (1943). The Problem of Youth in Modern Society. In: *Diagnosis of our time: wartime essays of a sociologist / by Karl Mannheim. 1893-1947.* London: K. Paul, Trench, Trubner. Отримано з: <https://wellcomecollection.org/works/wny699fc>

World Happiness Report. (2021). Отримано з: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/happiest-countries-in-the-world>

Отримано 01.08.2023

References

Dream and Act. Youth survey. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/2023/Socdoslidjenja/opituvannya-molodi-2021-irex.pdf [=Мпіємо 2021]

During the quarantine year, the number of Ukrainian users in social networks increased by 7 million and reached 60% of the country's population. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.globallogic.com/ua/about/news/social-media-during-quarantine/> [=3a pik 2021]

Education in independent Ukraine: development and competitiveness. Informational and analytical collection. (2021). [In Ukrainian]. Kyiv. Retrieved from: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/Osvita-v-nezalezhnij-Ukraini-19.08.2021_FINAL-1.pdf?fbclid=IwAR0O0OpAo2vbURL6J37rR8eLMOCw9HggzNzmpbxYM4gWs0s6dX_ftP-nAkg [=Освіта 2021]

Eurostat. Being young in Europe today - demographic trends. (2021). Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_demographic_trends&oldid=575085

Eurostat. Being young in Europe today - digital world. (2023). Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_digital_world

Eurostat. Being young in Europe today - family and society. (2019). Retrieved from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Being_young_in_Europe_today_-_family_and_society

Every third Ukrainian smokes - the results of the STEPS study. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://center-life.org/novyny/kozhen-tretyi-ukrainets-kuryt-rezul-taty-doslidzhennia-steps/> [=Кожен третій українець курить 2020]

Forbes. (2020). *The World's Billionaires Have Gotten \$1.9 Trillion Richer In 2020.* Retrieved from: <https://www.forbes.com/sites/chasewithorn/2020/12/16/the-worlds-billionaires-have-gotten-19-trillion-richer-in-2020/?sh=2c673d707386>

Generation of Independence: values and motivations. (2021). Sociological group "Rating". [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html [=Покоління 2021]

Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence.* New York: Cambridge University Press.

- Kukhta, M. (2018). *Social potential of older people in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kyiv National University of Culture and Arts, KNUKiM. [=Кухта 2018]
- Kutuev, P., Yenin, M., Kostiyukovich, S. (2019). Challenges to the successful youth employment in the impact of modern ideology of university education. [In Russian]. *Ideology and Politics*, 2(13), 60-86. [=Кутуев, Енин, Костюкевич Кутуев 2019]
- Mannheim, K. (1943). The Problem of Youth in Modern Society. In: *Diagnosis of our time : wartime essays of a sociologist / by Karl Mannheim. Mannheim, Karl, 1893–1947*. London: K. Paul, Trench, Trubner. Retrieved from: <https://wellcomecollection.org/works/wny699fc>
- On the application by courts of certain norms of the Family Code of Ukraine when considering cases related to paternity, maternity and the collection of alimony*. (2006). Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of May 15, 2006, No. 3. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/VS06098?an=88> [=Про застосування 2006]
- Portrait of Ukrainian women entrepreneurs. Ukraine, 2022*. (2022). Research results. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://tradecenter.org.ua/eng/viewer?pdf=/upload/other/Ukrainian%20Female%20Entrepreneur%20Profile%202022.pdf> [=Портрет 2022]
- State Statistics Service of Ukraine*. (2019). Official site. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [=Державна 2019]
- The life of a Ukrainian man: hard, but short*. (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://gkpress.if.ua/zhyttya-ukrayinskogo-cholovika-vazhke-ale-korotke/> [=Життя українського чоловіка 2019]
- The Ninth Periodic Report of Ukraine on the Implementation of the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/news/19890.html> [=Дев'ята 2020]
- The year 2020 is estimated by the population of Ukraine*. (2021). [In Ukrainian]. Kyiv: Center for Social Monitoring; Ukrainian Institute of Social Research. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://smc.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/TSSM_UISD_Novyj-rik-2021_pres-reliz.pdf [=2020 рік 2021]
- Vorona, V.M., Shulga, M.O. (Eds.). (2020). *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 7(21). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Ворона, Шульга 2020]
- What Ukrainians buy online and how much they spend on it - GfK and OLX analysts*. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://rau.ua/novyni/novini-kompanij/shho-kupuyut-skilky-vytrachayut/> [=Що купують 2020]
- World Happiness Report*. (2021). Retrieved from: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/happiest-countries-in-the-world>
- World Values Survey: 2020 in Ukraine*. (2020). [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Center for European Policy. Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20454> [=Світове 2020]
- Youth in the Labor Market: 21st Century Skills and Career Building*. (2019). Annual report to the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine on the situation of youth in Ukraine. [In Ukrainian]. Kyiv: Ministry of Youth and Sports of Ukraine; State Institute of Family and Youth Policy. Retrieved from: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/shorichni_dopovidi/shorichna-dopovid-pro-stanovishe-molodi.pdf [=Молодь на ринку 2019]
- Youth of Ukraine - 2019. Analytical report on the conduct of a representative sociological study of the situation of youth in Ukraine*. (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: Ministry of Youth and Sports; University of Banking. Retrieved from: <https://inmol.org/vseukrainske-sotsiologichne-doslidzhennia-molod-ukrainy-2019/> [=Молодь України 2019]
- Z-Ukraine. Internet trade market in Ukraine*. (2019). [In Russian]. Retrieved from: <https://zet.in.ua/statistika-2/rynok-it/rynok-internettorgovli-v-ukraine/> [=Z-Україна Ukraine 2019]

Received 01.08.2023

МИРОСЛАВА КУХТА, НАТАЛЯ СОБОЛЕВА

Молодь України у період суспільних турбулентностей 2019–2021

У статті розглядаються головні проблеми становища і розвитку молоді в Україні в часи турбулентностей 2019–2021 років. Молодь є ключовим ресурсом суспільства і головною складовою людського капіталу, за який ведеться боротьба в розвинених країнах. Упродовж останніх років Україна зіткнулася із втратою цього ресурсу через депопуляцію та міграцію. Проблеми молоді, що намітилися в довоєнні роки, зараз набувають небаченої гостроти. Першим кроком на шляху до розв'язання є глибокий аналіз ключових проблем та особливостей життя молоді. Автори аналізують сфери освіти, зайнятості та праці, житлові умови, споживання та дозвілля, практики здоров'я, соціальні взаємодії української молоді. Також звертається увага на відмінності у конструюванні життя молодих чоловіків та жінок з огляду на те, що головні сфери життя детерміновані відмінностями у можливостях, створюваних для представників різної статі.

Поряд із відмінностями за статтю важливою детермінантою є вікова підгрупа. Найбільш помітною є різниця в ціннісних орієнтаціях та світогляді. Наймолодша підгрупа також виявилася найвідкритішою до змін, найоптимістичніше налаштованою, а також найменш релігійною.

Загалом в останні десятиліття відбулася диверсифікація стилів життя завдяки появі нових економічних, інформаційних, культурних і політичних перспектив. Емпіричною підставою стала низка даних вітчизняних та зарубіжних досліджень: Державного комітету статистики України щодо статево-вікового розподілу населення України, щорічного моніторингового дослідження українського суспільства, опитування компанії Info Sapiens для International Research and Exchanges Board (IREX) дев'ятої періодичної доповіді України про виконання Конвенції Організації Об'єднаних Націй, дослідження українських жінок-підприємців, дослідження соціологічної групи «Рейтинг», звіту «Світове дослідження цінностей: 2020. Україна», доповіді про становище молоді України «Молодь на ринку праці: навички XXI століття та побудова кар'єри», репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді в Україні.

Ключові слова: молодь; чоловіки, жінки; робота; освіта; сім'я; дозвілля; споживання; здоров'я

MYROSLAVA KUKHTA, NATALIA SOBOLEVA

The youth of Ukraine in the period of social turbulence 2019-2021

The article considers the main problems of the situation and development of youth in Ukraine during the period of social turbulence 2019–2021. Youth is the main resource of society and the main component of human capital, which is being fought for in developed countries. In recent years, Ukraine has faced the loss of this resource due to depopulation and migration. The problems of young people, which emerged in the pre-war years, are now becoming unprecedentedly acute.

The first step on the way to a solution is an in-depth analysis of the key problems and features of young people's lives.

The authors analyze the spheres of education, employment and work, housing conditions, consumption and leisure, health practices, and social interactions of Ukrainian youth.

Special attention is drawn to the differences in ways of life constructing by young men and women, considering that the main areas of life are determined by gender differences in life opportunities.

In addition to gender differences, the age subgroup is also a determinant. The most noticeable difference in value orientations and outlook is that the younger they are, the more open they are to change and seek self-affirmation. The youngest subgroup was also the most optimistic, regardless of economic level, and the least religious.

In general, in recent decades there has been a diversification of lifestyles thanks to the emergence of new economic, informational, cultural, and political perspectives. The empirical basis of research is a series of data of domestic and foreign studies: the State Statistics Committee of Ukraine on the sex-age distribution of the population of Ukraine, the annual monitoring study of Ukrainian society, the Info Sapiens survey for the International Research and Exchanges Board (IREX), the ninth periodic report of Ukraine on the implementation of the Convention of the United Nations Organization, the study of Ukrainian women entrepreneurs, the study of the sociological group «Rating», the report «World Values Survey–2020. Ukraine», the report on the situation of the youth of Ukraine «Youth on the labor market: 21st century skills and career building», a representative sociological study of the situation of youth in Ukraine.

Keywords: youth; young people; men, women; job; education; family; leisure; consumption; health

TETIANA SKRYPCHENKO,

Master of Sociology, Senior Analyst at the Sociological Group "Rating"
(3, Ivan Mazepa St., Kyiv, 01010)

skrypchenko@ratinggroup.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6625-6952>

Children of war: understanding the social impact on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine¹

Introduction

Sociological and psychological research can contribute significantly to our understanding of the specific needs of children affected by war. Studies on psychosocial effects, displacement, personality development, education, and social assistance systems highlight the challenges faced by these children and provide valuable information for developing targeted programs to support them during the Russian war in Ukraine. The formation of a child occurs primarily through social interactions with peers and significant others (Mead, 1934), as well as through the favorable social environment, and a full-fledged education that should serve as a mechanism of social integration and transmission of cultural values (Durkheim, 1977), and this is what children are partially deprived of during the war. The challenges of Russia's full-scale invasion of Ukraine create a completely new context for understanding how Ukrainian children's childhood is spent when the war affects every region and has a very large scale impact on society. New empirical data from wartime research sheds light on the specific manifestations of the war's impact on Ukrainian children and social trends in their development. The analysis in this article is largely based on a special study "Problems of Ukrainian children in conditions of war" conducted by the Sociological Group "Rating" among mothers about the problems of Ukrainian children after a year of Russia's full-scale invasion of Ukraine, but is not limited to this study.

Limitations of the analysis: The main focus is children who can be reached by research today in Ukraine when parents and children are relatively safe and ready to talk about their lives in a survey. Whereas many children have been deported and remain under occupation and it is still impossible to reach them, and at the same time, the Russians commit an incredible number of war crimes against them every day (NGO "Kharkiv Institute of Social Research", 2022). Therefore, the complete extent of children's trauma and the impact of the war on them only will be known after the libera-

¹ The paper is published in the original manuscript version.

Цитування: Skrypchenko, T. (2023). Children of war: understanding the social impact on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 60–70, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.060>.

tion of the entire territory and the safe return of children to their homes, but now the work should be done with the current data in mind and build an understanding of what the future development of children of this war may be.

Interruption of the Educational Process

Engagement in the educational process is very important in the process of adapting a child to the conditions of life during the war. The theory of social reproduction developed by P. Bourdieu suggests that educational systems play a crucial role in maintaining the existing social order (Bourdieu, 1977). Also, if we analyze learning in the context of wartime conditions, according to the theory of social context by J. Garbarino (Garbarino, 1999) one of the most important points is the restoration of a normalized social environment to support children's development and rehabilitation after experiencing war. Such an environment for a child is his or her usual circle of friends, classmates, and the learning process that reminds them of the calm pre-war school days. Access to education is a key factor in children's resilience during war (Prince-Embury et al., 2013), as it promotes positive self-identification and adaptation to war-affected contexts. At the same time, in Ukraine, during the war, according to a study by the Sociological Group "Rating", only 26% of people regularly attend educational institutions, while most others study either online or in a mixed form (Sociological Group "Rating", 2023c). And yet, according to this study, it is among those who study online that parents observe the greatest deterioration in their children's mental and physical health compared to the pre-war period. According to previous international studies (Christensen et al., 2008), children's relationships with peers and the expansion of communication networks play an important role in mitigating the negative effects of war and developing children's resilience and psychosocial recovery. Therefore, personal physical interaction with peers and teachers in the process of integration and learning directly at school or kindergarten is the most critical for full development and socialization, for leveling psychological trauma.

Also, among those who mostly study online, compared to the pre-war period, children's academic performance and the quality of education according to their mothers (Sociological Group "Rating", 2023c) have also deteriorated. This change has occurred for all forms of education, but it is greater for those who study online. One of the reasons is also more frequent absenteeism, which is higher among those who study online. Also, among those who study online, nearly one-third report that there are not enough devices for their child's education (Sociological Group "Rating", 2023c), which is a barrier to successful learning because not everyone has access to high-quality gadgets with full online access.

Also, one of the key factors that contribute to other problems (including lack of access to education) is the proximity of the child's place of residence to the frontline area. For example, in the frontline regions (Kharkiv, Dnipro, Zaporizhzhia, Mykolaiv, Kherson, and Odesa), every tenth adult said that their child does not study anywhere, which is different from the Central and Western regions, where there are fewer such children (Sociological Group "Rating", 2023c). Among those who do not have such an opportunity, the main reason why their child does not study is that the school or kin-

dergarten is not working because of the war. Moreover, in the frontline settlements, the vast majority (79%) of those who study — do it exclusively online without the possibility to attend an educational institution permanently or in a mixed form, while in other regions, even in the de-occupied ones, the rate of online learning does not exceed half of the respondents, and in the western regions, it is only 10% (Sociological Group “Rating”, 2023c). The choice of online education in schools in these regions is understandable, because according to a study among school administrators, while in most regions the main factor for choosing the form of education was the opinion of parents or the availability of shelters, in the eastern region this decisive factor was the security situation on the ground (The State Service of Education Quality of Ukraine, 2023). In addition, in the frontline and de-occupied territories, the lack of teachers is more often reported than in other regions (because these are the regions where the most IDPs have left), as well as the lack of electricity and the Internet (Sociological Group “Rating”, 2023c). Accordingly, this has influenced the fact that the quality and success of children’s education in the frontline areas has deteriorated more than in other regions, according to parents.

Even for those who are able to continue their online or offline education, the war creates additional obstacles. More than half of the surveyed mothers of children enrolled in schools/kindergartens said that air alerts, power outages, or lack of internet were the reasons for their children’s absences from school almost every day or several days a week (Sociological Group “Rating”, 2023c). Interruptions to the learning process can have negative psychological and emotional consequences for children. Full lessons provide a sense of structure, routine and intellectual stimulation, which is crucial for a child’s cognitive development and psychological well-being. When this process is constantly disrupted, children can experience increased levels of stress, anxiety, and frustration, which can negatively impact their motivation, engagement, and overall mental health. Therefore, for mothers, taking their children abroad can be not only a way to save their children from war, but also to protect them from the lack of a proper education and a favorable environment. This is one of the reasons why refugees abroad with young children, especially those of school age, may be less likely to consider returning to Ukraine. Although refugees assess the level of education in Ukraine as good, in some countries, such as the UK, Germany, and the US, refugees rated education in that country of residence rather better than in Ukraine, according to a Rating Online survey abroad (Opora, 2023). In another separate survey conducted by the Educational Ombudsman Service among refugees whose children are studying abroad, they rated teachers’ attitudes toward children, respect for rights, professionalism of teachers, greater relevance of education abroad to real life, and respect for children better than in Ukraine (Educational Ombudsman of Ukraine, 2022). Of course, the main problem for children studying abroad is the language barrier, but many countries are trying to integrate Ukrainian schoolchildren by creating integration classes for them (Dembitskyi et al., 2022), in such classes children of all ages have the opportunity to learn the local language.

Interestingly, women with children (Sociological Group “Rating”, 2023b) are the most tolerated among the categories of those who left Ukraine, which means that these women may feel less social pressure to return because they are protecting their

children while abroad. The factor of having a child may even outweigh the presence of a partner in Ukraine, when the desire to secure the child's future abroad is greater than the desire to return to the family at home. Child safety is a special area of responsibility for parents. And in Ukraine, everything related to children has a different perception for parents, because if they can ignore anxiety themselves, they take it more seriously when they are with their children, because they are responsible for them (Sociological Group "Rating", 2023a). As for the future for war refugees, in the Rating Online survey abroad, we also see that while 42% of refugees definitely see their future in Ukraine, only 24% of those with children definitely see a future in Ukraine (Opora, 2023), which indicates that many are not ready to return home because of the threat and lack of vision of opportunities for child development in Ukraine.

Age Differences

Of course, the chaotic lifestyle and living conditions and the atmosphere of suffering during the war have a great impact on the psychological state of children. In general, mothers in Ukraine rated their children's psychological state before the war as very good by 35%, while now during the war, the rating is three times lower — 11% (Sociological Group "Rating", 2023c). Speaking about the change in academic performance during the war in this study, it is interesting that the change in academic performance was greatest for junior and middle school students, while for senior students, the weakening of results in the final grades was probably unacceptable, so this drop is less noticeable there. On the other hand, the biggest deterioration in psychological state was among the oldest children (16-17 years old) (Sociological Group "Rating", 2023c). Also, according to the study, among those who were forced to change their school class, it was high school children who had the hardest time adapting: among high school students, half as many children feel very good in their new school as among junior high school students (rating). This can be partially explained by the concept of role tension (Merton, 1957), which occurs when people have difficulty fulfilling the expectations and demands of their social roles. These future graduates may face pressure when they are at a crucial stage of their educational journey, preparing for exams and making important decisions about their future, while the social conditions, contexts, and expectations they built before the war may now have changed dramatically. The war destroys their academic environment and creates additional stress, the need to find new solutions for the future of the educational institution, and creates additional uncertainty. Quite often, war also causes adolescents to distrust the whole world and lose their illusions (Zhdan et al., 2022). Also, for the oldest children, war can impose responsibilities, such as family support, care for younger siblings, or for boys, thoughts of coming of age and future military service. In addition, older children are more fully engaged in social processes in the large-scale transformations taking place in Ukraine and are better able to realize the seriousness of the war and its potential long-term consequences, and to experience increased anxiety, fear and uncertainty about their future prospects and the stability of their society. It is among the oldest children that most parents recognize that their children need psychological help (So-

ciological Group “Rating”, 2023c). It is important that in Ukraine, as a country with a weak culture of visiting psychologists, today every fifth person in general and every third among young people says that psychosocial support is the most necessary (Sociological Group “Rating”, 2023a). This indicates the readiness of the population to work with psychological health.

For children of all ages, the war had traumatic consequences, but these traumatic events can have different forms and depths of impact for different ages. Among the factors that caused traumatic psychological conditions in children, mothers most often reported fear of loud noises. This is generally the most frequently reported problem, as 55% of mothers said they had experienced this problem, and this is especially true for the youngest children under 9 years of age (Sociological Group “Rating”, 2023c). While among middle and high school-age children, parents recorded irritability and apathy, indifference to learning and past hobbies relatively more often. Signs of anxiety such as fear of the future, sleep problems, nightmares, memory and concentration problems, and withdrawal were also more often recorded in older children. But the reflection of traumatic events in games and creativity is observed among the youngest (Sociological Group “Rating”, 2023c). It is not surprising that playing at the military or giving to charity has also become a common pastime for many children during the war, as another survey found that half of children and youth currently spend their savings on charity (National Bank of Ukraine, 2023). In general, the reflection of traumatic events in play and creativity among young children can be seen as a form of symbolic expression, where they use symbols and play to recreate or rethink their experiences. With the help of these symbolic representations, children can try to understand events, gain a sense of control and find ways to cope with their emotions, such symbolic play, according to psychologists, can help children to survive their traumatic experience and regain a sense of control over their lives (Salmond et al., 2011). In addition to these problems, outbursts of anger and aggression were also a relatively frequent problem, regardless of age, which is not surprising given that an increase in the emotion of anger is observed among Ukrainians in general during the war (Sociological Group “Rating”, 2023a). The manifestations of increased anxiety among children were confirmed by teachers in the survey (GO Global, 2023).

Interestingly, the regional dependence on psychological and traumatic consequences is weaker than in the context of learning and health problems. Only the West is characterized by a lower level of problems that bothered the child, in particular, among the Western regions, the rate of children being afraid of loud sounds is significantly lower compared to other regions (Sociological Group “Rating”, 2023c). At the same time, of course, there is also a certain difference in the degree of traumatic events experienced, as among the western regions, the fewest children have experienced relocations, and among the western and central regions, fewer children have witnessed shelling, bombing, and occupation. A relatively common traumatic event that does not have very large differences across regions is separation from relatives — about a third of children experienced this regardless of the region of residence, as it can be a consequence of their own relocation or the departure of other relatives and friends from their homes.

Traumatic Events and Forced Displacement

The main cause of significant psychological consequences is, of course, the experience of traumatic events. According to the results of the survey of mothers, 60% of children witnessed or participated in some war-related events (Sociological Group “Rating”, 2023c). Most often, according to mothers, children were separated from their families and relocated to another region of the country (28 and 25%, respectively). The figure of 24% of respondents who said that their children had witnessed shelling and bombing is also very significant. Prolonged stay in a cold room was experienced by 17%, moving abroad and returning — 11%, being under occupation — 8%, witnessing the death of relatives or friends — 6%, losing housing — 5%, experiencing hunger and lack of water — 5% (Sociological Group “Rating”, 2023c).

A very significant factor of the war’s impact on children is moving and changing their place of residence, as even among those children who stayed in Ukraine, a quarter to a third were forced to leave their homes and move (Sociological Group “Rating”, 2023c). Forced migration is a contributing factor to the emergence of maladaptive states, and according to psychologists, it can also be a provoking factor for mental illness (Halchenko et al., 2019). In addition to the trauma of displacement itself, children are also stressed by their parents, who are experiencing many problems due to displacement: according to a study of the situation of IDPs with children, the main problems for parents are finding a job, finding housing, and many had to live in less than comfortable conditions conducive to learning and development: for example, a significant number of IDPs with children live in a dormitory, hostel or temporary camp for displaced persons (SOS Children’s towns in Ukraine, 2023).

Another important fact is that among children who currently live outside their homes, 40% were forced to change their educational institution (Sociological Group “Rating”, 2023c). Moving and changing the environment have an impact on child development, in particular, among children of internally displaced persons, parents notice a change for the worse in their child’s academic performance, physical and psychological health. There is also a higher rate of those who, according to their parents, need psychological help, and not only those who still live outside their homes but also those who have left and returned (including Kyiv residents) — for both categories, about 17-18% declare the need for such help, while among those who have not changed their place of residence, it is 10% (Sociological Group “Rating”, 2023c). It is also often not only a consequence of moving but also a consequence of trauma due to events that forced parents and families to leave their homes: while 8% of children in general have experienced the occupation, among IDP children, it is one in four (24%) (Sociological Group “Rating”, 2023c) who was forced to live in the occupied territory before leaving for a safe area.

This dependence also applies to the loss of housing and home: 22% of IDP children have experienced such a loss, while among others it is only 1-2% (Sociological Group “Rating”, 2023c). In general, the loss of a home significantly correlates with the need for psychological assistance: among those who have lost their homes, 30% of parents say their child needs psychological support, although among all of them, it is only 13% (Sociological Group “Rating”, 2023c), and this category also has a greater difference

between the child's mental state before and during the war. Loss of housing means disruption of the physical and social environment with which children are familiar. Housing provides a sense of security, belonging, and stability, and its loss can create a state of turmoil, uncertainty, and loss of involvement in society. In social psychology, the severity of the home loss is explained by the fact that children rely on stable and familiar environments to develop a sense of identity, establish routines, and create social bonds (Kreps, 1981). When children lose their homes, they are not only deprived of physical shelter, but also of the social networks and support systems associated with their former residence. This change can contribute to feelings of isolation, anxiety, and insecurity, which can have a significant impact on a child's psychological well-being.

Children are also very traumatized by the war when they witness the death of people, and witness suffering and cruelty with their own eyes. It is among children who have had such traumatic experiences that parents are more likely to assess their children's signs of fear of the future, nightmares, and fright from loud noises (Sociological Group "Rating", 2023c). In addition, in war conditions, the failure to meet basic needs (poor nutrition, significant physical activity, lack of a sense of security, love and affection) can be a serious traumatic factor (Chuiko et al., 2019). In particular, according to the study, among children who were forced to experience hunger or lack of water, the rate of indifference to past hobbies, irritability, outbursts of anger, and fear is also quite high (Sociological Group "Rating", 2023c). To a somewhat lesser extent, but there is a similar trend among those who experienced cold by staying in a cold room for a long time. Interestingly, when comparing such traumatic events as moving to another region and moving abroad, moving within Ukraine is a more traumatic experience, because the child still remains in the war environment under shelling and anxiety, in particular, the fear of loud noises is significantly higher, and there are more people in this category who left the hottest spots close to the front line.

On the other hand, it is important to note that although there are differences in the severity of certain problems depending on the specific traumatic experience, at the same time, any traumatic experience, whatever it was, caused significantly more harm (especially in terms of fear of loud noises and sleep problems) compared to those who were lucky enough not to have experienced any of these events (Sociological Group "Rating", 2023c): among those children who avoided any traumatic experience, the index of distress for these psychological and behavioral problems does not exceed 1.4 on average (the index ranges from 1 to 5, where 1 is "not at all disturbed" and 5 is "very disturbed" by a particular problem) and 1.8 for the most common problem of fear of loud noises, while for those who unfortunately had any of the negative experiences, this index of fear of loud noises is 2.5, and for the most traumatic experiences it is higher.

Conclusion

The findings of the research underscore the huge importance of addressing the needs of war-affected children especially in the context of education and social integration. The accessibility to full-fledged education during war is a significant factor in promoting children's resilience, and the physical interaction with peers and teachers

is especially important for child development and psychosocial recovery, in contrast to online education, which provides fewer such opportunities.

Thus, the research also reveals challenges in providing education to war-affected regions. The residences close to the front-line territories mean closure of educational institutions, and the lack of resources such as teachers, electricity, and internet connectivity, what significantly hinder their access to quality education. The disruptive nature of war, including air strikes, occupation, migration, power outages, changing schools, and internet disruptions, further escalate the difficulties faced by children, leading to increased stress and frustration in facing the future. The chaotic conditions during war negatively impact children's psychological well-being and their academic performance. Refugee children, particularly those who have experienced trauma, also often struggle with disrupted social structures, loss of community support, and a bigger need for mental health services.

The analysis also highlights the concerns of parents regarding the future prospects of their children, since part of refugees abroad expressed a reluctance to return to Ukraine due to limited opportunities for child development in the future. Child safety becomes a paramount concern for parents, often outweighing other factors in the decision to return. Trauma events also can have a lasting influence on children. The impact of war trauma can vary depending on the age of the child, with younger children often experiencing difficulties in emotional regulation, fear of loud noise, behavior, and cognitive development, while older children may face psychological challenges, apathy, and challenges of identity formation during the entry into adulthood, having a greater burden of awareness of the consequences of war. Understanding the specific challenges faced by children of different ages is crucial for providing effective support.

While some progress has been made in the field of war trauma research, there is still a need for further investigation. Continued research efforts can help deepen our understanding of the long-term war effects on children, identify effective support strategies and programs aimed at mitigating the impact of trauma, especially such harmful effects due to research experience as losing one's home, and also occupation, witnessing deaths, air strikes. Outcomes for children who have experienced traumatic events can be investigated through research to promote their overall well-being, provide psychological help and predict future needs. It is important to recognize that trauma is a complex issue, and each child's experience is unique. Individualized approaches that take into account the child's age, developmental stage, regional background, and personal circumstances are essential for addressing the diverse needs of children who have experienced war. This research emphasizes the urgent need for targeted interventions and support programs to address the specific needs of war-affected children in Ukraine. By providing access to education, facilitating social integration, and prioritizing their psychological well-being, their resilience can be fostered. However, it is crucial to acknowledge that this study is only the beginning of understanding the challenges faced by Ukrainian children. Further research and expanded efforts are necessary to ensure that the field of sociology listens to children of war voices and addresses their specific needs.

References

- Bourdieu, P. (1977). Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: J. Karabel & A. H. Halsey (Eds.), *Power and Ideology in Education* (pp. 487–511). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Christensen, P. & James, A. (Eds.). (2008). *Research with Children: Perspectives and Practices* (2nd ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203964576>
- Chuiko, O.V. (Ed.). (2019). *A child in a disturbing environment: developmental and restorative practices: Collection of theses (May 31 — June 1, 2019, Kyiv)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv]. [Чуйко, О.В. (ред.). (2019). *Дитина у тривожному середовищі: розвивальні та відновлювальні практики: Збірник тез (31 травня — 1 червня 2019 року, Київ)*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.]
- Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2022). School education during the war. [In Ukrainian]. In: Ye. Golovakha, S. Makeev (Eds.), *Ukrainian society in wartime*. Collective monograph (pp. 88–98). Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografivse.pdf> [Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н. та ін. (2022). Шкільна освіта під час війни. В: Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни*. Колективна монографія (сс. 88–98). Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Durkheim, E. (1977). *Education and Sociology: A Selected Review*. Tr. by D.F. Sherwood. New York: Free Press.
- Educational Ombudsman of Ukraine. (2022). *How do foreign schools differ from Ukrainian ones? Results of a survey of parents whose children are abroad*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://eo.gov.ua/chym-zakordonni-shkoly-vidrizniaiutsia-vid-ukrainskykh-rezultaty-opytuvannia-batktiv-chyi-dity-znakhodiatsia-za-kordonom/2022/08/23/> [Освітній омбудсмен України. (2022). *Чим закордонні школи відрізняються від українських? Результати опитування батьків, чий діти знаходяться за кордоном*.]
- Garbarino, J. (1999). *Children under Fire: War and the Life of Children*. New York, NY: Basic Books.
- GO Global. (2023). *The educational front. The impact of war on educators*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://globaloffice.org.ua/uk/go-global-prezentuvali-rezultati-doslidzhennya-osvitnij-front-vpliv-vijni-na-osvityan/> [GO Global. (2023). Освітній фронт. Вплив війни на освітян.]
- Halchenko, A.V., Pohorilko, O.V., Voloshyn, V.A., Hryn', K.V., & Lukyanchenko, O.V. (2019). Forced migration as a factor in psychosocial maladjustment and neurotic disorders. [In Ukrainian]. *Bulletin of problems of biology and medicine*, 3, 19–23. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vrbm_2019_3_6 [Гальченко, А.В., Погорілко, О.В., Волошин, В.А., Гринь, К.В., & Лук'яненко, О.В. (2019). Вимушена міграція як фактор виникнення психосоціальної дезадаптації та невротичних розладів. *Вісник проблем біології і медицини*, 3, 19–23.]
- Kreps, G. (1981). The Worth of the NAS-NRC (1952–1963) and DRC (1963–Present) Studies of Individual and Social Responses to Disasters. In: *Social Science and Natural Hazards*. Ed. by J.D. Wright and P.H. Rossi (pp. 91–121). Cambridge, MA: Abt Books.
- Mead, G.H. (1934). *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. University of Chicago Press.
- Merton, R.K. (1957). *Social Theory and Social Structure*. Free Press.
- National Bank of Ukraine. (2023). *How the war affected the attitude to savings and changed priorities among Ukrainian children*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://talan.bank.gov.ua/novyny/iak-viina-vplivula-na-stavlennia-do-zaoshchadzen-ta-zminila-prioriteti-sered-ukrayinskikh-ditei> [Національний банк України. (2023). *Як війна вплинула на ставлення до заощаджень та змінила пріоритети серед українських дітей*.]
- NGO “Kharkiv Institute of Social Research”. (2022). *The educational front. Children and War in Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2022/04/Dity-i-viyna-v-Ukraini-2-misiats.pdf> [ГО «Харківський інститут соціальних досліджень». (2022). *Освітній фронт. Діти і війна в Україні*.]

Opора. (2023). *Research on Media Consumption and Civic-Political Activity of Ukrainians Abroad*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://oporaua.org/report/viyna/24756-doslidzhennia-mediaspozhyvannia-ta-gromadsko-politichna-aktivnist-ukrayintsiv-za-kordonom> [Опора. (2023). *Дослідження медіаспоживання та громадсько-політична активність українців за кордоном*.]

Prince-Embury, S., & Saklofske, D.H. (2013). *Resilience in Children, Adolescents, and Adults*. Retrieved from: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-4614-4939-3>

Salmond, C.H., Meiser Stedman, R., Glucksman, E., Thompson, P., Dalgleish, T., & Smith, P. (2011). The nature of trauma memories in acute stress disorder in children and adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52(5), 560–570.

Sociological Group “Rating”. (2023a). *Comprehensive Research: How the War Changed Me and the Country. Summary of the Year*. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Sociological Group “Rating”. (2023b). *IRI Ukraine Eight Municipal Survey*. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/en/research/regions/iri_ukraine_municipal_poll_finds_strong_majorities_believe_in_a_promising_future_approval_of_local_g.html

Sociological Group “Rating”. (2023c). *Problems of Ukrainian Children in Conditions of War: Research Report, January 27–February 1, 2023*. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html

SOS Children's towns in Ukraine. (2023). *Results of the study of the situation of internally displaced families with children, foster families and family-type children's homes in war conditions*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://sos-ukraine.org/wp-content/uploads/2023/02/rezultaty-doslidzhennya-dity-i-vijna-veresen-lystopad-2022r.pdf?fbclid=IwAR2caK2OMR0jW-JvkXut0Hk6p2FTdAxO_7E-l7OmiedFU2ZPJSSursRRuL8 [СОС Дитячі містечка в Україні.

(2023). *Результати дослідження становища внутрішньо переміщених сімей із дітьми, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в умовах війни*.]

The State Service of Education Quality of Ukraine. (2023). *Research on the Quality of Education Organization in the Context of War in the 2022/2023 Academic Year*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/yakist-osvity-v-umovah-viyny-web-3.pdf> [Державна служба якості освіти України. (2023). *Дослідження якості організації освітнього процесу в умовах війни у 2022/2023 навчальному році*.]

Zhdan, V., Holovanova, I. (2022). *Organizational, regulatory and clinical issues of rehabilitation in Ukraine in peacetime and during wartime*: Collective monograph. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/19368/1/Davydenko_Diti_ta_viyna.pdf

[Ждан, В., Голованова, І. (2022). *Організаційні, нормативно-правові та клінічні питання реабілітації в Україні в мирний час та під час війни*: колективна монографія.]

Received 07.07.2023

ТЕТЯНА СКРИПЧЕНКО

Діти війни: розуміння соціального впливу та потреб дітей, які постраждали від російської війни в Україні

У статті розглядається вплив російської війни в Україні на дітей. Досліджуються проблеми, з якими стикаються діти, та потреби цільової підтримки їх. Спираючись на соціологічні дослідження, автор робить наголос на порушенні соціальних взаємодій, руйнації навколишнього середовища та неповноцінності освіти, спричинених війною, а також аналізує вікові, регіональні та міграційні відмінності щодо соціально-психологічних наслідків та потреб дітей. На підставі емпіричних даних та спеціального дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» серед матерів у статті висвітлюються конкретні прояви впливу війни на українських дітей. Дослідження увиразнює необхідність індивідуального підходу для підтримки стійкості дітей під час війни з урахуванням конкретного досвіду травматичних подій, а також важливість задоволення унікальних потреб дітей різних категорій під час війни для сприяння їхньому розвитку.

Ключові слова: діти війни; російська війна в Україні; соціологічні дослідження; психологічні дослідження; психологічна травма; освіта; міграція; ВПО; соціальні взаємодії; емпіричні дані; стійкість

TETIANA SKRYPCHENKO

Children of war: understanding the social impact on and the needs of children affected by the Russian War in Ukraine

The article examines the impact of the Russian war in Ukraine on children, explores the challenges they face, and the need for targeted support. Drawing on sociological research, the author highlights the disruption of social interactions, the environment, and poor education caused by the war. She also analyzes age, regional, and migration differences in socio-psychological consequences and needs. Based on empirical data and a study conducted by the Sociological Group “Rating” among mothers, the article underscores specific manifestations of the war’s impact on Ukrainian children. The study emphasizes the importance of an individualized approach to supporting children’s resilience in times of war, taking into account their unique traumatic experiences and emphasizing the importance of addressing their specific needs to foster their development.

Keywords: children of war; Russian war in Ukraine; sociological research; psychological research; psychological trauma; education; migration; IDPs; social interactions; empirical data; resilience

ПАВЛО СЕРЕДА,

*магістр соціології, аспірант кафедри соціології НаУКМА (04655, Київ,
вул. Волоська, 8/5, корп. 4)*

PAVLO SEREDA,

*MA (Sociology), NaUKMA (8/5 Volosska St., Building 4, Kyiv, 04655)
pavelsereda@yahoo.com*

КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА,

*кандидат філософських наук, доктор філософії, доцент, завідувач кафедри
соціології НаУКМА (04655, Київ, вул. Волоська, 8/5, корп. 4)*

KATERYNA MALTSEVA,

*PhD (Philosophy), PhD (Anthropology), Associate Professor, Head of the Department of Sociology, NaUKMA (8/5 Volosska St., Building 4, Kyiv, 04655)
maltsevaKS@ukma.edu.ua
<http://orcid.org/0000-0001-6540-8734>*

**Використання методів багатовимірної аналізу
у вивченні чинників вибору академічної кар'єри**

В теорії теорія та практика — це одне й те саме.
А на практиці — ні.

Йогі Бера

Важливість освіти в людському житті важко переоцінити, оскільки вплив освітнього рівня індивіда дається взнаки у всіх аспектах його подальшого життя. Складний механізм ефектів освіти систематично зафіксовано в емпіричних дослідженнях у таких сферах, як відтворення нерівності, систематичні відмінності у стилі життя, якості та тривалості життя різних соціальних груп, включеності в культуру та нерівності у здоров'ї тощо. Це передбачає як інституційні характеристики навчальних закладів, так і особисті характеристики студентів. З іншого боку, на вибір постдипломної освіти та закладів вищої освіти (ЗВО) для навчання в магістратурі впливають багато різних чинників, що робить загальну картину більш комплексною. Саме чинники вибору подальшої академічної кар'єри — у фокусі нашого дослідження.

Дослідження чинників вибору академічної кар'єри має кілька площин, що методологічно найкраще забезпечується методами багатовимірної аналізу.

Цитування: Серед, П., Мальцева, К. (2023). Використання методів багатовимірної аналізу у вивченні чинників вибору академічної кар'єри. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 71–89, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.071>.

У процесі проведення нашої розвідки ми прагнули передусім виявити детермінанти вибору академічної кар'єри та проілюструвати корисність багатовимірних методів та аналітичних технік для дослідження ролі комплексних агломерацій когнітивного матеріалу, зокрема уявлень, соціальних аксіом, мотивацій тощо, у процесі прийняття стратегічних рішень (у тому числі стосовно вибору академічної кар'єри студентською молоддю). Дослідження складалося з якісного (етнографічні інтерв'ю) та кількісного (анкетування) етапів (осінь 2018 — весна 2019). Під час якісної фази ми ставили собі за мету на прикладі студентів конкретного навчального закладу (НаУКМА) зрозуміти, що впливає на рішення студентів продовжувати навчання і де саме навчатися. Кількісна фаза концентрувалася на виокремленні детермінантів вибору та детальнішому дослідженні їх багатовимірними методами. Для цього на зібраних когнітивних даних (самозвітах) ми зазначеними методами намагалися виявити чинники вибору академічної кар'єри студентами НаУКМА на різних етапах вибору і, відповідно, сформулювати основні детермінанти їхнього вибору академічної кар'єри. Далі ми коротко розглядаємо чотири категорії чинників, які постали у попередніх дослідженнях як такі, що можуть бути потенційними детермінантами у виборі подальшої академічної кар'єри, і які ми брали до уваги в процесі конструювання інструментарію.

Освітня нерівність як структурний чинник вибору академічної кар'єри

Структурні чинники є найпотужнішими предикторами щодо життєвих наслідків у більшості соціальних сфер і, відповідно, можуть виявитися впливовими детермінантами у досліджуваній сфері освіти. Вступ до закладу вищої освіти пов'язаний із нерівними можливостями з огляду на соціальне походження школярів, але щодо продовження навчання для здобуття вищих ступенів освіти емпіричні дослідження містять суперечливі висновки. Низка досліджень виявляють опосередкований зв'язок між продовженням навчання та походженням, інші такого зв'язку не виявляють (Mullen, Goyette, & Soares, 2003). Відповідно одним із ключових елементів структурного підходу є визначення соціально-економічного статусу. Студенти зі скромним соціально-економічним статусом, які долучаються до робочого процесу після вищої школи, з більшою ймовірністю не вступатимуть до вищих навчальних закладів. Такі студенти мають гіршу успішність, більший ризик не отримати диплом і не продовжити навчання та не здобути вищі ступені освіти (Goldrick-Rab, 2006). Одним з можливих пояснень цих відмінностей є те, що фінансова допомога і робота студентів впливають на прийняття рішень студентами; учні з більш високими незадоволеними потребами, як правило, працюють довше, що впливає на час, який вони витрачають на заняття (cf. Mullainatha & Shafir, 2013).

Однак так само було встановлено, що соціальне походження не впливає на вибір магістерських програм, хоча впливає на отримання вищих ступенів освіти (Mullen et al., 2003). Непрямий вплив сімейного походження на процес прийняття рішень щодо продовження навчання може пояснюватись через механізми соціальної та академічної інтеграції. Академічна інтеграція стосується акаде-

мічної включеності студента в його закладі, яка виражається більшою зацікавленістю у вивченні дисциплін; соціальна інтеграція стосується ступеня участі студента у стосунках з однолітками та викладачами коледжу (Ethington & Smart, 1986).

Як головні чинники вибору кар'єри, зокрема академічної, вирізняють цінності та погляди щодо майбутньої кар'єри, які закладаються з дитинства і формуються як частина габітуса (Bourdieu, 1979). Такі цінності можуть втілюватися в низці аспектів, пов'язаних із вибором майбутньої професії, наприклад у важливості фінансової винагороди, власної автономії у робочому середовищі, визнання, інтелектуального стимулювання, гнучкості та творчого компоненту в робочому процесі та відчуття соціальної цілі (Stolzenberg, 1994).

Інституційні характеристики ЗВО як чинник вибору академічної кар'єри

Ріст числа закладів вищої освіти привів до збільшення ринку вищої освіти та до більшої конкуренції між університетами. Університети підкреслюють свої сильні риси та пропонують переліки послуг, аби студенти обирали саме ці університети; у такому ключі студенти сприймаються як клієнти та покупці певних послуг. Студенти, своєю чергою, відповідають таким очікуванням та обирають університети з огляду на бажання задовольнити свої потреби (Goldrick-Rab, 2006). Таке бачення визначає вектор досліджень впливу інституційних характеристик на вибір продовження навчання.

Висвітлення вищої освіти як послуги, яку можна придбати у вищому навчальному закладі, переводить вибір вищого навчального закладу до сфери послуг із відповідними правилами подання інформації (Veloutsou, Lewis, & Paton, 2004). Університети перетворюються на бренди, які студенти обирають для задоволення власних потреб. Це передбачає спосіб взаємодії між студентом і навчальним закладом, коли університет має правильно висвітлювати свої параметри, щоб студенти мали змогу слушно оцінити їх та обрати те, що задовольнить їхні потреби. Це має двосторонній ефект, оскільки університет матиме студентів, які відповідають наявним інституційним характеристикам. Для ефективного процесу комунікації університету слід висвітлювати ті аспекти, на які звертають увагу студенти, обираючи ЗВО, наприклад контент специфічних курсів, репутацію кафедри, якість викладання та репутацію університету (Veloutsou, Lewis, & Paton, 2004; Nora, 2004).

Соціальна атмосфера та академічний клімат як чинники вибору академічної кар'єри

Відчуття належності та членства є фундаментальним компонентом рішень і результатів студентів (Tinto, 1975; цит. за: English & Umbach, 2016). Студенти мають преференцію щодо навчання, коли відчувають інтелектуальну і соціальну конгруентність або нормативну відповідність між студентом і цінностями, соціальними правилами й академічною якістю навчання. Селективність як характеристика якості університету впливає на продовження навчання в тому закладі, де є сильніші студенти (Zhang, 2005). Акцент на сильному оточенні роз-

глядається в теоріях соціального капіталу, згідно з якими сильне оточення приводить до більшої інформативної насиченості в рамках навчального закладу (Bourdieu, 1979; Coleman, 1988). Сильне оточення також впливає на очікування щодо себе, оскільки взаємодія зі студентами з високими академічними успіхами зумовлює більший тиск на студента й бажання підлаштовуватись під власне оточення; такі висновки стосуються і взаємодії з викладачами. Такі взаємодії спричиняють прагнення студентів продовжувати навчання (Eagan et al., 2013). Взаємодія з одногрупниками впливає на середній бал і на рішення про приєднання до студентських груп та організацій, але не на інші рішення, як-от вибір магістратури (Biancani et al., 2013). Вплив взаємодії з одногрупниками на академічну успішність виявляється через якісні характеристики мереж взаємодій студентів, що можуть справляти як позитивний, так і негативний ефект на академічну успішність. Тому соціальна згуртованість не має прямого впливу на академічну успішність, а радше виявляється в нормах, які існують у мережах взаємодій студентів (Carrel, Fullerton, & West, 2009).

Університетське навчання включає взаємодію студентів з викладачами та іншими студентами, дає змогу студентам отримати доступ до професійних мереж і нових джерел інформації, а також ширший доступ до інституційних ресурсів і мереж (Lin, 2001). Тож відчуття підтримки й наставництва з боку викладачів є важливою складовою соціальної мережі студентів, яка дає їм можливість, необхідну для прийняття рішень про навчання (Eagan et al., 2013).

Соціальна атмосфера та інтеграція під час навчального процесу можуть відображатися в концепціях соціального капіталу. Такі концепції передбачають вивчення міжособистісної довіри та довіри до інституцій (Helliwell & Putnam, 2007); акцент на матеріальних і нематеріальних ресурсах (Coleman, 1988; Lin, 2001); вивчення кількісних та якісних показників мереж, здатності індивіда мобілізувати ресурси, наявні у мережі для власних цілей (Granovetter, 1973; Burt, 2004). Надалі ми використовуємо концептуалізацію соціального капіталу на підставі двох останніх підходів.

Особисті мотиви/характеристики як чинник вибору академічної кар'єри

Обравши один із життєвих шляхів після закінчення середньої освіти — продовження навчання чи працевлаштування, індивід може вплинути не тільки на свій соціальний статус та подальший вибір професії, а й на свої особисті характеристики. У разі вибору академічного шляху індивід набуває більшого розвитку таких характеристик, як підприємливість і дослідницька зацікавленість, тоді як вибір професійного шляху розвиває характеристики відповідальності, але зменшує показники підприємливості та дослідницької зацікавленості (Gole, Rose, Gollner et al., 2019). Окрім зміни особистих характеристик, було виявлено зміни у ціннісних орієнтаціях людей, які здобували різні ступені освіти (Johnson & Elder, 2002).

Конґруентність між посадовими вимогами й особистими характеристиками, такими як інтереси та здібності, допомагають у прогнозуванні вибору уні-

верситету і подальшого задоволення від навчання (Lent, Brown, & Hackett, 1994). Відповідність особистих цінностей і переконань інституційним зумовлює задоволення вибором навчального закладу та більшу ймовірність продовження навчання в цьому закладі. Обираючи навчальний заклад, студенти зіставляють свої індивідуальні атрибути й цінності з характеристиками навчального закладу; збіги між ними мають вирішальне значення для їх адаптації до вступу до коледжу чи університету, тим самим підвищуючи ймовірність продовження навчання (Nora, 2004). Такі відповідності також проявляються в особистому визнанні з огляду на потребу студента у відчутті інтегрованості та підтримки в конкретному навчальному закладі (Nora, 2004). Студенти-випускники з прагненнями до продовження навчання мають значно більші шанси на вступ до магістерської програми, ніж їхні однолітки, які не мають таких прагнень (Nevil & Chen, 2007). Це свідчить про вплив прагнень людини на продовження навчання. Проте таке твердження є дещо обмеженим, оскільки прагнення щодо продовження навчання є опосередкованим іншими чинниками, як-от гендерні або економічні відмінності; також поза увагою лишаються соціальні аспекти, що виявляються під час навчання (Biancani & Mcfarland, 2013).

Підсумовуючи, можна виокремити чотири головні підходи до визначення чинників вибору академічної кар'єри, що можуть стати корисними для ефективної операціоналізації робочих конструктів (табл. 1). Стратифікаційний підхід зосереджується на соціальній мобільності, економічній нерівності та нерівності в рівнях освіти як чинниках продовження навчання. Інституційний підхід зосереджується на інституційних характеристиках закладів вищої освіти як чинниках, що впливають на вибір університету. Інтеграційний підхід зосереджується на аспектах соціальної й академічної інтеграції студента через взаємодію з іншими студентами та викладачами як чинниках продовження навчання. Ціннісний підхід зосереджується на зіставленні декларованих цінностей вищого закладу освіти і цінностей та внутрішніх мотивів апліканта як чинниках вибору ЗВО й задоволеності навчальним процесом.

Таблиця 1

**Головні підходи до вивчення чинників
вибору продовження академічної кар'єри**

Стратифікаційний підхід	Зосереджується на соціальній мобільності. Нерівність фінансового стану / нерівність у рівнях освіти як чинники продовження навчання
Інституційний підхід	Зосереджується на інституційних характеристиках закладів вищої освіти як факторах, що впливають на вибір університету
Інтеграційний підхід	Зосереджується на аспектах соціальної та академічної інтеграції студента через взаємодію з іншими студентами та викладачами як факторі продовження навчання
Ціннісний підхід	Зосереджується на зіставленні декларованих цінностей вищого закладу освіти і цінностей та внутрішніх мотивів апліканта як факторі вибору вищого навчального закладу та задоволеності навчальним процесом.

Методи

Емпірична частина розвідки складалася з якісного етапу (20.01.19–17.02.19), під час якого було проведено етнографічні інтерв'ю, та кількісного етапу (01.04.19–11.04.19), під час якого учасники проходили анкетування з використанням онлайн-інструменту, створеного на підставі результатів аналізу інтерв'ю.

Для розроблення інструменту (анкети) для збирання кількісних даних було проведено 5 глибинних інтерв'ю зі студентами різних факультетів НаУКМА 4-го року навчання¹. Цей етап дав змогу з'ясувати думки студентів про магістратуру загалом. Відповідно, спираючись на отримані результати інтерв'ю та теоретичні засади дослідження, було розроблено анкету для збирання кількісних даних. Такий підхід дав змогу врахувати культурні особливості магістратури в Україні, зокрема уявлення студентів про магістратуру та локальні уявлення про магістерські програми в НаУКМА.

Після розроблення інструментарію було проведено один претест зі студентами НаУКМА 3-го року навчання ($n = 37$). Цей етап мав на меті з'ясувати структуру даних, загальний розподіл відповідей та зрозумілість запитань-стимулів, а також оцінити, чи видають окремі запитання нетипові викиди. Студентам дали можливість залишати коментарі щодо суперечливості запитань. Після етапу претесту було відкориговано формулювання анкетних запитань і додано певні запитання відповідно до коментарів. У фінальну версію анкети було включено відкрите питання для того, щоб респонденти в разі необхідності вказували на те, що їм незрозуміло. Загалом анкета містила 75 запитань.

З огляду на результати опублікованих раніше емпіричних праць та наші робочі очікування нинішнє дослідження перевіряло такі припущення:

Гіпотеза 1: Особисті мотиви впливають на плани вибору студентами ЗВО та вступу на магістерські програми загалом.

Гіпотеза 2: Інституційні характеристики НаУКМА впливають на плани вибору студентами вступу на магістерські програми НаУКМА.

Гіпотеза 3: Соціальна атмосфера та академічний клімат НаУКМА впливають на плани вибору студентами вступу до магістратури за кордоном.

Гіпотеза 4: Особисті характеристики студентів впливають на плани вибору студентами вступу до магістратури в інший ЗВО в Україні.

Гіпотеза 5: Намір студентів скористатися програмою міжнародної мобільності під час навчання у магістратурі в НаУКМА впливає на плани вибору вступу до магістратури в НаУКМА.

Вибірка

Емпірична частина дослідження була проведена за допомоги кількісної методології збирання даних із застосуванням анкетного опитування серед студентів НаУКМА 4-го року навчання ($n = 174$) з усіх спеціальностей із подальшим використанням кількісних методів для аналізу отриманих результатів. Анкету було створено на підставі основних теоретичних підходів до вивчення чинни-

¹ Спеціальності студентів включали соціологію, економічну теорію, право, філософію та філологію.

ків вибору академічної кар'єри з боку студентів. Для урахування культурної специфіки також було попередньо проведено п'ять якісних інтерв'ю зі студентами НаУКМА.

Запланована кількість респондентів становила 247, за довірчого інтервалу 95% та похибки у 5%, генеральна сукупність 651 студент.

Проте в перебігу дослідження було опитано 174 респонденти, що за генеральної сукупності 651 дорівнює ~6% похибки за довірчого інтервалу 95% та $p = 0,5$. Для забезпечення репрезентативності вибірки було стратифіковано за двома рівнями: перший — за факультетами, другий — за спеціальностями. Тип вибірки був квотний, із поділом на спеціальності та факультети, головним критерієм відбору була належність до спеціальності. Опитування проводилось за допомоги хмарної технології Google Forms, де було створено електронну версію анкети. Усім респондентам гарантували конфіденційність і застосування даних лише в узагальненому вигляді. До вибірки було включено лише студентів 4-го року навчання, оскільки серед таких студентів наприкінці навчального року більша ймовірність порівняно з іншими роками навчання опитати людей, які визначилися з планами дій після закінчення бакалаврату. Після проведення польового етапу з масиву даних було виключено студентів, рік навчання яких був менший за 4.

Для кожного факультету та кожної спеціальності було визначено необхідну кількість респондентів пропорційно загальній кількості студентів. Для процедури зважування було створено ваговий коефіцієнт, який враховував кожен факультет, на основі відношення частки кількості студентів на факультеті від загальної кількості студентів до частки опитаної кількості студентів від вибіркової кількості студентів за формулою:

$$W = \frac{\frac{\text{кількість студентів на факультеті}}{\text{загальна кількість студентів}}}{\frac{\text{опитана кількість студентів з одного факультету}}{\text{кількість вибіркової сукупності}}}$$

Серед 174 опитаних студентів НаУКМА: 26,4% припадає на чоловіків та 73,6% — на жінок; 53% були працевлаштованими на момент опитування, із них 44% ($n = 41$) працювали за спеціальністю; 23% навчалися на контрактних засадах і 77% — на бюджетних, із них 53% ($n = 71$) отримували стипендію; 59% становили кияни (у тому числі з прилеглих міст: Бучі, Ірпеня тощо), а 41% були за походженням не з Києва.

Структура анкети

Анкету було поділено на 5 блоків. Для вимірювання показників було використано шкалу Лікерта від 1 до 4, де 1 означало незгоду респондента із твердженням («зовсім не так»), а 4 — повну згоду («абсолютно точно»). Шкала не мала чіткої середньої точки, що дає змогу уникнути невизначеності та отримати відповідь респондента, схильну до одного з полюсів. Такий тип шкали було обрано для подальшого проведення процедур аналізу кореляцій і факторного та регресійного аналізу.

Соціально-демографічний блок містив 14 запитань. До цього блоку було включено такі запитання: ґендер, вік, рік навчання (як запитання-фільтр), спеціальність, факультет, освіта матері й батька або опікунів, форма навчання, отримання стипендії, працевзайнятість загалом, працевзайнятість за спеціальністю (так чи ні), походження (Київ чи ні) та поточне місце проживання.

Перший блок інструментарію складався із 16 запитань, які стосувалися планів студентів щодо продовження навчання. У цей блок увійшли запитання про вибір продовження навчання незалежно від навчального закладу та три основні категорії, які могли обрати студенти після закінчення бакалаврату.

Другий блок складався із 13 запитань. Він включав інституційні характеристики НаУКМА, зокрема репутацію та оцінювання власної спеціальності у бакалавраті та в магістратурі, наявність спеціальності, яка цікавить, оцінювання процесу навчання, курсів, суб'єктивне відчуття практичності та користі знань. Частину інституційних характеристик було об'єднано в окремий блок із характеристиками соціальної та академічної інтеграції навчального закладу, що вимірювали через запитання про власну групу студента. Цей блок містив запитання щодо оцінювання групи у спільноті за спеціальністю; оцінку вимірювали через: академічну доброчесність; зацікавленість у навчанні серед студентів у групі; характер і силу зв'язку між студентами в групі та співпрацю між студентами в групі; наявність зв'язків з людьми, які вже навчаються на магістерських програмах у НаУКМА й у закордонних ЗВО; відчуття підтримки з боку викладачів.

Третій блок складався з 15 запитань, які стосувалися особистих характеристик, цінностей, відчуття опановування дисциплін, задоволення навчанням та отриманням нових знань, особистих мотивів щодо продовження навчання як підвищення кваліфікації.

Четвертий блок складався з восьми запитань, які стосувались наявних у мережах респондентів зв'язків, які можна схарактеризувати як наявність та важливість мати в оточенні людей із сильними здібностями, тих, хто може бути корисний у діяльності респондента, наявність контактів у різних сферах та наявність контактів, які забезпечують підтримку. Цей блок вимірював соціальний капітал на підставі наявності контактів, які можуть слугувати як інформаційний ресурс.

Аналіз даних та результати

Факторний аналіз

Перед початком проведення аналізу дані було зважено. Для виявлення структури підкатегорій у блоках запитань було використано експлораторний факторний аналіз по кожному блоку запитань з виділенням факторів методом головних компонент та ротаційним методом Варімакс з нормалізацією Кайзера.

На основі отриманих результатів факторного аналізу щодо першого блоку можна визначити два фактори. За факторіальною структурою їх можна проінтерпретувати як «оцінку якості здобутої освіти» та «стратегічні міркування про-

ти вступу до магістратури НаУКМА» (табл. 2). Показник α Кронбаха для підкатегорії «оцінка якості здобутої освіти» має значення 0,752, що свідчить про відносну надійність сукупності цих змінних як шкали.

Таблиця 2

**Факторні навантаження тверджень шкали
для вимірювання інституційних характеристик НаУКМА**

Фактори	1	2
Оцінка якості здобутої освіти ($\alpha = 0,75$)		
Спеціальність, за якою я навчався/навчалася, не дала мені навичок, які я можу застосувати на практиці	0,43	0,38
Спеціальність, за якою я навчався/навчалася, дала мені такі знання, які непотрібні в житті	0,59	
Могилянка не виправдала моїх очікувань	0,70	
Більшість прослуханих мною курсів були неактуальними	0,80	
Навчання в НаУКМА рідко було цікавим	0,83	
Отримані у бакалавраті знання для мене є недостатніми	0,38	0,37
Стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА ($\alpha = 0,64$)		
Програми, на яку я хочу піти, немає в НаУКМА		0,59
Програма, на яку я хочу піти, має погану репутацію в НаУКМА		0,72
Програма, на яку я хочу піти, в НаУКМА не охоплює тих тем, які мені потрібні		0,82
Магістратура в НаУКМА не дасть мені нових знань	0,53	0,32
Студенти магістратури НаУКМА є слабкими студентами	0,33	0,44
КМО 0,78		

У блоці академічного клімату та соціальної атмосфери було виокремлено три фактори. Отримані фактори можна описати як академічний клімат та соціальну атмосферу. Окремим фактором було вирізнено фактор наявності зв'язків зі студентами магістратури закордонних ЗВО та НаУКМА. Показник α Кронбаха за факторами не мав достатньо високого значення. Перший фактор стосується соціальної атмосфери в групі, в якій навчався студент. Змінні в цьому факторі зосереджені на взаємодіях у групі студента, на аспектах інтеграції студента до групи та на кооперативних взаєминах, які стосуються навчального процесу (табл. 3). Другий фактор можна інтерпретувати як академічний клімат. До нього входять змінні щодо зацікавленості студентів тієї чи тієї групи в навчанні, надання підтримки з боку викладачів та недоброчесної поведінки студентів у групі. Третій фактор виділено зі змінних, які стосуються наявності зв'язків зі студентами магістратури.

Таблиця 3

Факторні навантаження шкал для вимірювання соціальної атмосфери та академічного клімату НаУКМА

Фактори	1	2	3
Академічний клімат ($\alpha = 0,48$)			
Більшість студентів у моїй групі вдаються до недоброчесної академічної поведінки*		0,74	
Я відчуваю, що викладачі надають мені підтримку		0,52	
Студенти в моїй групі були зацікавлені у навчанні		0,55	
Соціальна атмосфера ($\alpha = 0,66$)			
Студенти в моїй групі розбиті на маленькі групи*		0,60	
Студенти в моїй групі мали близькі зв'язки між собою	0,50		
У мене є одногрупники, з якими я виконую університетські завдання	0,43		
Я підтримую контакти з багатьма моїми одногрупниками	0,68		
Я можу звернутися до різних людей у своїй групі	0,78		
Для розв'язання своєї проблеми я можу звернутися до своїх одногрупників	0,83		
Зв'язки зі студентами магістратури ($\alpha = 0,55$)			
Я маю у своєму оточенні людей, які навчаються в магістратурі за кордоном			0,71
Я маю у своєму оточенні людей, які навчаються в магістратурі в НаУКМА			0,80
Більшість мого оточення є працевлаштованими**			
КМО 0,64			

* Змінна була перекодована у зворотний ключ.
** Змінна не мала навантаження більше за 0,3 на жоден фактор.

У блоці внутрішніх чинників було виділено три фактори (табл. 4). Перший фактор стосується ставлення до навчання, що виявляється через отримання задоволення від нових знань і процесу навчання та самооцінку академічної успішності. До цього фактора також потрапили змінні, які стосуються задоволеності спеціальністю та застосування отриманих знань у своїй робочій діяльності. У другий фактор було виділено змінні, які стосуються кар'єрних цінностей. До них належать важливість досягнення успіху, отримання фінансової винагороди за свої дії та можливості впливати на зміни у власній країні. Третій фактор включає змінні стосовно ставлення до магістратури. Ставлення до магістратури окреслюється можливими мотивами щодо продовження навчання. До головних мотивів входять підвищення кваліфікації завдяки магістратурі та час для визначення майбутніх планів. Окрім цих мотивів, до цього фактора потрапила змінна щодо ставлення батьків до вступу до магістратури.

Таблиця 4

**Факторні навантаження тверджень шкали
для вимірювання особистих характеристик студентів НаУКМА**

Фактори	1	2	3
Ставлення до навчання ($\alpha = 0,50$)			
Отримання нових знань приносить мені задоволення	0,60		
Навчання приносить мені задоволення	0,68		
Спеціальність, яку я здобув/здобула, мені не подобається*	0,68		
Я добре опановую більшість дисциплін зі своєї спеціальності	0,64		
Отримані в університеті знання я хотів би/хотіла б застосовувати у своїй робочій діяльності	0,63		
Кар'єрні цінності ($\alpha = 0,51$)			
Для мене важливо мати вплив на зміни у власній країні		0,46	
Для мене важливо мати хорошу фінансову винагороду за мою роботу		0,75	
Для мене важливо досягати успіху		0,80	
Ставлення до магістратури ($\alpha = 0,44$)			
Я не маю чітких планів, чим я буду займатися одразу після випуску	-0,36	-0,40	0,34
Магістратура потрібна мені для підвищення кваліфікації			0,71
Магістратура дасть мені час зрозуміти, чим я хочу займатися в житті			0,83
Мої батьки/опікуни вважають, що мені потрібно вступати до магістратури			0,47
КМО 0,65			

У блоці запитань про соціальний капітал було виділено два фактори. Перший фактор стосувався наявності в мережі взаємодій певних контактів, а другий — важливості наявності таких контактів. Показники α Кронбаха мали відносно високі значення (0,791 та 0,789 відповідно), що свідчить про високу щільність цих вимірів (табл. 5).

Таблиця 5

**Факторні навантаження тверджень шкали
для вимірювання соціального капіталу студентів НаУКМА**

Фактори	1	2
Наявність соціального капіталу ($\alpha = 0,79$)		
Я маю багато знайомих з різних сфер		0,69
Я маю у своєму оточенні людей, які можуть бути корисними в моїй діяльності		0,84
Я маю у своєму оточенні людей, які мають сильні здібності		0,76
Я маю у своєму оточенні людей, які мене підтримують		0,76

Важливість соціального капіталу ($\alpha = 0,79$)		
Для мене важливо мати багато знайомих із різних сфер	0,80	
Для мене важливо мати у своєму оточенні людей, які можуть бути корисними в моїй діяльності	0,87	
Для мене важливо мати у своєму оточенні людей, які мають сильні здібності	0,70	
Для мене важливо мати у своєму оточенні людей, які мене підтримують	0,67	
КМО 0,78		

Регресійний аналіз

Чинники вибору академічної кар’єри студентами НаУКМА

Для визначення основних чинників вибору академічної кар’єри було застосовано регресійний аналіз із використанням лінійних множинних моделей. Зважаючи на різні варіанти продовження навчання після бакалаврату можливі варіанти вступу на магістерські програми було розділено на три основні категорії. Для загального визначення чинників вступу до магістратури як залежну змінну було обрано плани студентів щодо вступу до магістратури загалом. Далі вступ на магістерські програми було розділено на три категорії, зокрема: 1) вступ до НаУКМА, тобто продовження навчання в тому ж закладі, що й бакалаврська освіта; 2) вступ до закордонного ЗВО; 3) вступ до іншого ЗВО в Україні. Як продовження навчання після магістерської програми було обрано змінні планування вступу на аспірантуру. Ці змінні надалі застосовувалися як залежні змінні, для яких визначалися предиктори. Як предиктори використовували індекси за підкатегоріями та факторні навантаження як окремі змінні, що були виявлені на підставі факторного аналізу. Підставою для побудови індексу був показник α Кронбаха, більший за 0,7.

Додатково як незалежні змінні було використано демографічні показники: стать, місце проживання, отримання стипендії, форми навчання, працевзятість загалом, працевзятість за спеціальністю, освіта батьків (освіту батьків було поділено на 4 окремі дихотомічні змінні, тобто кожен освітній ступінь був окремою змінною). Додатковими змінними для визначення впливу на різні можливі шляхи вступу до магістратури були намір скористатися програмою міжнародної мобільності та намір брати рік для підготовки до вступу до магістратури. Для перевірки гіпотези про вплив певного чинника на вибір магістратури було визначено головні чинники для кожного з етапів планування; підтвердження/спростування гіпотези здійснювалось за критерієм наявності або відсутності статистично значимих чинників та за їхнім β -коефіцієнтом.

Першим етапом було визначення чинників щодо вступу до магістратури загалом для перевірки гіпотези 1 про найбільший вплив особистих чинників. До фінальної моделі потрапило два предиктори (табл. 6). Обидві підкатегорії належать до блоку особистих чинників (ставлення до навчання та ставлення до магістратури), що підтверджує гіпотезу про позитивний вплив особистих чинників на планування вступу до магістратури.

Таблиця 6

Результати регресійного аналізу

Показники	Предиктори щодо планування вступу до магістратури				
	Загалом	До НаУКМА	За кордоном	В інший ЗВО в Україні	Ставлення до навчання
Скоригований R^2	0,323	0,339	0,366	0,086	0,261
Стандартна похибка оцінки	0,913	0,961	0,835	0,931	0,86

	Стандартизований β -коефіцієнт	Стандартна похибка	Частка поясненої дисперсії
Предиктори для планування вступу до магістратури загалом			
Ставлення до навчання	0,225**	0,072	5%
Ставлення до магістратури	0,520***	0,070	28%
Предиктори для планування вступу до магістратури в НаУКМА			
Ставлення до магістратури	0,301***	0,079	10%
Стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА	-0,291***	0,074	8%
Намір скористатися програмою студентської мобільності в магістратурі	0,226**	0,079	6%
Оцінка якості здобутої освіти	-0,190**	0,078	5%
Наявність людей, які навчаються в магістратурі за кордоном	-0,252***	0,062	4%
Наявність людей, які навчаються в магістратурі в НаУКМА	0,170**	0,063	2%
Предиктори щодо планування вступу до магістратури за кордоном			
Стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА	0,377***	0,065	18%
Наявність людей, які навчаються в магістратурі за кордоном	0,289***	0,049	11%
Намір брати перерву на рік	0,239***	0,059	9%
Предиктори щодо планування вступу до магістратури в інший ЗВО в Україні			
Оцінка якості здобутої освіти	0,194**	0,075	4%
Кар'єрні цінності	0,158*	0,070	3%
Ставлення до магістратури	0,194**	0,072	4%
Предиктори щодо ставлення до навчання			
Соціальна атмосфера	0,247**	0,066	7%
Академічний клімат	0,147*	0,076	3%
Оцінка якості здобутої освіти.	-0,303***	0,075	12%
Стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА	0,239***	0,067	5%

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$

Таким чином, ставлення до навчання, виражене в отриманні задоволення від навчання, та ставлення до магістратури у вигляді можливих мотивів вступу позитивно впливає на вибір магістратури. Окремо варто зазначити, що на ставлення до навчання впливають оцінка якості здобутої освіти та стратегічні міркування проти вступу до магістратури, а також академічний клімат та соціальна атмосфера, що може свідчити про зв'язок між сприйняттям інституційних характеристик з боку студента і продовженням навчання, опосередковуваний особистими характеристиками, що стосуються ставлення до процесу навчання (див. табл. 6).

Чинники вибору щодо вступу на магістерські програми в НаУКМА

У результаті регресійного аналізу із залежною змінною щодо планів вступу до НаУКМА було отримано регресійну модель із шістьма предикторами (див. табл. 6). Виявлення головних чинників дало змогу перевірити гіпотези 2 та 5. До цієї моделі увійшли такі предиктори: оцінка якості здобутої освіти та стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА; намір скористатися програмою міжнародної мобільності в межах магістратури; ставлення до магістратури; наявність зв'язків зі студентами магістратури НаУКМА та закордонних ЗВО.

Така особиста характеристика, як ставлення до магістратури, є найбільш потужною пояснювальною характеристикою вибору вступу до магістратури в НаУКМА. При цьому інституційні характеристики мають позитивний вплив на вибір планування магістратури в НаУКМА, тобто задоволеність або незадоволеність навчальними процесами та стратегічні міркування щодо магістратури НаУКМА впливають на вступ до магістратури в НаУКМА, тобто гіпотезу про позитивний вплив інституційних характеристик було підтверджено. Можливість навчатися в НаУКМА та скористатися програмою мобільності й навчатися частину терміну в закордонному ЗВО позитивно впливає на вступ до НаУКМА. Таким чином, гіпотезу 5 було підтверджено. Також було виявлено, що наявність студентів із різних магістратур у соціальній мережі індивіда впливає на його вибір продовження навчання в НаУКМА.

Чинники при вступі на магістерські програми в закордонних ЗВО

Для виявлення чинників вибору з боку студентів НаУКМА такої академічної кар'єри, як вступ на магістерські програми до закордонних ЗВО, було використано змінну «Я планую вступати до магістратури за кордоном» як залежну. Виявлення головних чинників дало змогу перевірити гіпотезу 3. У результаті було отримано регресійну модель із трьома предикторами (див. табл. 6). До цієї моделі увійшли такі предиктори: стратегічні міркування проти вступу в магістратуру НаУКМА, намір брати так званий *gap year* та наявність зв'язків зі студентами магістратури із закордонних ЗВО.

Згода із твердженнями про негативну оцінку магістратури в НаУКМА збільшує схильність до вступу до закордонних ЗВО. Змінна щодо наявності зв'язків зі студентами магістратури із закордонних ЗВО має вплив на планування вступу

пу до закордонних ЗВО. Ця змінна належить до блоку соціальної атмосфери та академічного клімату, проте утворює окремий фактор, а отже, гіпотеза про позитивний вплив соціальної атмосфери та академічного клімату має бути переформульована, оскільки лише частина цього блоку має вплив на вибір магістратури за кордоном. Також вплив має змінна наміру брати рік для підготовки для вступу до магістратури, і це свідчить про те, що студентам, які збираються вступати до магістратури за кордоном, притаманний такий різновид дій у зв'язку із планами щодо вступу.

Чинники в разі вступу на магістерські програми до інших ЗВО України

Для виявлення чинників вибору з боку студентів НаУКМА такої академічної кар'єри, як вступ на магістерські програми до закордонних ЗВО, було обрано змінну «Я планую вступати до магістратури до іншого ЗВО в Україні» як залежну. Виявлення ключових чинників дало змогу перевірити гіпотезу 4. Було отримано регресійну модель із трьома предикторами (див. табл. 6). До цієї моделі увійшли такі предиктори: оцінка якості здобутої освіти; кар'єрні цінності; ставлення до магістратури.

Результати свідчать про те, що частина особистих характеристик, а саме кар'єрні цінності та ставлення до магістратури, а також така інституційна характеристика, як негативна оцінка здобутої освіти, мають вплив на вибір магістратури інших ЗВО в Україні. Це вписується в логічну картину, якщо взяти до уваги, що ставлення до магістратури передбачає змінну підвищення кваліфікації, що перекликається з важливістю кар'єрних цінностей. Таким чином, гіпотеза про вплив особистих чинників також має бути переформульована, оскільки лише частина особистих характеристик впливають на вибір магістратури в іншому ЗВО в Україні.

Підсумовуючи наведені результати, можна зазначити, що за допомоги регресійного аналізу було виявлено чинники вибору вступу до магістратури загалом та стосовно кожного з можливих варіантів вибору. Виявлення чинників дало змогу перевірити гіпотези про чинники щодо різних етапів планування. У всіх трьох можливих варіантах вибору магістратури наявні інституційні чинники. Інституційні чинники мають позитивний вплив на вступ до магістратури в НаУКМА та негативний — на вступ до інших ЗВО за кордоном та в Україні. Це свідчить про те, що задоволеність навчальним процесом та позитивна оцінка магістратури НаУКМА мають вплив на вибір магістратури в НаУКМА. Наявність в оточенні людей, які навчаються в магістратурі НаУКМА, позитивно впливає на вибір магістратури НаУКМА, натомість наявність людей, які навчаються в закордонних ЗВО, негативно впливає на вибір магістратури НаУКМА, але позитивно — на вибір магістратури за кордоном.

Висновки та обмеження дослідження

У сприйнятті студентів чітко вирізняються інституційні характеристики НаУКМА, соціальна атмосфера та академічний клімат і особисті характеристики студента/апліканта. Бачення інституційної атмосфери ділять на оцінку яко-

сті здобутої освіти та стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА. У блоці соціальної атмосфери та академічного клімату виокремилися соціальна атмосфера, академічний клімат та зв'язки зі студентами магістратури, у особистих характеристиках — кар'єрні цінності, ставлення до навчання та ставлення до магістратури.

Позитивна оцінка інституційних характеристик НаУКМА має позитивний зв'язок із плануванням вступу та продовженням навчання саме в НаУКМА, натомість негативний — із плануванням вступу на магістерські програми в інших ЗВО за кордоном або в Україні. Намір скористатися програмою міжнародної мобільності НаУКМА позитивно впливає на вибір магістратури саме в ній.

Ставлення до навчання та до магістратури виявляє позитивний вплив на планування вступу до магістратури загалом. Соціальна атмосфера та академічний клімат не виявили впливу на вибір планування вступу на жодну магістерську програму. Проте соціальна атмосфера разом з інституційними характеристиками мають вплив на ставлення до навчання, що стосується особистих характеристик, які впливають на вибір вступу до магістратури. Це свідчить про те, що сприйняття інституційних характеристик і академічного клімату та соціальної атмосфери може впливати на задоволення процесом навчання з боку студента, яке, своєю чергою, безпосередньо впливає на вибір продовження навчання загалом. Наявність в оточенні людей, які навчаються в магістратурі НаУКМА, позитивно впливає на вибір магістратури НаУКМА, натомість наявність людей, які навчаються в закордонних ЗВО, негативно впливає на вибір магістратури НаУКМА та позитивно — на вибір магістратури за кордоном. Наявність контактів зі студентами інших магістратур можна вважати частиною соціального капіталу студента, оскільки такі контакти можуть бути джерелом додаткової інформації про магістерські програми, яка стосується недекларованої культури університету.

Отже, вибір продовження навчання на різних етапах планування зумовлюється як подібними, так і відмінними чинниками. Інституційні характеристики мають вплив на рішення на всіх етапах вибору, але не впливають на вибір магістратури загалом. Соціальна атмосфера й академічний клімат мають вплив лише в разі наявності контактів зі студентами магістратури НаУКМА або закордонних ЗВО (на вибір магістратури НаУКМА та закордонного ЗВО, відповідно). Особисті характеристики є чинниками вибору магістратури загалом і проявляються частково в процесі вибору магістратури в НаУКМА чи в іншому ЗВО в Україні.

Окремо слід зацентувати увагу на переліку чинників вибору магістратури. Усі змінні ділять на підкатегорії, умовно зовнішні та внутрішні; колективні та індивідуальні, проте в загальній картині вони стосуються особистого сприйняття студентом свого досвіду, його ставлення, цінностей та оцінок навколишнього середовища. Тому отримані результати свідчать про те, що вибір академічної кар'єри має кілька основних вимірів у особисті індивідуальному сприйнятті з боку студентів. Проте комбінації цих вимірів мають різний вплив на можливі вибори академічної кар'єри.

У майбутньому було б корисно відстежити можливу наявність опосередкованих зв'язків між встановленими детермінантами. Зокрема, це стосується впливу академічного клімату та соціальної атмосфери на задоволеність навчанням у певному ЗВО, задоволеність процесом навчання як таким та задоволення від навчання як особистою характеристикою студента.

Обмеження дослідження стосується дефініції поняття вибору академічної кар'єри, оскільки чинники вибору академічної кар'єри у цій розвідці визначаються на підставі очікувань студентів щодо продовження навчання, а саме на планах студентів, які можуть відрізнитися від реальної ситуації вибору. Хоча опитування проводилось наприкінці навчального року, коли ймовірність того, що студенти мають сформовані плани, була найвищою, складно завбачити, наскільки ці плани втіляться або ж зміняться згодом, вже після проведеного дослідження. Беручи до уваги результати нашого дослідження, у подальших дослідженнях чинників вибору академічної кар'єри слід зацентрувати увагу на впливі інтеграційних аспектів на продовження навчання, адже в цій розвідці було виявлено вплив соціальної атмосфери та академічного клімату на особисті характеристики студентів.

Джерела/References

- Biancani, S., & McFarland, D. A. (2013). Social networks research in higher education. In: M. Paulsen (Ed.), *Higher education: Handbook of theory and research*, 28. Dordrecht: Springer.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Éditions de Minuit.
- Burt, R. (2004). Structural holes and good ideas. *American Journal of Sociology*, 110(2), 349–399.
- Carrell, S. L., Fullerton, R., & West, J. (2009). Does your cohort matter? Measuring peer effects in college achievement. *Journal of Labor Economics*, 27, 439–464.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Deil-Amen, R. (2011). Socio-academic integrative moments: Rethinking academic and social integration among two-year college students in career-related programs. *The Journal of Higher Education*, 82(1), 54–91.
- Eagan, M. K., Hurtado, S., Chang, M. J., Garcia, G. A., Herrera, F. A., & Garibay, J. C. (2013). Making a difference in science education: The impact of undergraduate research programs. *American Educational Research Journal*, 50(4), 683–713.
- English, D., & Umbach, P. D. (2016). Graduate school choice: An examination of individual and institutional effects. *The Review of Higher Education*, 39(2), 173–211.
- Ethington, C. A., & Smart, J. C. (1986). Persistence to graduate education. *Research in Higher Education*, 24, 287–303.
- Goldrick-Rab, S. (2006). Following their every move: An investigation of social-class differences in college pathways. *Sociology of Education*, 79(1), 67–79.
- Golle, J., Rose, N., Gallner, R., Spengler, M., Stoll, G., Hubner, N., & Nagengast, B. (2019). School or work? The choice may change your personality. *Psychological Science*, 30(1), 32–42. <https://doi.org/10.1177/0956797618806298>
- Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Hackett, G., & Betz N. E. (1995). Self-efficacy and career choice and development. In: J. E. Maddux (Ed.), *Self-Efficacy, Adaptation, and Adjustment. The Plenum Series in Social/Clinical Psychology*. Boston, MA: Springer.
- Johnson, M., & Elder, G. (2002). Educational pathways and work value trajectories. *Sociological Perspectives*, 45(2), 113–138. <https://doi.org/10.1525/sop.2002.45.2.113>

Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79–122. <https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>.

Lin, N. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. New York: Times Books.

Mullen, A., Goyette, K., & Soares, J. (2003). Who goes to graduate school? Social and academic correlates of educational continuation after college. *Sociology of Education*, 76(2), 143–169.

Nevill, C. S. & Chen, X. (2007). The path through graduate school: A longitudinal examination 10 years after bachelor's degree. *Postsecondary Education Descriptive Analysis Report*. NCES 2007-162.

Nora, A. (2004). The role of habitus and cultural capital in choosing a college, transitioning from high school to higher education, and persisting in college among minority and nonminority students. *Journal of Hispanic Higher Education*, 3(2), 180–208.

Stolzenberg, R. M. (1994). Educational continuation by college graduates. *American Journal of Sociology*, 99, 1042–1077.

Veloutsou, C., Lewis, J. W., & Paton, R. A. (2004). University selection: information requirements and importance, *International Journal of Educational Management*, 18(3), 160–171.

Zhang, L. (2005). Advance to graduate education: The effect of college quality and undergraduate majors. *The Review of Higher Education*, 28(3), 313–338.

Отримано/Received 12.07.2023

ПАВЛО СЕРЕДА, КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

Використання методів багатовимірної аналізи у вивченні чинників вибору академічної кар'єри

Прийняття рішення щодо подальшого навчання та професійного розвитку серед студентства є складним процесом, на який впливають різні чинники. Цей напрям є стратегічно важливою сферою досліджень у глобальному масштабі, зважаючи на роль університетів у формуванні всіх аспектів подальшого життя індивідів. Він також є принциповим для України з огляду на сучасні освітні реформи, що відбуваються в нашій державі. Оскільки мотивація у виборі кар'єри очікувано може мати різні джерела і, відповідно, є багатofакторною, дослідження чинників вибору академічної кар'єри передбачає кілька площин. Для оптимізації аналітичних процедур та підвищення інформативності результатів у нашому дослідженні застосовано методи багатовимірної аналізи для пояснення різних аспектів прийняття рішень, що здатні впливати на вибір закладу вищої освіти. Для виявлення детермінантів вибору та ілюстрації дії різних чинників на різні площини вибору ми використовуємо когнітивні дані (самозвіти), зібрані навесні 2019 року серед студентів бакалаврату НаУКМА. Результати аналізу показують, що у студентському сприйнятті чітко виокремлюються інституційні характеристики НаУКМА, соціальна атмосфера та академічний клімат і особисті характеристики студента. Інституційна атмосфера у наборі факторів ділиться на оцінку якості здобутої освіти та стратегічні міркування проти вступу до магістратури НаУКМА. Соціальна атмосфера й академічний клімат, своєю чергою, ділять на соціальну атмосферу та академічний клімат і зв'язки зі студентами магістратури. Особисті характеристики було розподілено на кар'єрні цінності, ставлення до навчання та до магістратури. Позитивна оцінка інституційних характеристик НаУКМА мала позитивний зв'язок із плануванням вступу й продовження навчання саме в НаУКМА та негативний — із плануванням вступу на магістерські програми в інших ЗВО за кордоном або в Україні. Намір скористатися програмою міжнародної мобільності позитивно впливав на вибір магістратури НаУКМА.

Ключові слова: університет; академічна кар'єра; мотивація; прийняття рішень; методи багатовимірної аналізу

PAVLO SEREDA, KATERYNA MALTSEVA

Using methods of multidimensional analysis to research decision making in academic career choice

The decision that students make regarding his or her further education or professional career is a complex process driven by multiple different factors. On the global scale, this research direction represents an important strategic tangent, given the significance of the universities in the formation of virtually all aspects of one's life after graduation. It is equally crucial in the Ukrainian context, considering the educational reforms that are currently taking place in our country. As motivation to make a choice and embark on a particular career trajectory can be informed by different sources and is thus a multifactorial entity, so researching factors that affect academic career choice should accomodate multiple dimensions. To optimize the analytical procedures and to increase the informativeness of the results in our survey we employ methods of multidimensional analysis to explore and explain various aspects of decision making that can influence one's choice of the institution for further education. To elicit the determinants of the university choice and to illustrate the effects of various factors in different domains of career choice, we use the cognitive self-report data collected from the NaUKMA undergraduates in Spring 2019. The results suggest that in students' perception institutional characteristics of the NaUKMA, social atmosphere, academic climate and personal features of a student emerge as distinct factors. In the set of factors, the institutional characteristics were subdivided into the evaluation of the quality of the received education and strategic argument against applying for a postgraduate degree at the NaUKMA. Social atmosphere and academic climate, in their turn, split into social atmosphere, academic climate and being socially connected with individuals currently enrolled as MA students. Personal features were further subdivided into career values, attitudes toward one's studies and attitudes towards the MA programmes. Positive evaluation of NaUKMA's institutional characteristics has a positive correlation with one's intentions of joining the programme and continuing one's studies at NaUKMA, and a negative correlation with planning to apply to MA programmes abroad or elsewhere in Ukraine. Planning to avail of the international mobility programmes had a positive effect on choosing to join the MA programme at NaUKMA.

Keywords: university; academic career; motivation; decision making; multidimensional analysis

СЯРГЕЙ КАНДРИЧИН,
*PhD із соціології, незалежний дослідник, Вища школа соціальних досліджень
Польської академії наук (00-330, Варшава, вул. Нові Свят, 72)*

SIARHEI KANDRYCHYN,
*PhD in Sociology, autonomous scholar, Graduate School for Social Research,
Polish Academy of Sciences (72, Nowy Świat St., Warsaw, 00-330)
kandrych02@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-8509-2554>*

**Здоров'я поза рамками клінічного протоколу:
інституційні пастки та обмеження сучасної
медицини**

Стан суспільного здоров'я в Україні (або національного інституту здоров'я в найширшому розумінні) слід вважати незадовільним. Найпоказовішим у цьому аспекті є парадоксально висока смертність у групі чоловіків середнього та старшого віку. Парадоксальність цього явища полягає в тому, що показники смертності серед чоловіків працездатного віку не можуть досягти історичного мінімуму, який був зареєстрований у 1964 році, а аналогічні показники смертності серед жінок не можуть цей мінімум подолати і залишаються на рівні 1960-х (табл. 1, 2)¹.

Таблиця 1

**Вікові коефіцієнти смертності серед чоловіків
(1964–2020, на 1 тис. осіб відповідного віку)**

Роки	Вік							
	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64
1964	2,3	2,8	3,6	4,6	6,1	9,9	14,1	23,9
1990	2,6	3,5	4,7	6,6	10,6	14,8	21,2	30,5
2018	2,0	3,5	5,5	8,0	10,4	14,7	21,1	31,0
2020	1,9	3,3	4,9	7,7	10,4	14,9	21,6	33,3

¹ За даними: Лібанова, Е.М. (ред.). (2007). *Смертність населення України у трудоактивному віці* (монографія). Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України; *Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя 2020*. Статистичний збірник. (2021). Київ: Державна служба статистики України.

Цитування: Кандричин, С. (2023). Здоров'я поза рамками клінічного протоколу: інституційні пастки та обмеження сучасної медицини. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 90–115, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.090>.

Таблиця 2

**Вікові коефіцієнти смертності серед жінок
(1964–2020, на 1 тис. осіб відповідного віку)**

Роки	Вік							
	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64
1964	1,0	1,2	1,7	2,5	3,3	5,3	7,6	12,3
1990	0,7	0,9	1,4	2,2	3,6	5,3	8,2	12,9
2018	0,6	1,1	1,9	2,6	3,5	4,8	6,8	10,8
2020	0,6	1,1	1,7	2,6	3,8	5,2	7,5	11,8

Стан здоров'я населення є інтегральною характеристикою, яка має багатофакторний характер і демонструє спосіб функціонування цілої сукупності соціальних інститутів, а також моральний клімат у суспільстві. Відповідно рівень і динаміка смертності є одним із показників сучасного стану суспільства та визначає потенціал його розвитку.

У 1960-х роках рівень смертності в СРСР був подібним до показників у Західній Європі. Пізніше тенденції змінилися: у країнах Заходу показники смертності продовжували знижуватися, а в країнах колишнього СРСР почали зростати. У період перебудови в СРСР спостерігалось зниження смертності, але ця тенденція була короточасною й після розпаду СРСР ці показники знову почали зростати (Meslé et al., 1996; Brainerd, Cutler, 2005).

Загалом така динаміка свідчить про якісні соціальні та політичні перетворення в суспільстві. Найпоказовіший приклад успішної політики надає Польща, де у 1960–1970-х роках показники смертності були схожими, а іноді навіть вищими, ніж в Україні, але вже наприкінці 1980-х у Польщі вони почали знижуватися і впродовж наступних десятиліть наблизилися до показників західних країн (відповідно в цей період вони дуже відрізнялися від українських) (Лібанова, Красько, 2007).

Іншим прикладом історичної (або системної) зумовленості актуального стану суспільного здоров'я в Україні є його схожість із ситуацією в Білорусі. Історичні тренди та рівень смертності в Україні й Білорусі дуже схожі. Навіть сам період (початок 1960-х років), коли були зареєстровані мінімальні показники смертності, в обох країнах був однаковий, і 56 років по тому смертність в обох країнах істотно знизилася лише в групі дітей і молоді, натомість у чоловіків середнього і старшого віку показники 1964 року залишаються недосяжними (тобто дані, наведені в таблицях 1 і 2, не є суто українським явищем (Романова, 2018).

А як же досягнення сучасної медицини? Може, якщо її повернути до рівня 1964 року, принаймні тієї її частини, яка відповідальна за обслуговування дорослого населення, то ситуація була б кращою? Це питання, напевне, здається абсурдним, але претензії до сучасної медицини справді є, і їх обговорення виходить за межі вузькопрофільної дискусії.

Чинники від медицини вже майже повсюдно користуються висновками експертів ВООЗ про те, що діяльність медицини визначає лише 10% чинників, відповідальних за формування здоров'я населення, оскільки головна частина

(близько 50%) залежить від умов та способу життя, решта залежить від спадковості та стану довкілля (по 20%). Проте витрати на медицину зростають, а результати державного управління сферою охорони здоров'я важко назвати задовільними. Крім того, сучасна медицина (яка сьогодні існує переважно як транснаціональний інститут) створює певні обмеження на шляху поліпшення здоров'я. У ній діють окремі інституційні пастки¹, які ускладнюють надання медичної допомоги.

Стан здоров'я (тут і далі йдеться про здоров'я осіб працездатного віку) поряд із біологічними факторами визначається впливом чинників соціальної, культурної та економічної сфери, вписується в загальну канву розвитку суспільства, і, по суті, це суспільний продукт. Від актуального стану суспільства, культурної традиції та духовного клімату залежить формування мотивації поведінки, що відповідає за збереження здоров'я.

Багато людей з низьким рівнем доходів, повсякденне існування яких залежить від важкої фізичної праці та несприятливих умов життя, явно випадають із дискурсу про оздоровлення. У цьому напрямі видно окремі завдання для державної політики, адже ніяка робота не має шкодити здоров'ю людини, руйнувати його.

Однак роль економічного чинника може перебільшуватися. Чимало молодих людей навіть не відчують потреби дбати про своє здоров'я, а інші не бачать особливого сенсу бути здоровими (такий стан байдужості до власного життя прихований за різноманітними культурними та психологічними установками, які мають патологічний характер).

Не буде перебільшенням стверджувати, що поліпшення громадського здоров'я вимагає системних змін у суспільстві, істотних зрушень у суспільній свідомості. Однак такі загальні тези (декларації історичних завдань) залишаються лише тезами, якщо не дістають практичних шляхів реалізації.

Маємо всі підстави сподіватися, що сучасне українське суспільство не повернеться до екстенсивного розвитку системи охорони здоров'я і що сьогодні в суспільній свідомості відбувається цивілізаційний зсув, який забезпечить цей перехід. Демографічні наслідки війни будуть трагічними, але вільний дух, віра та повага до життя кожної людини зможуть подолати їх. І потім, як під час оборони країни, знадобляться «смілива агентність та масові рухи» (Винницький, 2022).

Система охорони здоров'я vs індивідуальні оздоровчі практики

Для розуміння суті проблеми необхідно провести розмежування між цими інститутами. Слід підкреслити, що попри синергізм (бо вони обидва мають бути спрямовані на збереження здоров'я особистості) в їх дії існує певний

¹ Інституційна пастка (ІП) — це неефективна, проте стійка норма, підтримувана агентами соціальної взаємодії, які отримують певні дивіденди за умов наявної ситуації. На відміну від дисфункції соціального інституту, ІП має більш прихований характер і відповідне «приховане» соціальне обґрунтування. Дію ІП забезпечують психологічні, соціальні та економічні механізми, але кожна ІП у підсумку є економічною пасткою (Arthur, 1988, North, 1990, Polterovich, 2007).

антагонізм, уґрунтований як на фізіологічному, так і на ідеологічному протиставленні.

Найбільш показово зазначену проблему окреслюють відомі слова академіка Амосова: «Не сподівайтесь на медицину. Вона непогано лікує багато хвороб, але не може зробити людину здоровою. Поки вона навіть не може навчити людину, як стати здоровою. Більше того, бійтеся потрапити в полон до лікарів! Часом вони схильні перебільшувати слабкість людини та могутність своєї науки, створюють у людей уявні хвороби й видають векселі, які не можуть оплатити... Щоб бути здоровим, потрібні власні зусилля, постійні та вагомі. Замінити їх нічим не можна» (Амосов, 1987).

Розуміння цієї проблеми є ключовим моментом в оцінці окремих сфер інституційного контролю за здоров'ям людини, тобто усвідомлення самого факту існування поділу цих сфер, а також існування між ними інституційного конфлікту. І це — предмет комплексного аналізу: соціологічного та медико-біологічного. Враховувати необхідно й те, що такий аналіз перебуває поза сферою інтересів сучасної медичної науки (вона навіть не здатна в цьому побачити проблему і предмет дослідження).

Навіть більше, сучасна медицина, націлена на розвиток фармацевтичної та медичної промисловості та на просування високотехнологічної продукції, вбачає певні загрози в «неконтрольованих» оздоровчих заходах. Маніпулюючи людськими слабкостями та страхами (на підставі концепції ризику), сучасна медицина поширює свій вплив далеко за межі своєї безпосередньої компетенції. Влада клініки (Foucault, 1973), або «влада сучасної медицини» (Arney, Bergen, 1984), поширюється на суспільну свідомість і не підпадає під зовнішній контроль. Справжньою альтернативою цьому тотальному впливу стає звернення до самостійних практик оздоровлення або до комплексу натуральних методів лікування¹, які забезпечують здоров'я людини.

Щоб визначити проблему (медицина лікує лише деякі хвороби, а не займається здоров'ям пацієнтів), необхідно провести межу між різними сферами інституційного контролю. Мабуть, нікого не здивує твердження, що медицина повинна допомагати там, де вона в змозі реально допомогти, і обсяг цієї допомоги насправді великий. Необхідно підкреслити, що наведені вище слова Амосова стосуються осіб працездатного віку, здатних самостійно працювати над власним здоров'ям та активізувати певні фізіологічні механізми компенсації, особливо у випадках, коли з'являються перші симптоми хронічних захворювань (так званих хвороб цивілізації). Це дуже велика частина популяції, яка економічно і політично активна й, по суті, визначає актуальний потенціал суспільства. Очевидно, що діти та люди похилого віку зі зрозумілих причин не можуть допомогти собі самі; те саме стосується й невідкладної медичної допомоги.

¹ Ідеться про самостійні практики оздоровлення або натуральні та фізіологічні методи лікування, використання яких може мати терапевтичний ефект (фізичні вправи, лікувальне голодування, дихальна гімнастика та ін.). Ці практики пов'язані з формуванням певних поведінкових установок, які не суперечать відомим вимогам здорового способу життя, а посилюють їх, наповнюють конкретним змістом.

Сучасні методи обстеження і діагностики дають підстави практично кожному людину розглядати як потенційного пацієнта. Як захворювання розглядаються анатомічні чи фізіологічні особливості організму, які в певних випадках можуть сприяти розвитку захворювання (наприклад, деякі особливості структури серця або судин, відомі як малі аномалії). Лікарі спроможні не просто «створювати у людей уявні хвороби», але заряджати їх страхом, збільшуючи відчуття несподіваної загрози. Досягти такого стану можна по-різному, зокрема й за допомогою процедури скринінгу і фізіологічного моніторингу (наприклад, пропозиції щодо скринінгу колоректального раку або аневризми судин головного мозку). Аргументація на користь необхідності проведення скринінгових досліджень сьогодні видається переконливою, й надалі ця сфера тільки розширюватиметься. Однак без диференційованого підходу тут теж не обійтися, і неприпустимо, щоб ці процедури перетворювалися на засіб психологічного тиску.

А тим часом «влада клініки» проникає в розум особистості, породжує стійке відчуття небезпеки («головне не пропустити хворобу», «щоб потім не сказали: а де ви раніше були?»). Звідси й нескінченні та необґрунтовані обстеження, які самі пацієнти розглядають як еквівалент турботи про здоров'я або як свого роду психотерапію («тепер мені відомо, що там у мене»). При цьому втрачається розуміння того, що результати багатьох досліджень актуальні тільки на момент проведення і можуть не мати значення вже кілька місяців по тому.

Найкращий прогноз щодо збереження здоров'я має людина, яка перевіряє себе за допомоги відповідних зусиль, тобто регульованого фізіологічного стресу, що дає змогу визначити функційний резерв організму (через свою дистанцію в басейні чи на біговій доріжці тощо), а також за допомоги простих засобів контролю, таких як вимірювання ваги та артеріального тиску. Паралельно, в рамках диспансерного спостереження, має виконуватися набір стандартних лабораторних та інструментальних обстежень (зазвичай щорічно), при цьому медичний контроль має другорядне значення.

Усіх людей за здатністю працювати над власним здоров'ям можна поділити на сильних і слабких. До групи «слабких», недисциплінованих осіб, не здатних самостійно працювати над своїм здоров'ям і, відповідно, не здатних взяти на себе відповідальність за своє здоров'я, належить велика група людей зі шкідливими звичками (надуживання алкоголю, куріння, переїдання), люди з певними фізичними чи психологічними обмеженнями.

На цьому базується дія однієї з головних інституційних пасток сучасної медицини, схильної розглядати все населення як «слабке», не спроможне до відповідальної та ефективної роботи над власним здоров'ям. У результаті «на державному рівні пересічна людина розглядається як об'єкт реалізації лікувальних технологій, а не як суб'єкт, який здатний творити своє здоров'я і відповідати за нього» (Міхеєнко, 2017).

Ігнорування зазначеної диференціації закладено в методологічні та ідеологічні засади доказової медицини, а всі її докази побудовані на дослідженнях, що порівнюють ефективність нових засобів лікування з уже наявними або з плацебо; це означає, що в дослідженні залучаються тільки особи, «здатні» приймати таблетки. Альтернативу, що передбачає використання відомих методів немеди-

каментозного лікування, адепти сучасної медицини навіть не розглядають. Стосовно такого лікування слід використовувати специфічний методологічний інструментарій, оскільки тут не існує можливості проведення типової рандомізації чи використання «сліпого» методу (а іншим дослідженням автоматично приписують нижчий рівень доказовості).

Відповідно, якщо в дослідженні навіть не враховуються психологічні та фізіологічні здатності людини (зокрема, готовність до самостійного використання оздоровчих практик), відбуваються певні спотворення у формуванні генеральної вибірки, бо люди, які самостійно знаходять шляхи до оздоровлення, не беруть участі в дослідженнях ефективності фармакологічних препаратів.

Принципи функціонування і методологічний інструментарій доказової медицини спрямовані на застосування нових засобів фармакотерапії й навіть не розраховані на дослідження ефективності натуральних методів лікування та методів самостійного оздоровлення, які є суто індивідуальними й завжди підбираються під конкретну особу, з урахуванням її фізіологічних та психологічних особливостей, і тому фактично не підлягають формальній стандартизації.

Отже, відсутність можливості формалізації методу також унеможливорює вимірювання його ефективності на підставі статистичного апарату. Однак у методологічному арсеналі залишається індивідуальний досвід та експеримент. Так, найнадійніший науковий інструментарій стає найпереконливішим засобом доведення, проте цей доказ залишається персональним і оцінюється залежно від власного досвіду і ставлення.

Сьогодні немедикаментозні методи лікування, які медицина використовувала тисячоліттями (фізичні вправи, лікувальне голодування, загартовування водою та деякі інші), виявилися поза її офіційними «інтересами». Ці класичні, базові методи лікування навіть не мають відповідного термінологічного визначення (їх називають методами альтернативної медицини або нетрадиційної, комплементарної чи просто народної). В рамках цієї публікації вони визначаються як самостійні практики оздоровлення. При цьому треба наголосити, що з усього набору таких методів слід вибирати ті, що доступні для самостійної роботи над здоров'ям і не потребують використання спеціальних засобів (тобто мають бути безкоштовними).

Незважаючи на термінологічні та інші труднощі, кількість прихильників натуральних методів лікування (або тих людей, які самостійно вже провели експеримент і отримали позитивний результат) сьогодні вимірюється десятками й сотнями тисяч. Такою є наразі кількість учасників груп у Facebook з приводу лікувального голодування — Intermittent fasting with fastic app 228 417 учасників; Fasting for a purpose — 36 480; Fasten/Heilfasten — 14 689; Dry fasting — 15 312; Fani głodówek — 11 696 (на 08.09.2022).

Водночас для більшості лікарів та їхніх пацієнтів залишається незрозумілим, чому лікування хронічних хвороб необхідно починати з доступних засобів натурального (базисного) лікування і лише в разі неефективності їх звертатися до фармакологічних засобів (можливі й варіанти поєднання методів). На практиці частіше спостерігається протилежна тенденція — люди зазвичай вдаються

до натуральних методів лікування, коли бачать неефективність фармакологічних методів.

Виходить, що ширма з написом «доказова медицина» приховує низку інституційних пасток сучасної медицини. Відмова від простих і доступних натуральних засобів на користь медикаментозного або високотехнологічного способу лікування суперечить не тільки звичайній логіці оздоровлення, а й принципам функціонування доказової медицини, насамперед її економічної ефективності (cost-effectiveness). Здається очевидним, що більш витратні та складні (вони ж і небезпечніші) методи лікування належить використовувати лише тоді, коли доступні методи натурального лікування не дали ефекту або їх з якихось причин неможливо застосувати, наприклад внаслідок вікових чи фізичних обмежень. Однак на практиці цей принцип не дотримується. Пацієнти молодого і середнього віку починають лікування хронічних хвороб (артеріальна гіпертонія, бронхіальна астма, артрози) одразу з набору фармакологічних засобів, а доступні практики оздоровлення або повністю ігнорують, або виконують не в повному обсязі.

Щоб зрозуміти значення натуральних методів лікування, як у плані ефективної роботи над власним здоров'ям, так і з огляду на запобігання фінансовим витратам, потрібно визначити деякі патофізіологічні та патогенетичні передумови формування хронічних захворювань:

1. Більшість хронічних захворювань слід розглядати як ланцюг взаємозалежних патологічних станів (більш складної стадії розвитку хвороби). Цей патологічний ланцюжок відомий як патологічний континуум серцево-судинної системи (Dzau et al., 2006), або просто як патологічний континуум у розвитку окремого захворювання. Наприклад: збільшення ваги — гіпертонія — діабет — інфаркт (або інсульт) — серцева недостатність. Повний розвиток такого перебігу зазвичай займає десятиліття.

Звісно, якщо не виправити ситуацію на початкових стадіях — не нормалізувати масу тіла, не підібрати режим фізичної активності, не відмовитися від куріння, — то патологічний процес прогресуватиме. Натуральні методи спрямовані саме на ці основні патологічні механізми, тоді як лікарі починають одразу з фармакологічного впливу на симптоми захворювання і швидше й з меншими зусиллями досягають нормалізації деяких проявів хвороби (знижують тиск, усувають біль), але такий успіх лише тимчасовий. Згадаймо молоду, «але дуже заклопотану» людину, яка успішно лікує свою гіпертонію комбінацією трьох таблеток і нічого не робить зі своїм фізичним станом загалом.

Однак сучасна медицина не обмежується лише ліками. Часто пацієнт за рекомендацією лікаря намагається домогтися швидкого поліпшення стану за допомогою хірургічного втручання (наприклад, хірургічне лікування варикозного розширення вен або геморою). Уявлення хірургів про можливості застосування оздоровчих практик у разі цих хвороб зазвичай недостатні, тим паче, що вони зацікавлені у виконанні відносно простої операції.

Тут хірурги пропонують ефективне і просте розв'язання проблеми, до того ж самі пацієнти найчастіше залишаються задоволеними результатом. Вони заплющують очі на те, що хвороба вен була першим сигналом тривоги організму, а хірурги фактично вимкнули цей сигнал.

Це був момент, коли дисфункція або біль могли стати найкращими мотиваторами й підштовхнути до роботи над здоров'ям, утім медична технологія надає зручніше, але насправді помилкове рішення. У результаті зберігається попереднє патологічне тло і підвищується ризик виникнення наступного патологічного стану (наприклад, розвитку через кілька років гіпертонії або цукрового діабету).

А в разі розвитку нового захворювання пацієнт зазвичай не пов'яже його з попереднім, бо він начебто вже розв'язав цю проблему (а пошук причинних зв'язків не вважається його першочерговим завданням), внаслідок чого кількість діагнозів буде поступово збільшуватися, і він буде надійніше прив'язаний до клініки. Так, сучасна медицина активно породжує додаткові ризики для здоров'я пацієнта. Відмова від простого фізіологічного рішення в стратегії лікування є способом технологічного маскуванню фундаменту хвороби.

2. Багато відомих захворювань і патологічних станів формуються не тільки послідовно, а й паралельно, оскільки в їхньому розвитку діють одні й ті самі патогенетичні механізми й ті самі чинники ризику.

Одним з аргументів є подібність і чинників ризику, і заходів профілактики раку, серцево-судинних захворювань та діабету (Eyre et al., 2004). Отже, методи фізіологічного або натурального лікування мають холістичний (цілісний) захисний ефект. Це означає, що ефективне лікування натуральними методами застосовно до одного захворювання має захисну дію і перешкоджає розвитку й застосовно до інших (супутніх) патологічних станів (або досягнутий терапевтичний ефект у разі однієї хвороби є надійним засобом профілактики інших).

Відповідно загальна цінність використання фізіологічних методів лікування незмірно підвищується (хоча цей ефект важко виміряти, адже ми в цьому випадку навіть не досягаємо стану хвороб, якими могли б захворіти). Зрозуміло, що офіційна медицина, а тим паче медична промисловість готові лікувати ці патологічні стани ізольовано один від одного.

3. Здоров'я слід розглядати як процес, що має кілька складових. У психологічному аспекті ми сподіваємося бути здоровими "і завтра" й багато робимо задля того, інакше наш сьогоdnішній стан втрачає сенс.

Проте найбільшій увазі заслуговує патофізіологічний аспект здоров'я, який визначається як сфера взаємодії протилежних процесів — патогенезу та саногенезу (салютогенезу); це динамічний стан відмирання та відновлення, розвитку хвороби й одужання (Павленко, 1967). І натуральні методи та практики оздоровлення орієнтовані саме на розширення саногенетичних ресурсів організму.

4. Слід підкреслити складний характер залежності між розвитком хронічної хвороби та патологічними змінами, що відбуваються в психіці людини. На початку хвороби людина має більше сил, щоб активно з нею боротися, в цей момент вона найбільш здатна до самостійної роботи над своїм організмом, має (або може мати) найвищу мотивацію до самооздоровлення. Отже, використання засобів офіційної медицини на початковій стадії захворювання створює лише тимчасову ілюзію успіху, натомість відбуваються незворотні зміни в психіці, формується залежність від хвороби та ліків.

Обмеження сучасної медицини краще розглядати на конкретних клінічних прикладах (деякі буде наведено далі).

Захисний характер сучасної медицини

Значний вплив на роботу медиків справляють стійкі обмеження соціопсихологічного та юридичного змісту, відповідальні за формування її «захисного» характеру (defensive medicine) (Tancredi, Barondess, 1978; Raposo, 2019). Лікар завжди повинен бути готовий до того, що його робота може стати предметом судового розгляду, тому всі його дії та рекомендації мають відповідати чинним клінічним нормативам і національним протоколам лікування. Протоколи стають його справжнім щитом, а відхилення від них одразу викликають питання у юриста. Очевидно, що коли методи натурального оздоровлення не входять до переліку передбачених протоколом заходів, то рекомендації, які надаються пацієнту, не мають містити формулювань щодо їх виконання.

Вважають, що збільшення кількості судових процесів, у яких бере участь медичний персонал, призводить до формування дієвих «захисних» механізмів, що, своєю чергою, призводить до зниження ефективності медичної допомоги (Kessler, McClellan, 2002). При цьому вирізняють «позитивну захисну медицину», пов'язану з практикою проведення надлишкових діагностичних і лікувальних заходів, і «негативну захисну медицину», спрямовану на уникнення проведення заходів високого ризику (Summerton, 1995). У практичній діяльності обидва різновиди «захисної» позиції можуть поєднуватися.

У механізмів «захисної» медицини мають очевидне значення психосоціальні чинники. «Навіть ті лікарі, які ніколи не брали участі в судових процесах, відчують, що дамоклів меч занесений над їхньою головою» (Shapiro et al., 1989). Тож важливо розуміти, що лікарі у своїй практиці намагаються уникати будь-яких, нехай навіть необґрунтованих претензій і критичних зауважень на свою адресу, а про судові розправи годі й говорити, бо незалежно від їхніх результатів це є серйозним стресогенним чинником, емоційно пригнічує, вимагає витрат часу, може завдати шкоди репутації тощо.

Крім того, «захисні» механізми в медицині відповідають за надмірну кількість рекомендацій і досліджень, більшість з яких є зайвими, бо зводяться до надмірної обережності й мають збитковий характер (це є іншою версією інституційної пастки, яка є радше соціокультурною, ніж медико-біологічною, а її наслідки мають чітку економічну складову).

На думку шеругу дослідників, проблема «захисної» медицини не зводиться суто до запобігання юридичним позовам з боку пацієнтів та їхніх родичів й не обмежується пошуком шляхів зниження економічного навантаження від надмірних рекомендацій. У підґрунті це є проявом глибоких інституційних механізмів, вираженням соціокультурних і морально-етичних засад та цінностей, що домінують у суспільстві (Kessler, McClellan, 1996).

Формування захисних механізмів залежить і від того, що вся медицина є «зоною ризику». Водночас прояв цього ризику неможливо передбачити, а діапазон можливих випадків справді великий: від несподіваної алергічної реакції до важкої травми в результаті падіння пацієнта на підлогу в лікарні.

Робота лікаря та його стосунки з пацієнтом здійснюються під тиском культурної традиції або під впливом певних психологічних установок та уявлень про «правильне» лікування, які зазвичай формуються в публічному просторі. Так, у лоні радянської медицини склалася своєрідна традиція, коли пацієнт, щоб поправити своє здоров'я, «повинен» двічі-тричі на рік «зробити крапельниці для підтримки» (йдеться про відомий набір препаратів, які потенційно діють на метаболізм і впливають на систему кровообігу). Якщо лікар суперечить цій традиції, він ризикує наразитися на скаргу й зажити поганою репутації.

Парадоксально, що методики, які в більшості випадків не мають ніякого наукового доказу, а іноді можуть завдати шкоди здоров'ю, слугують повсюдним засобом соціальної драматургії (певну роль відіграє фізіологія, бо спочатку такого лікування людина відчуває «приплив сил», проте цей ефект тимчасовий і не має довготривалої клінічної перспективи). Варто наголосити, що така практика і навіть багато препаратів для її впровадження існують лише в межах території колишнього СРСР.

Проблема вибору

Уже після першого контакту з лікарем для пацієнта запускається цілий ланцюжок послідовних виборів — він повинен погодитися або відмовитися від госпіталізації, лікування, операції, реабілітації тощо. Зазначимо, що характер подальшого вибору не завжди логічно впливає з попереднього (на нього впливає низка причин, таких як вік, наявність інших захворювань, конкретна життєва ситуація).

Очевидно, що в невідкладних ситуаціях, пацієнт або його близькі не в змозі прийняти слушне рішення самостійно і мусять довіритися пораді лікаря (відповідно діє інституційний локус контролю). Класичний патерналістський підхід має діяти у більшості випадків гострих захворювань і навіть у ситуації, коли ми разом з лікарем вирішуємо, лікувати хворий зуб чи видаляти його.

Однак після виходу з кризової ситуації (після гіпертонічного кризу або нападу бронхіальної астми) перспективи самостійного вибору видаються зовсім інакшими. Це саме той момент, коли локус контролю за станом власного здоров'я має переходити до самої людини (Пахолок, 2012). Часто людина не усвідомлює важливості цього вибору і свідомо чи підсвідомо намагається його уникнути (знову ж таки, перекласти відповідальність на лікаря).

Ситуація вибору можлива лише тоді, коли людина має уявлення про сам факт існування та практичну можливість реалізації альтернативних підходів (у нашому випадку, це вибір на користь медикаментозного чи немедикаментозного лікування і відповідних змін способу життя). Пріоритетом тут є досвід і досягнення інших людей. У такому стані в людини є висока мотивація до пошуку шляхів оздоровлення, проте формальний підхід і «старання виконання лікарських рекомендацій» можуть її знизити або повністю перевести в пасивне річизе (режим приймання таблеток і постійних досліджень).

Забезпечення доступу до публічної інформації про позитивний досвід інших осіб є однією з ключових передумов розширення сфери індивідуальних

практик оздоровлення. Тому соціальні групи та інтернет-спільнота сьогодні стають ледь не головою формою соціальної організації.

Крім того, можливість альтернативного вибору визначається рівнем розвитку інституту натуропатії. У деяких країнах (Німеччина, США) рівень структурної організації цього інституту досить високий: створено відповідні асоціації, кафедри університетів, профільні центри та клініки. Більшість відомих шкіл природного лікування доходять висновку про ключову роль самого пацієнта в його оздоровленні і необхідність комплексної роботи над здоров'ям або поєднання ефектів фізичних вправ, дієтичних заходів та організації способу життя. Сфера самостійних практик оздоровлення відповідає постулатам натуропатії, проте відрізняється індивідуальністю і незалежністю від деяких інституційних рамок (зокрема економічною незалежністю). Разом з тим з історії США та СРСР відомі випадки, коли на ґрунті ідей оздоровлення створювалися громадські рухи та релігійні секти.

Індивідуальні шляхи до оздоровлення: думки лікарів

Завдання дослідження полягає, зокрема, в тому, щоб з'ясувати, як лікарі ставляться до практик оздоровлення, які методи вони знають і які вважають ефективними. З цією метою було проведено бесіду у формі нестандартизованого опитування експертів — 27 лікарів (чоловіків) терапевтичних спеціальностей зі стажем роботи в медицині понад 10 років. Лікарів було об'єднано у дві групи. Першу становили 14 лікарів, які почали працювати в медицині вже в новому столітті (і зараз вони віком 30–40 років, зі стажем роботи до 20 років), а другу групу становили 13 лікарів, які працювали за фахом ще у 80–90-ті роки минулого століття (зі стажем роботи понад 25 років і віком старше 50 років, з них 8 лікарів були вже пенсійного віку). Відповіді лікарів заставлялися з повідомленнями про роботу над здоров'ям представників інтернет-спільноти (в групах Facebook за відповідною тематикою).

Під час бесіди особливу увагу було приділено питанням, які, з погляду автора, найбільш виразно свідчать про проблеми сучасної медицини.

1. Застосування практик лікувального голодування, особистий і клінічний досвід. На думку шерегу фахівців, використання методик лікувального голодування може бути корисним для досягнення стійкої компенсації в разі багатьох хронічних захворювань, а також для профілактики онкологічних захворювань. Певні обмеження щодо використання методу зумовлені індивідуальними фізіологічними та психологічними особливостями.

2. Використання методів дихальної гімнастики для лікування артеріальної гіпертензії й особливо в комплексному лікуванні пароксизмальної форми миготливої аритмії (група хворих віком 50–70 років). Методи дихальної гімнастики, пропонувані Бутейко і Стрельниковою, широко відомі, проте практичне виконання їх для більшості людей є проблематичним. Утім проблема розв'язується за допомоги простого дихального тренажера (наприклад, тренажера «Самоздрав» або його аналогів). Офіційна медицина демонструє нехтування цим методом, тоді як наполегливі пацієнти повідомляють про його ефективність (на

відміну від методу голодування, для цього методу немає ніяких фізіологічних перешкод, потрібно лише докласти певних зусиль).

Під час бесіди з молодими лікарями виявлено, що в них дуже низький інтерес до теми використання натуральних методів оздоровлення загалом¹.

Ніхто з них не зазначив, що стикався з випадками використання практик лікувального голодування або дихальної гімнастики в клініці, а отже, ніхто не радив їх виконувати пацієнтам. Лише один лікар (не маючи змоги деталізувати випадок) згадав про негативний досвід, коли пацієнт внаслідок голодування потрапив у відділення інтенсивної терапії.

Уявлення молодих лікарів про роботу над здоров'ям можна схарактеризувати як дуже поверхневі, або «косметичні»: «потрібно займатися фізичними вправами, менше вживати калорійної їжі, не курити, не зловживати алкоголем».

Імовірність виникнення проблем із власним здоров'ям молоді лікарі переносять на далеку перспективу або приховують за ширмою фаталізму, в тому числі й генетичного: «все одно хвороби не уникнути, ... ці проблеми у нас у генах».

Проте чимало молодих лікарів періодично займаються своєю фізичною формою: біг, плавання, заняття у фітнес-центрі чи фізичні вправи в домашніх умовах.

Практично всі молоді лікарі мають певні знання про методи дихальної гімнастики (Бутейко і Стрельникової), однак ніхто з них не рекомендував використання таких методів у випадках лікування гіпертонії або пароксизмальної форми миготливої аритмії: «зараз ці методи не модні», «ми повинні працювати по протоколу», а в клінічних протоколах їх взагалі немає.

Деякі з цих лікарів пропонували звернутися за інформацією до старших колег, які повинні мати такий досвід.

Справді, лікарі старшої вікової групи були більше схильними до розмови й мали більший обсяг інформації щодо натуральних засобів оздоровлення. Так, 7 лікарів серед 13 опитаних у групі згадали хороші результати застосування лікувального голодування в їхній попередній клінічній практиці (80–90-х років). У такий спосіб вони лікували бронхіальну астму, алергію та артеріальну гіпертензію.

Троє лікарів з цієї групи повідомили, що самі раніше практикували цей метод, і відзначили досягнення позитивного ефекту для свого здоров'я (проте вони не зробили цю практику регулярною). А один лікар повідомив, що регулярно практикує голодування по 32–36 годин, і це покращує його фізичний стан.

Серед старших лікарів також були прихильники використання дихальної гімнастики, двоє лікарів зазвичай рекомендують своїм пацієнтам користуватися дихальним тренажером для лікування пароксизмальної форми миготливої аритмії.

¹ «Про яке оздоровлення з ними можна взагалі розмовляти, якщо половина з них курить!?!», — висловився старший лікар про своїх колег. Така оцінка щодо поширеності куріння серед молодих лікарів близька до реальної (здебільшого вони використовують електронні сигарети).

Відмінності в поглядах між лікарями різних поколінь багато в чому виправдані. Ці лікарі працювали за різних соціальних та економічних умов, у різній психологічній та культурній атмосфері. Фахівці пенсійного віку працювали в той час, коли проводилася певна робота з поширення досвіду лікувального голодування в клініці, а лікарі, які почали свою практику на початку 2000-х, були вже орієнтовані на уніфіковані протоколи лікування й на використання медикаментозних методів лікування.

Крім того, потрібно враховувати, що старші лікарі мали можливість набути відповідного позитивного досвіду не тільки в роботі з пацієнтами, а й опікуючись власним здоров'ям (до практики голодування вони вдавалися, будучи віком понад 45 років). Деякі з лікарів пройшли певний шлях від стану, коли можна було ігнорувати проблеми зі здоров'ям, до розуміння необхідності над ним працювати. Переломним для них був період певних життєвих випробувань (важка хвороба або травма) — «коли розумієш, що далі так продовжуватись не може... бо, як раніше, більше не зможеш жити».

Ключове значення мав сам процес вибору конкретної практики оздоровлення, бо частіше людина намагається обмежуватися «напівзаходами» (відмовитися від куріння, більше рухатися, організувати здорове харчування), але ці заняття є радше передумовами здоров'я, а не власне оздоровчими практиками, завдяки яким відбувається істотне і тривале поліпшення стану. І це важливо, бо лікарі частіше були не здатні визнати, що натуральні методи є ефективним засобом лікування, а не тільки профілактикою.

Навіть такий базовий і ефективний метод лікування, як фізичні вправи, для багатьох лікарів залишається справжньою *terra incognita* (або його розглядають як додатковий засіб, до якого вдаються за відсутності необхідних препаратів і засобів хірургічного втручання).

Щоб зрозуміти медико-соціальну сутність проблеми, необхідно визначити деякі медико-біологічні моменти її інтерпретації. Вельми істотно, що будь-який лікарський засіб має свій діапазон терапевтичної дії. І якщо з фармакологічними препаратами ситуація більш-менш зрозуміла і для кожного препарату визначено відповідний режим дозування, то для натуральних засобів оздоровлення визначити терапевтичний діапазон досить складно — він завжди індивідуальний і варіабельний (залежно від віку, фізіологічних особливостей, умов життя та праці тощо). Зрозуміло, що фізичні вправи є ефективним лікарським засобом, однак якщо їх виконують у недостатньому обсязі (наприклад, проста ходьба як піша прогулянка для особи віком 40–50 років)¹, то вони зазвичай не мають жодного терапевтичного впливу, а якщо фізичної активності забагато (щоденні інтенсивні тренування), вона може нашкодити здоров'ю.

Проте навіть для вибору лікувального режиму фізичної активності та його виконання на практиці необхідні індивідуальна воля, дисципліна і певна сміливість. Пацієнт повинен сам взяти на себе відповідальність, бо лікар, щоб уникнути провокації судинної катастрофи, зазвичай рекомендує занижений обсяг

¹ Однак це не стосується ходьби у спеціальному режимі, особливо так званої скандинавської ходьби.

навантажень¹. Ризик завжди існує, хоча в разі вибору відповідного режиму навантажень, поступеневого підвищення активності та комбінації різних методів оздоровлення цей ризик є мінімальним.

Проте в разі застосування інших методів оздоровлення, які потребують ще більше зусиль і персональної дисципліни, ситуація видається ще скрутнішою. Примітно, що сучасні лікарі лікувальне голодування навіть не сприймають як потенційний метод лікування, незважаючи на певні успіхи їхніх попередників.

Щодо практики використання цієї методики у світовій науковій літературі (за даними PubMed) накопичено вже понад 10 000 публікацій, і кількість їх щороку зростає (Кандрычын, 2015). Однак складається враження, що цей метод перебуває не лише не в тренді сучасної медицини, він поза її усвідомленням, поза її ідеологією. І таке ідеологічне переформатування відбулося впродовж всього кількох десятиліть. У результаті цього зсуву створилася ситуація, коли ніякі результати клінічних спостережень, ніякі наукові публікації, а тим паче ніякий індивідуальний досвід не здатні подолати рамки клінічних протоколів².

Показовою в цьому плані стала розмова з одним завідувачем відділення, який сам майже 20 років тому порадив моєму родичу, який страждав на atopічний дерматит, голодувати (результати 14-денного курсу голодування тоді були успішними). Плануючи розмову, я сподівався, що цей же лікар вже через 20 років поділиться досвідом використання методу в лікуванні інших пацієнтів, але результат виявився прямо протилежним. Він заявив, що ніколи не стикався з використанням методу голодування на практиці й загалом не розуміє, «як він міг таке порадити».

Це приклад того, як протокольна медицина витісняє всі інші методи лікування зі свідомості фахівця. Крім того, це відомий у соціальній психології прояв моди. Кожен лікар може помітити, що він частіше вдається до призначення популярніших форм лікування та широко розрекламованих наразі препаратів, ніж їх аналогів, які він використовував у своїй практиці 10–20 років тому. Показово, що коли фармацевтична компанія веде розмову з лікарями про новий препарат (коли «пройдуться по кабінетах» з рекламою), продаж цього препарату, за словами фармацевтів, у найближчих аптеках зростає у рази.

Істотним доповненням до цього є думка молодого лікаря, який відкрито заявив, що він багато в чому поділяє погляди прихильників природного лікування, але сам не стане вдаватися до використання їх на практиці, оскільки прагне «досягти відповідного становища в суспільстві та гідного заробітку». (Така позиція увиразнює соціальний зміст проблеми.)

¹ Діалог лікаря з хворим і його родичами звучить приблизно так: «А якщо мій чоловік побіжить і отримає інфаркт? Хто буде винен?» — «Гаразд, тоді нехай робить піші прогулянки...»

² Таку проблему підтверджує зізнання одного лікаря (яке він розмістив в інтернеті) в тому, що у своїй багаторічній практиці в процесі лікування різних захворювань він неодноразово стикався з позитивними прикладами використання лікувального голодування, хоча не може їх рекомендувати, оскільки таких методів немає у затверджених клінічних протоколах та службових інструкціях. (Варто зауважити, що інтереси пацієнта вислизують з контексту цього повідомлення.)

Проте якщо стосовно використання методу лікувального голодування існують реальні обмеження (не всі люди здатні скористатися цим методом через фізіологічні особливості чи слабку волю), то причини нехтування з боку офіційної медицини методами дихальної гімнастики видаються цілком абсурдними, тим паче, що артеріальна гіпертензія і пароксизмальна миготлива аритмія є дуже поширеними в популяції. Дихальні тренажери¹ дають змогу методологічно правильно застосовувати цей метод і досягти тривалого результату. Зауважимо, що сьогодні широке використання методів дихальної гімнастики може послабити позиції фармакологічної та інтервенційної медицини, але пацієнти й окремі лікарі змушені задля цього звертатися лише до інформації, що міститься в інтернеті, а не до затверджених рекомендацій.

Проблема з лікуванням миготливої аритмії заслуговує на особливу увагу. У протоколи лікування цього захворювання входять антикоагулянти (лікарські засоби, що запобігають розвитку тромботичних ускладнень), і серед найпопулярніших антикоагулянтів сьогодні «Апіксабан» та «Ривароксабан». Ці препарати справді варті уваги, оскільки вони сьогодні є лідерами по доходу від продажу. Варта подиву ситуація, коли препарат, який нічого не лікує, а лише здатен певною мірою знизити ризик утворення тромбів (зауважимо, що ефект їх далеко не 100%-й), а в деяких випадках здатен навіть вбити пацієнта або викликати раптову й сильну кровотечу², попри те посідає лідерські позиції на ринку продажу медпрепаратів. Клінічна драматургія тут така — на запитання, чи хоче пацієнт знизити для себе ризик розвитку інсульту, той зазвичай відповідає: «Так» (згадуючи, який вигляд мають хворі на інсульт).

Натомість дихальна гімнастика дає змогу домогтися стійкої компенсації хвороби, а отже, допомагає критично ставитися до рекомендацій щодо необхідності постійного вживання згаданих препаратів для пацієнтів з початковими формами захворювання, а такий стан компенсації може тривати десятиліттями.

Крім питань щодо застосування практик оздоровлення у розмові з лікарями йшлося про деякі допоміжні практики, особливо ті, що їх люди можуть застосовувати самостійно. Було розглянуто алгоритм самодопомоги в разі легких форм шлунково-кишкових розладів (дискомфорт, нудота, діарея), найпоширеніших симптомів, що виникають через вживання неякісної їжі й зазвичай розглядаються як кишкова інфекція.

Передбачалося, що, крім голодування (впродовж 1 доби), можна вживати невеликі дози міцного алкоголю (зазвичай 3 столові ложки або по 15–18 мл через 2–3 хв кожна). Цей простий спосіб стає актуальнішим за відсутності інших засобів допомоги (і використовують його не тільки в разі перших симптомів, а й у разі затяжного перебігу процесу, коли інші засоби не допомагають). Зазна-

¹ Деякі пацієнти, які вже опанували навички лікувального дихання, повідомляють, що подібного ефекту можна досягти й за допомоги порожньої пластикової пляшки.

² Загальна частота кровотеч у разі застосування препарату «Ривароксабан» становить 39,7 випадків щорічно на 1000 осіб, в тому числі й летальних інсультів 4,5 випадків на 1000 (Ray et al, 2021).

чалось, що це — не метод лікування, а засіб самодопомоги (один з етапів цієї допомоги), який може бути придатним лише в певних ситуаціях, тоді як в інших не дасть позитивного ефекту й може нашкодити організму (у разі важких токсикоінфекцій та отруєннях, наприклад грибами).

З'ясувалось, що молоді лікарі не знають цього методу (реагували недовіриливо та з посмішкою). Лікарі старшого віку частіше згадували про цей метод і розповідали про випадки з власного досвіду. Так, роз'яснив ситуацію досвідчений нарколог: «... цей метод самодопомоги справді ефективний, і ним повсюдно користуються, проте медицина ніколи не буде його пропагувати й не буде визначати показання для його використання, бо потенційно це може сприяти надуживанню алкоголю».

Справді, цей метод, крім дітей, вагітних та важкохворих, протипоказаний людям, які страждають на алкоголізм (бо може спровокувати запій). Так, на цьому прикладі видно, як медицина у своїх загальних підходах формально підлаштовується під окремі групи «слабкого» населення (тут — реальних та потенційних алкоголіків), проте навряд чи випадки використання цього методу самодопомоги здатні істотно вплинути на поширення проблем алкоголізму.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що сама постановка проблеми використання методів природного лікування та практик оздоровлення в медичній практиці є медико-соціальною, а не медико-біологічною і має значні складові психологічного та економічного ґатунку. У ширшому плані цю проблему треба розглядати з погляду індивідуального вибору або як персональну ідеологію оздоровлення.

Епідемія COVID-19 та успіхи фармакологічної індустрії

Епідемія COVID-19 стала справжнім випробуванням для більшості з нас і всього суспільства в цілому. В рамках нашої дискусії варто звернути увагу на те, що всі медикаментозні засоби профілактики коронавірусної інфекції (як і грипу) залишаються вторинними, лише додатковими в зіставленні з довгостроковим ефектом самостійних практик оздоровлення. Причому цей ефект комплексний за своєю природою, позаяк крім безпосереднього впливу на стан імунного захисту організму здійснюється вплив на всі основні фактори ризику і на розвиток хронічних захворювань, що сприяють вірусному захворюванню (ожиріння, цукровий діабет тощо).

У публічному дискурсі акцент зазвичай робиться на профілактичному впливі оздоровчих методик. Хіба що лікувальне голодування може розглядатися як засіб активної протидії вірусному захворюванню.

Адепти цього методу застосовували різні варіанти лікувального голодування як за перших проявів коронавірусної інфекції, так і в подоланні постковідного синдрому. Проведення поглиблених досліджень у цьому напрямі було суттєво обмежено. Проте вже з'явилися публікації про спостереження позитивного впливу деяких варіантів голодування на перебіг інфекції (Hannan et al., 2020, Ealey et al., 2021).

За результатами опитування в соціальних мережах можна стверджувати, що люди під час епідемії частіше вдавалися до того самого методу голодування, яким вони вже користувалися раніше (або рутинного для них) — водного, сухого або інтервального голодування. Деякі з опитаних визнавали позитивний ефект від застосування обраного ними методу, хоча багато хто утримувався від проведення голодування під час інфекції через побоювання можливих ускладнень.

Можливості використання методу сухого голодування (2–3 доби) у разі гострої вірусної інфекції давно обговорюються в експертних колах. Відповідно, інтерес до використання цього методу під час пандемії COVID-19 був зрозумілим. Автор особисто спостерігав позитивний результат після трьох діб сухого голодування, розпочатого ним в момент перших проявів вірусної інфекції (за попереднього досвіду використання методу впродовж 12 років). За результатами опитувань у групах Facebook з'ясувалося, що ще 34 учасники заявили про аналогічний позитивний ефект, досягнутий з використанням того самого методу під час епідемії. Такі спостереження можна розглядати тільки як «повідомлення про випадки», а не наукові докази, хоча вони можуть впливати на формування персональної позиції. Водночас увага громадськості була прикута до вакцин та противірусних препаратів.

Звісно, під час перших хвиль епідемії про «доказову медицину» не доводилось говорити, оскільки вірус абсолютно новий і має незрозумілі властивості. Лікарі у своїй роботі спиралися на попередній досвід, на знання загальних закономірностей, на синдромальні підходи в лікуванні й т.ін., а схеми лікування відпрацьовувалися вже в перебігу епідемії. Про якусь подобу доказової медицини можна було говорити тільки після першого року епідемії.

Водночас звернення до натуральних методів лікування, які спираються на не менший накопичений досвід і є універсальнішими за своїм впливом, у цьому публічному дискурсі не було помічено. Чи не тому, що кожна епідемія для фармакоіндустрії знаменує собою відкриття нового «сезону полювання», і остання не стала винятком.

Причому доходи фармацевтичних компаній ростуть на різних фазах епідемії: спочатку на етапі підготовки до епідемії, коли на зростання продажу впливають панічні настрої населення і прагнення забезпечити своїх близьких усім необхідним. Далі — на етапі розроблення вакцини та противірусних засобів лікування інфекції. Тут вступають у дію фармацевтичні гіганти, і доступні джерела інформації свідчать, що доходи цих компаній за два роки епідемії є справді істотні.

Специфічним етапом для епідемії COVID-19, що визначив додаткове зростання доходів фармкомпаній, став постковідний період, коли впродовж кількох місяців пацієнти мали набір неспецифічних скарг і ускладнень.

Щоб відповідно сфокусувати тему дискусії, звернімося до постковідного етапу. Методи надання медичної допомоги на цьому етапі були суто симптоматичними або були спрямовані на нормалізацію діяльності окремих параметрів і систем організму, але не могли вплинути на патологічні наслідки вірусної інфекції на клітинному і тканинному рівнях. Відповідно, відома теза «без лікуван-

ня застуда зазвичай відходить за тиждень, а з лікуванням за сім днів» трансформувалася у твердження про місяці та відповідну кількість днів.

Однак якщо пацієнти зверталися зі своїми проблемами до лікарів, то отримували лікування, основні складові якого не мали серйозного наукового підтвердження, але сам процес лікування йшов, і на цей процес витрачалися чималі кошти.

Справжній приклад соціальної (тут клінічної) драматургії: хворий звертається до лікаря й отримує лікування, від якого очікує поліпшення стану. Із плином часу і з проведеною терапією зазвичай за 1–2 місяці це поліпшення, як правило, відбувалося. Лікар у цьому процесі чесно виконував свою роль — він призначав офіційні препарати, які згідно з інструкцією можуть поліпшити самопочуття пацієнта після перенесеної вірусної інфекції, знизити ризик ускладнень, а те, що наукових доказів ефективності цих препаратів для постковідних пацієнтів бути не могло, не створювало перешкоди. Лікар сам був змушений повірити в ці ліки (інших не було), він призначав їх не тільки пацієнтам, а й своїм рідним, нерідко приймав сам.

Очевидно, що використання немедикаментозних методів, насамперед лікувального голодування, для боротьби з наслідками інфекції серед варіантів фактично не розглядалося.

А тепер про лідерів продажу.

На першому місці тут антикоагулянти, про які йшлося вище (або ліки які нічого не лікують, а тільки можуть запобігти судинній катастрофі). Їх призначення після перенесеної вірусної інфекції видається аргументованим, позаяк порушення мікроциркуляції і тромбози є типовими проявами цієї хвороби.

Наприклад, у Білорусі було видано інструкцію МОЗ, яка зобов'язувала призначати антикоагулянт (Ривараксабан) упродовж місяця вже після лікування ковідної пневмонії. Доказів ефективності цього препарату для таких випадків на той момент не було (фактично вони формувалися в процесі спостереження за пацієнтами), тому в багатьох країнах Європи (Польщі, Німеччині, Англії) такої практики призначення не існувало. Однак фірми-виробники ліків трохи «підметушилися» й запропонували свій продукт там, де була можливість. Зрештою, цей дорогий препарат на якийсь час навіть зник з аптек.

Слід розуміти, якщо інтереси фармацевтичних компаній збігаються з тимчасовими, але значними медичними проблемами, які спостерігаються під час епідемії, тема обговорення стає занадто чутливою (отже, самої проблеми вже не існує, і всі докази стають обмеженими). Іноді буває важко зорієнтуватися в різних часових проміжках, оскільки спочатку видаються локальні рекомендації, а вже потім з'являються відповідні свідчення про ефективність препарату. Проте заслуговує на увагу той факт, що національні рекомендації щодо широкого застосування згаданого дороговартісного препарату відрізнялися від рекомендацій щодо його застосування в країнах Європи (на користь виробника препарату).

Друга група препаратів, продаж яких зріс у постковідний період, — це антиоксиданти та кардіопротектор. Саме ці препарати (Тіотріазолін і Мілдронат) стали учасниками драматичного дійства, коли лікар змушений був щось пропи-

сати, щоб процес лікування відбувався. Наприклад, в електронній базі даних аптечної мережі Білорусі (tabletka.by) обидва ці препарати були серед лідерів пошуку під час епідемії.

Окреслена проблема досить поширена і потребує комплексного, міждисциплінарного аналізу. На цьому ж етапі можна лише підкреслити важливість тези про те, що регулярне використання оздоровчих практик є найнадійнішим засобом, і завчасно не занурюватися в цю тему, щоб не опинитися у сфері драматургічної дії сучасної медицини.

У пошуку здорової альтернативи

Здорова людина не дуже цікава для фармацевтичної промисловості, але держава має бути зацікавлена у здоров'ї та повноцінному житті громадян. Отже, державні інститути повинні сприяти поширенню сфери використання натуральних оздоровчих практик. А поки держава говорить про здоров'я вустами експертів, які випробовують щоразу нові фармацевтичні засоби лікування.

Очевидно, що здоров'я в повному його вимірі не може бути турботою якогось чиновника. Це самостійний і відповідальний вибір вільної людини. Сприяти цьому вибору, крім офіційних установ, мають різні громадські інститути, ресурси інтернет-спільноти, можливі системи волонтерської підтримки та діяльність місцевих громад.

Крім того, державні та громадські інститути повинні здійснювати контроль і накладати певні обмеження на поширення фармакологічних і хірургічних методів лікування, особливо в тих випадках, коли стійка компенсація може бути досягнута методами натурального (фізіологічного) оздоровлення. Людина має знати про існування можливих альтернатив і сама прийняти відповідальне рішення. Як показали результати опитування лікарів, більшість із них не використовує натуральних методів лікування і не має інформації про них.

З погляду сучасної медицини, припускається, що в деяких випадках хронічні захворювання можна подолати без допомоги фармакологічних засобів, однак, якщо увага лікарів сконцентрована на розвитку високотехнологічних методів, підходи, які не потребують підтримки сучасних технологій, виявляються непопулярними. З іншого боку, люди, які наважуються використовувати натуральні (фізіологічні) методи лікування та досягають результатів, більше не є споживачами послуг медичної галузі.

Сьогодні вже ніхто не заперечує важливість профілактичних заходів і вплив на здоров'я способу життя, але існують серйозні розбіжності в підборі індивідуальних програм і рівнів необхідного навантаження. Найбільш гострі розбіжності виникають в разі обговорення впливу таких методів, як інтенсивні фізичні вправи, лікувальне голодування, дихальна гімнастика, водне загартовування організму.

Представники офіційної медицини надають цим засобам в кращому разі хіба що доповняльного значення і часто відмовляються визнавати спроможності до лікування самого організму, посилаючись на відсутність «адекватних»

доказів (або доказів, отриманих на рівні всієї популяції, без проведення детальної диференціації).

Сучасна людина, яка має доступ до різних джерел інформації та відповідну мотивацію (як у випадку розвитку хронічного захворювання), здатна самостійно активувати внутрішні ресурси свого організму й досягти нормалізації стану здоров'я.

Слід визначити перелік причин для звернення до самостійних практик оздоровлення та натуральних (фізіологічних) методів лікування:

1. Таке лікування ґрунтоване на оптимізації фізіологічного захисту самого організму і позбавлене побічних ефектів, які можуть спостерігатися в разі медикаментозного лікування.

2. Це лікування фактично безкоштовне.

3. Таке лікування завжди комплексне і має цілісний ефект (може істотно впливати на всі органи та системи нашого організму). Це означає, що ефективне лікування, проведене за допомоги натуральних методів, забезпечує захист від розвитку різних захворювань. Тільки за такого підходу можна зупинити розвиток патологічного континууму та формування основи для множинних захворювань (коморбідності).

Головні принципи, на яких ґрунтується здатність до самооздоровлення:

1. *Можливість самостійного і відповідального вибору.* Інформація про можливі натуральні методи оздоровлення сьогодні широкодоступна. Особливо важливим є питання індивідуальної та творчої адаптації цього досвіду. Ключовою стає проблема вибору. Тут потрібно пам'ятати, що лікар працює згідно з чинними протоколами і зазвичай інформує тільки про перспективи медикаментозного лікування. Проте пацієнти часто звертаються до інших джерел. На підставі отриманої інформації пацієнт повинен зробити вибір. Ідеться не лише про вибір між різними методами лікування, а й про вибір ідеології оздоровлення.

2. *Фактор індивідуальних відмінностей.* Використання методів самооздоровлення пов'язане з проявом індивідуальності: фізіологічної, психологічної, культурної, соціальної. Чинник індивідуальних відмінностей означає неможливість упровадження загальних стандартів та оцінювання результатів природного лікування. Звідси — різноманітність методів оздоровлення і проблеми з перевіркою ефективності. Індивідуальна методика випрацьовується в самому процесі й орієнтована на досягнення ефекту в кожному конкретному випадку.

Крім того, найчастіше рекомендується використовувати кілька методів оздоровлення одночасно (наприклад, терапевтичне голодування та фізичні практики). А таке поєднання методів збільшує ефект різноманітності, ускладнює узагальнення (необхідне для наукового аналізу), а також практично виключає можливість зовнішнього управління. Лікар може тільки визначити загальні принципи цієї роботи, запропонувати новий метод, оцінити результати, далі вибір конкретних практик та їх виконання залишається прерогативою самого пацієнта.

3. *Формування певних особистих установок, спрямованих на виконання фізіологічної та духовної програми оздоровлення.* Психологічні консультації іноді

можуть бути корисними, але вони не скасовують ролі самостійної роботи на шляху до оздоровлення. Тому потрібно говорити не тільки про фізіологічну програму, а й про духовну. Обидва процеси не можна ізолювати.

4. *Регулярність занять і їх тривалість, відновлення здатності організму.* Якщо програма оздоровлення вже успішно розроблена — це вибір на все життя, від неї не варто відмовлятися, потрібно лише регулювати інтенсивність і набір методів (з урахуванням віку, погоди, актуального стану тощо). Жоден лікар не може виконувати цю функцію. Людина, яка тривалий час працювала зі своїм тілом, стає єдиним спеціалістом у цій (своїй) галузі.

5. *Подолання тиску з боку офіційної медицини.* Практично будь-яка людина, що використовує натуральні методи оздоровлення, так чи інакше змушена долати тиск офіційної медицини. Для багатьох людей, поганий результат лікування в медичному закладі є переконливим аргументом, щоб вдатися до натуральних методів.

Бар'єри можуть бути штучно створені навіть представниками натуральної медицини, наприклад заявами, що «лікувальне голодування завжди має проходити під наглядом лікаря». У деяких випадках такий контроль може бути необхідним (з урахуванням віку пацієнта, клінічного стану, психічних особливостей і т.ін.), але весь обсяг практик лікувального голодування не може підлягати медичному контролю. Як показують результати опитувань у групах Facebook, більшість учасників займаються лікувальним голодуванням самостійно, і тільки 5% учасників проводять голодування під контролем лікаря.

6. *Маніпулювання поняттям ризику і формування хибного ризику.* Це питання дуже важливе, і противники натурального лікування спотворюють його зміст. Відповідь проста — кожна людина повинна свідомо нести юридичну та моральну відповідальність за проблеми, пов'язані з лікуванням хронічних захворювань та застосуванням методів оздоровлення. Якщо людина боїться такої відповідальності, вона йде шляхом офіційної медицини й отримує поради на кшталт: «Сиди вдома — машина не розчавить».

Для прикладу звернімося до відмови від куріння. Загальновідомо, що курити шкідливо, і ніхто не поскаржиться на лікаря, якщо той порадить кинути курити. Водночас люди з тривалим стажем куріння після відмови від звички нерідко відчують серйозні порушення обміну речовин і швидко набирають вагу. Також відомі випадки виявлення раку легенів через кілька місяців після відмови від куріння. Про причини цього можна тільки здогадуватися: адже саме бажання припинити куріння могло бути першим симптомом захворювання чи могло стати чинником, що призводить до порушення обміну речовин, і це могло якось прискорити розвиток патологічного процесу, або це просто збіг. Однак у будь-якому разі пацієнт, який дотримувався лікарських рекомендацій, не очікував такого результату. Утім розумної альтернативи цьому не було, хоча хворий або його близькі ще не раз запитають: «А якби з цим курінням все залишилося по-старому, то, може, нічого страшного не сталося б?»

Усі можливі методи лікування мають побічні ефекти або несуть певний ризик при їх застосуванні. Але ускладнення, які можуть виникнути в разі природного лікування, пов'язані не з методом, а із самою хворобою, і її прояви не завж-

ди передбачувані. Це ще один аргумент на користь необхідності використання натуральних методів оздоровлення на ранніх стадіях захворювання, коли ризик ускладнень значно менший.

Звертаємо увагу, що натуральні методи є лікувальними засобами і мають певні показання та протипоказання, вимагають певного способу застосування та несуть певний ризик, але цей ризик такий же «натуральний», як і самі практики.

У багатьох випадках пацієнти чекають від лікаря спеціального дозволу на застосування практик оздоровлення, але лікар такого дозволу не дає, бо такі практики йому невідомі й не входять до протоколів. У результаті пацієнти стають заручниками чинних клінічних протоколів.

7. *Гармонійна взаємодія з офіційною медициною.* Людина, яка вже досягла певного результату в практиці оздоровлення, менше спілкується з лікарями і скептично ставиться до деяких рекомендацій. Однак така позиція може розцінюватися позитивно лише в окремих випадках і не стосується людей похилого віку і гострих захворювань. Зауважимо, що оздоровчі практики не можуть регулювати всі стани або замінити всі ліки. Достатньо згадати про профілактичний прийом антибіотиків після укусу кліща.

Можливості розширення сфери використання методів натурального оздоровлення поки що важко оцінити. За моїми спостереженнями, практично кожна четверта доросла людина може чудово реалізувати таку програму і практично кожна може певною мірою поліпшити загальний стан здоров'я, використовуючи ці методи. Найкращі перспективи є в людей, що займалися спортом в молодому віці. Їхня сила волі, а також практичний досвід можуть бути дуже корисними, особливо якщо здійснюється вибір між альтернативними стратегіями здоров'я. Колишнім спортсменам простіше зрозуміти саму ідею самостійного управління здоров'ям.

Перспективним напрямом для пацієнтів з хронічними захворюваннями є сфера самостійного контролю та управління здоров'ям (self-management) або формування набору індивідуальних навичок і досвіду збереження свого здоров'я та подолання захворювань, що передбачає формування індивідуальної відповідальності за своє здоров'я (Fisher, 1996; Grady, 2014).

Сучасний рівень інформаційного і культурного розвитку суспільства дозволяє і навіть заохочує стати на шлях індивідуальної роботи над здоров'ям. Сьогодні це шлях вільної людини — вільної не тільки від чиновницького свавілля, а й від власних слабкостей та страхів.

Джерела

Амосов, Н.М. (1987). *Раздумья о здоровье*. Москва: ФиС.

Винницький, М. (2022). Чому Кремль неправильно «прочитав» Україну і до чого тут бджоли: пояснює соціолог. Отримано з: <https://life.liga.net/poyasnennya/article/pochemu-kreml-nepravilno-prochital-ukrainu-i-pri-chem-zdes-pchely-obyasnyaet-sotsiolog>

Кандрычын, С.В. (2015). Колькасны аналіз навуковых публікацый па праблеме лячэбнага галадання ў гістарычнай перспектыве: па дадзеных сусветнага друку. *Военная медицина*, 1, 107–110.

Міхеєнко, О.І. (2017). Особиста відповідальність за стан свого здоров'я як стратегічний принцип оздоровчої практики. В: Ю.Д. Бойчук (ред.), *Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження* (сс. 238–244). Харків: Вид. Рожко С.Г.

Павленко, С.М. (1967). Учение о саногенезе — важнейшая проблема медицины. *Патологическая физиология и экспериментальная терапия*, 3, 91–95.

Пахолок, О. (2012). Трансформація культури здоров'я в цивілізаційному процесі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 115–132.

Романова, А.П., Красько, О.В. (2018). Влияние изменения возрастной структуры населения Республики Беларусь на гендерные различия смертности. *Медицинские новости*, 10, 52–60.

Лібанова, Е.М. (ред.). (2007). *Смертність населення України у трудоактивному віці*. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України.

Arney, W., Bergen, B. (1984). *Medicine and the Management of Living*. Chicago: Chicago University Press.

Arthur, W.B. (1988). Self-reinforcing mechanisms in economics. In: K. Arrow, P. Anderson (Eds.), *The Economy as an Evolving Complex System* (pp. 9-31). New York: Addison-Wesley.

Brainerd, E., Cutler, D. (2005). Autopsy on an Empire: Understanding Mortality in Russia and the Former Soviet Union. *Journal of Economic Perspectives*, 19, 107-130. <https://doi.org/10.1257/0895330053147921>

Dzau, V.J., Antman, E.M., Black, H.R. et al. (2006). The cardiovascular disease continuum validated: clinical evidence of improved patient outcome. Part II: Clinical trial evidence (acute coronary syndromes through renal disease) and future directions. *Circulation*, 114, 2871-2891.

Ealey, K.N., Phillips, J., Sung, H.K. (2021). COVID-19 and obesity: fighting two pandemics with intermittent fasting. *Trends in Endocrinology and Metabolism*, 32(9), 706-720. <https://doi.org/10.1016/j.tem.2021.06.004>

Eyre, H., Kahn, R., Robertson, R.M. (2004). Preventing Cancer, Cardiovascular Disease, and Diabetes. A common agenda for the American Cancer Society, the American Diabetes Association, and the American Heart Association. *Diabetes Care*, 27, 1812-1824.

Fisher, D.B. (1996). Self-Managed Care: The most cost effective managed care. *National Empowerment Center Newsletter*, Spring. Retrieved from: http://www.power2u.org/articles/managed/managed_care.html

Foucault, M. (1973). *The Birth of the Clinic*. New York: Pantheon Books.

Grady, P.A., Gough, L.L. (2014). Self-management: A comprehensive approach to management of chronic conditions. *American Journal of Public Health*, 104, e25-e31.

Hannan, M.A., Rahman, M.A., Rahman, M.S. et al. (2020). Intermittent fasting, a possible priming tool for host defense against SARS-CoV-2 infection: Crosstalk among calorie restriction, autophagy and immune response. *Immunology Letters*, 226, 38-45. <https://doi.org/10.1016/j.imlet.2020.07.001>

Kessler, D.P., McClellan, M.B. (1996). Do Doctors Practice Defense Medicine? *Quarterly Journal of Economics*, 111(2), 353-390.

Kessler, D.P., McClellan, M.B. (2002). How liability law affects medical productivity. *Journal of Health Economics*, 21(6), 931-955. [https://doi.org/10.1016/s0167-6296\(02\)00076-0](https://doi.org/10.1016/s0167-6296(02)00076-0).

Meslé, F., Shkolnikov, V.M., Hertrich, V., Vallin, J. (1996). Tendences recentes de la mortalite par cause en Russie 1965-1994. *Serie: Donûes Statistiques*, 2, INED, Paris.

North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

Polterovich, V. (2007). Institutional Trap. *New Palgrave Dictionary of Economics*. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=1751839>

Raposo, V.L. (2019). Defensive Medicine and the Imposition of a More Demanding Standard of Care. *Journal of Legal Medicine*, 39(4), 401-416. <https://doi.org/10.1080/01947648.2019.1677273>

Ray, W.A., Chung, C.P., Stein, C.M. et al. (2021). Association of Rivaroxaban vs Apixaban with major ischemic or hemorrhagic events in patients with atrial fibrillation. *JAMA*, 326(23), 2395-2404. <https://doi.org/10.1001/jama.2021.21222>

Shapiro, R.S., Simpson, D.E., Lawrence, S.L. et al. (1989). A survey of sued and nonsued physicians and suing patients. *Archives of Internal Medicine*, 149(10), 2190-2196.

Summerton, N. (1995). Positive and negative factors in defensive medicine: a questionnaire study of general practitioners. *BMJ*, 310(6971), 27-29. <https://doi.org/10.1136/bmj.310.6971.27>

Tancredi, L.R., Barondess, J.A. (1978). The problem of defensive medicine. *Science*, 200(4344), 879-882. <https://doi.org/10.1126/science.644329>

Отримано 18.11.2022

References

Amosov, N.M. (1987). *Thought About Health*. [In Russian]. Moscow: Physical Culture and Sports. [=Амосов 1987]

Arney, W., Bergen, B. (1984). *Medicine and the Management of Living*. Chicago: Chicago University Press.

Arthur, W.B. (1988). Self-reinforcing mechanisms in economics. In: K. Arrow, P. Anderson (Eds.), *The Economy as an Evolving Complex System* (pp. 9-31). New York: Addison-Wesley.

Brainerd, E., Cutler, D. (2005). Autopsy on an Empire: Understanding Mortality in Russia and the Former Soviet Union. *Journal of Economic Perspectives*, 19, 107-130. <https://doi.org/10.1257/0895330053147921>

Dzau, V.J., Antman, E.M., Black, H.R. et al. (2006). The cardiovascular disease continuum validated: clinical evidence of improved patient outcome. Part II: Clinical trial evidence (acute coronary syndromes through renal disease) and future directions. *Circulation*, 114, 2871-2891.

Ealey, K.N., Phillips, J., Sung, H.K. (2021). COVID-19 and obesity: fighting two pandemics with intermittent fasting. *Trends in Endocrinology and Metabolism*, 32(9), 706-720. <https://doi.org/10.1016/j.tem.2021.06.004>

Eyre, H., Kahn, R., Robertson, R.M. (2004). Preventing Cancer, Cardiovascular Disease, and Diabetes. A common agenda for the American Cancer Society, the American Diabetes Association, and the American Heart Association. *Diabetes Care*, 27, 1812-1824.

Fisher, D.B. (1996). Self-Managed Care: The most cost effective managed care. *National Empowerment Center Newsletter*, Spring. Retrieved from: http://www.power2u.org/articles/managed/managed_care.html

Foucault, M. (1973). *The Birth of the Clinic*. New York: Pantheon Books.

Grady, P.A., Gough, L.L. (2014). Self-management: A comprehensive approach to management of chronic conditions. *American Journal of Public Health*, 104, e25-e31.

Hannan, M.A., Rahman, M.A., Rahman, M.S. et al. (2020). Intermittent fasting, a possible priming tool for host defense against SARS-CoV-2 infection: Crosstalk among calorie restriction, autophagy and immune response. *Immunology Letters*, 226, 38-45. <https://doi.org/10.1016/j.imlet.2020.07.001>

Kandrychyn, S.V. (2015). Quantity of scientific publication on therapeutic fasting in historical perspective: A global survey. [In Belarussian]. *Military medicine*, 1, 107-110. [=Кандрычын 2015]

Kessler, D.P., McClellan, M.B. (1996). Do Doctors Practice Defense Medicine? *Quarterly Journal of Economics*, 111(2), 353-390.

Kessler, D.P., McClellan, M.B. (2002). How liability law affects medical productivity. *Journal of Health Economics*, 21(6), 931-955. [https://doi.org/10.1016/s0167-6296\(02\)00076-0](https://doi.org/10.1016/s0167-6296(02)00076-0)

Libanova, E.M. (Ed.). (2007). *Mortality of Workable Population in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Demography and Social Studies, NAS of Ukraine. [=Лібанова 2007]

Meslé, F., Shkolnikov, V.M., Hertrich, V., Vallin, J. (1996). Tendences recentes de la mortalite par cause en Russie 1965-1994. *Serie: Donües Statistiques*, 2, INED, Paris.

Mikheenko, O.I. (2017). Personal responsibility for own health as a strategic principle of health practice. [In Ukrainian]. In: Yu.D. Boychuk (Ed.), *General theory of health and healthcare: a collective monograph* (pp. 238-244.). Kharkiv: Publisher Rozhko S.G. [=Міхеєнко 2017]

North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pakholok, O. (2012). Transformation of culture of health in civilization process. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 115-132. [=Пахолук 2012]
- Pavlenko, S.M. (1967). The doctrine of sanogenesis — the most important issue of Medicine. [In Russian]. *Pathological Physiology and Experimental Therapy*, 7, 11(3), 91-95. [=Павленко 1967]
- Polterovich, V. (2007). Institutional Trap. *New Palgrave Dictionary of Economics*. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=1751839>
- Raposo, V.L. (2019). Defensive Medicine and the Imposition of a More Demanding Standard of Care. *Journal of Legal Medicine*, 39(4), 401-416. <https://doi.org/10.1080/01947648.2019.1677273>
- Ray, W.A., Chung, C.P., Stein, C.M. et al. (2021). Association of Rivaroxaban vs Apixaban with major ischemic or hemorrhagic events in patients with atrial fibrillation. *JAMA*, 326(23), 2395-2404. <https://doi.org/10.1001/jama.2021.21222>
- Romanova, A.P., Krasko, O.V. (2018). The influence of change in age structure on gender-specific mortality rate differences in the context of the demographic transition. [In Russian]. *Meditsinskie novosti*, 10, 52-60. [=Романова, Красько 2018]
- Shapiro, R.S., Simpson, D.E., Lawrence, S.L. et al. (1989). A survey of sued and nonsued physicians and suing patients. *Archives of Internal Medicine*, 149(10), 2190-2196.
- Summerton, N. (1995). Positive and negative factors in defensive medicine: a questionnaire study of general practitioners. *BMJ*, 310(6971), 27-29. <https://doi.org/10.1136/bmj.310.6971.27>
- Tancredi, L.R., Baroness, J.A. (1978). The problem of defensive medicine. *Science*, 200(4344), 879-882. <https://doi.org/10.1126/science.644329>
- Vynnytskyi, M. (2022). *Why the Kremlin read Ukraine incorrectly and where does the bees: sociologist explains*. [In Ukrainian]. LIGA.net. [electronic resource]. Retrieved from: <https://life.liga.net/poyasnennya/article/pochemu-kreml-nepravilno-prochital-ukrainu-i-pri-chem-zdes-pchely-obyasnyayet-sotsiolog>. [=Винницький 2022]

Received 18.11.2022

СЯРГЕЙ КАНДРИЧИН

Здоров'я поза рамками клінічного протоколу: інституційні пастки та обмеження сучасної медицини

Метою статті є опис дії обмежувальних інституційних механізмів у сучасній медицині, витратних щодо використання бюджетних коштів та пошук шляхів їх подолання. Розглянуто деякі варіанти стійких інституційних дисфункцій (або інституційних пасток) у медичній практиці. Обговорюється необхідність самостійного використання натуральних методів оздоровлення. У розвідці поєднуються кілька якісних методів: нестандартизоване опитування експертів (лікарів), включене спостереження (25 років роботи лікарем і самостійне використання натуральних методів оздоровлення впродовж останніх 12-ти років), аналіз документів, літературних джерел і повідомлень з проблематики самостійного оздоровлення у відповідних групах Facebook. Темою інтерв'ю з лікарями були самостійна робота над здоров'ям і практики оздоровлення (фізичні вправи, лікувальне голодування, дихальна гімнастика). У результаті з'ясовано, що позитивний досвід використання лікувального голодування та дихальної гімнастики (як особистий, так і клінічний) мають лише деякі старші лікарі зі стажем понад 25 років, а молоді лікарі, які працюють у медицині 10–20 років, з цими методами не знайомі («бо їх немає в клінічних протоколах, а ми лікуємо за сучасними протоколами»). Обговорюються найбільш проблемні моменти щодо застосування оздоровчих практик та їх поширення в сучасному суспільстві. Зроблено висновок, що як в інституційному, так і в ідеологічному аспекті окремі складові суспільного інституту здоров'я мають бути поза сферою впливу офіційної медицини, яка спрямована на використання медикаментозних і високотехнологічних засобів профілактики та лікування.

Ключові слова: сучасна медицина, інституційні пастки, самостійні практики оздоровлення, лікувальне голодування, дихальна гімнастика

SIARHEI KANDRYCHYN

Health beyond clinical protocol: institutional traps and limitations of modern medicine

The article is aimed to describe the ineffective health care mechanisms and find ways to overcome them. Some variants of institutional dysfunctions (or institutional traps) in medical practice are considered. The resort to natural methods of healing and self-healing is regarded as a way to overcome various institutional dysfunctions. The work combines several qualitative methods: a non-standardized survey of experts (doctors), included observation (25 years of work as a doctor and independent use of natural healing methods for the past 12 years), and analysis of documents, literary sources and messages on the topic of self-healing in relevant Facebook groups. The themes of the talks with doctors were health self-management and alternative healing practices (intensive physical exercises, medical fasting, and breathing exercises). During conversations with the doctors found that only some senior doctors have positive experience of using therapeutic fasting and breathing exercises (both personal and clinical), and young doctors who have been working in medicine for over 10-20 years are not familiar with these methods («because this treatment is not carried out according to the approved clinical protocols», and “we treat according to modern protocols»). The most problematic points of the use of such health practices and the reasons for their increase in society are discussed. It is concluded that both in the institutional and ideological aspect, the essential component of the public health institute should be outside the scope of official medicine, which is aimed at the use of medicinal and high-tech means of treatment and prevention.

Keywords: modern medicine, institutional traps, self-healing, therapeutic fasting, respiratory gymnastics

ТЕТЯНА КАМЕНСЬКА,

доктор соціологічних наук, професор кафедри суспільних комунікацій та регіональних студій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65000, Одеса, вул. Дворянська, 2)

TETIANA KAMENSKA,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Social Communication and Regional Studies, Odesa I.I. Mechnikov National University (Dvorianska, 2, Odesa, 65000)

nikadevichya@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-7410-058X>

Польове дослідження: підготовка, проведення та аналітика

Суттєві зміни, особливо в українському суспільстві, підштовхують дослідників до пошуку адекватних методів збирання інформації та актуалізують застосування якісних методів і стратегій. За нинішніх складних умов, коли безпосередньо зараз в українській державі загальносистемні примуси (які Е. Дюркгайм називав «соціальними фактами») зростають, займають домінуючу позицію над індивідуальною свободою та волевиявленням (інакше в стані війни неможливо поводитися), люди, котрі вже звикли до своїх стильових особливостей життя, важко під примусом адаптуються до нових (складних, незручних та неприємних) умов, важко змінюють свої стереотипи поведінки. А це означає, що соціологічні дослідження стикаються зі складностями в дотриманні вибірки та налагоджуванні спілкування.

По-перше, у побудові вибірки та у відборі одиниць репрезентації, оскільки населення перебуває у стані постійних переміщень та міграції, ми, як наслідок, стикаємося з невідповідністю статистичних даних реальному складу населення та місця походження і проживання людей. По-друге, в процесі звернення до респондентів дослідникові важко зорієнтуватися, в якому за складністю стані респондент зараз перебуває. Запитання, наприклад, про самопочуття, де надаються варіанти від максимально позитивного до максимально негативного, можуть викликати навіть агресивні реакції, якщо людина пережила неабиякі втрати. Були випадки, коли процедура звернення дослідника до людей як респондентів (носіїв інформації) спонукала їх (респондентів) до такої відповіді: «Ви знаєте самі, що зараз робиться в нашій державі! Знаєте, як люди повинні

Цитування: Каменська, Т. (2023). Польове дослідження: підготовка, проведення та аналітика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 116–129, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.116>.

ставитися до ворога? Тоді про що я вам повинен розповісти?» У таких відповідях-запитаннях ми стикаємося з роздратуванням та підозрою з боку опитуваних до інтерв'юєрів.

Безумовно, проблеми виникають, зокрема, і для якісних методів. Та сама настороженість стосовно дослідників зводить нанівець низку різних видів як стандартизованих, так і нестандартизованих інтерв'ю. Більш-менш дієвими залишаються польові методи дослідження. Як відомо, такі дослідження складаються з дослідницьких дій, які, по суті, є комплексом «спостережень» та «бесід». Але, по-перше, в українській соціології не досить чітко прописані особливості польового дослідження. По-друге, аналіз даних, отриманих в перебігу застосування таких методів (спостереження та бесіди, зводиться, як правило, до контент-аналізу кількісного спрямування, де ми будуємо класифікатор для вибору індикаторів (сміслові одиниці текстів) відповідно до встановлених категорій та підкатегорій аналізу. І після розподілу в таблиці висловлювань респондентів ми починаємо все ж таки з того, що підраховуємо, які смислові одиниці трапляються частіше, які не так часто, і, відштовхуючись від своєрідного ранжування висловлених смислів, інтерпретуємо їх в узагальненому науковому категоріальному апараті. Тобто суто якісний контент-аналіз, який ґрунтується на стратегії, запропонованій А. Страусом і Дж. Корбін (Strauss, 1990), — «обґрунтованій теорії» (grounded theory), або її ще називають стратегією «сходження до міні-теорії», «побудови міні-теорії», — практично не трапляється в аналітичних діях українських соціологів. У зв'язку з цим ми ставимо завдання поглибленого виявлення сутності польових соціологічних досліджень і апробації застосування аналітичного опрацювання текстових матеріалів за стратегією обґрунтованої теорії даних, з яких складається польове дослідження, — нестандартизоване спостереження і бесіда.

Польове дослідження як феноменологічний метод збирання соціологічної інформації означає вивчення якоїсь групи в її життєвому просторі в реальних умовах, які не змінюються під впливом дослідницьких дій. Метою таких досліджень є збирання даних, як правило, за допомоги двох цілеспрямованих методів. У німецькій навчально-методичній літературі цей метод називається «польове дослідження та включене спостереження». Основними методами польового дослідження є включене спостереження та проведення бесід «Feldforschung und teilnehmende Beobachtung. Grundlegende Methoden der Feldforschung sind teilnehmende Beobachtung und Gesprächsführung» (Handbuch, 1995). Особливо в сучасних умовах ці два компоненти польового дослідження (спостереження та розмови) можна доповнювати збиранням інформації електронними пристроями, вивченням документів, але з намаганням не впливати на життя та дії людей, за якими спостерігають. При цьому не треба забувати, що спостереження в польовому дослідженні відрізняється від кількісного стандартизованого спостереження і від експериментального спостереження. Можна включено спостерігати без вербальної комунікації, але неможливо спілкуватися віч-на-віч без спостереження, тому існують різні види якісного (м'якого, феноменологічного) спостереження (див. табл. 1).

Феномени. Феноменологія — наука про феномени

З точки зору теоретичного обґрунтування застосування польового методу дослідження, треба звернутися до тієї ж німецької, але не соціології, а філософії М. Гайдегера. У своїй книзі «Буття і час», по суті, спеціально для соціологів, він у специфічному висловлюванні (із застосуванням своїх авторських метафор-неологізмів) намагався роз'яснити, що таке феномен і феноменологічний метод. Треба наголосити, що М. Гайдегер присвятив цю свою працю (1927 р.) відомому німецькому математику, філософу і розробнику феноменології, автору «життєвого світу», Едмунду Гусерлю.

М. Гайдегер у сьомому параграфі «Феноменологічний метод розшукування» пише: «Вираз “феноменологія” означає, перш за все методичне поняття» і залежно від тих предметів, якими займається наука, визначається «принциповий почерк тієї чи іншої науки» (Heidegger, 1977), визначається, наскільки ми в дослідженні близькі чи далекі від «технічних прийомів», у тому числі і в теоретичних дисциплінах (Heidegger, 1977).

Далі М. Гайдегер пояснює, що такі складені слова як «теологія, біологія, соціологія, перекладаються як: наука про Бога, наука про живе, про суспільство. Феноменологія буде тоді наукою про феномен» (Heidegger, 1977).

«За етимологією грецьке слово “φαινόμενον” означає *показати себе*; те, що показує себе, очевидне; ... виводить на світло, приводить до ясності; тобто те, в чому щось знаходить себе, саме по собі здатне стати видимим, ... що перебуває під світлом або може бути виведеним під світло» (Heidegger, 1977). «І також у грецькому висловленні феномен має значення: виглядає ніби “те, що здається”, “видимість”» (Heidegger, 1977). Виходячи з такого широкого тлумачення грецького слова «феномен», М. Гайдегер виокремлює частину значень щодо того, що «здається», «бачиться», як те, що пов'язане з особливостями відчуттів людей, і зосереджується на визначенні феномену як чогось, «що існує і не є до кінця явленим», «того, що приречене стати феноменом, може бути прихованим». Саме тому, що «феномени здебільше не проявлені, їм потрібна феноменологія». «Спосіб можливої прихованості феноменів різний. По-перше, феномен може бути прихований у тому сенсі, що його взагалі не знайдено. Про його існування немає ані знання, ані незнання. Феномен далі може бути засмічений. Тут закладене: він колись був визначений, але знов потрапив під закриття» (Heidegger, 1977).

При цьому М. Гайдегер уточнює, що феномен не має «зовсім нічого спільного з тим, що називають “явищем”». Феномен — це «показування себе», а явище — це «є давання знати про себе через щось, що себе показує». Так говорять про «патологічні явища». Маються на увазі тілесні симптоми, які показують себе і в цьому показуванні себе є «показниками» чогось, що саме себе не проявляє» (Heidegger, 1977).

Щоб наблизитися до розуміння, наприклад, того, що означає наше намагання досліджувати кількісними методами соціальні проблемні явища і що означає «проводити якісне дослідження м'якими, феноменологічними методами», ми відштовхуємося від «неологізмів» М. Гайдегера і будуємо своєрідні аналогії.

Метод аналогії допоможе нам уявити феномен як дещо «виведене під світло», як появу на поверхні води частини якогось об'єкта (рис. 1). Ми бачимо фрагмент якоїсь конструкції на поверхні води і додаємо гіпотетично, що там лежить під водою і що це загалом за об'єкт, який нам не до кінця явлений, в який бік він там під водою повернутий тощо.

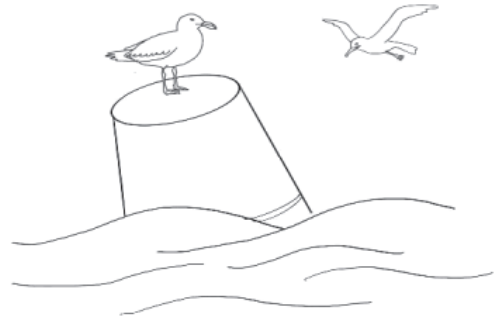

Рис. 1. Аналогія феномену у предметній сфері

Ще одна аналогія за Гайдегером зі сфери медицини. Його підказка про «тілесні симптоми» також може нам допомогти з'ясувати, що таке феномен. Поява у людини больових симптомів (того, що «себе показує»), наприклад біль під лопаткою. Але яка насправді порушена функція тіла, що створює біль — ані хворому, ані лікареві до обстеження невідомо. Біль не дає повних знань про події в організмі. Часто біль під лопаткою є іррадіацією захворювання нирок. І де нирки? І де лопатки? Тому лише після дослідження фахівцем і йому самому (лікаря), і хворому не до кінця явлене відчуття, тобто «феномен», стає явленим. І тут можна додати ще таке уточнення: що у вивченні соціальних феноменів ми можемо стикатися з такими випадками, коли якийсь феномен дає про себе знати у соціальній групі чи спільноті, а самі представники цих груп чи спільнот навіть не уявляють до кінця, що це з ними відбувається.

А далі М. Гайдегер порівнює феномен з явищем: «... вираз “являтися” використовується двозначно. Те, в чому дещо “проявляється”, означає: в чому дещо дає про себе знати, тобто не виказує себе». Явище — те, «в чому, в якомусь вигляді дещо дає про себе знати». «Феномени, отже, ніколи не явища, але, звісно, жодне явище не обходиться без феноменів» (Heidegger, 1977).

Якщо додати висловлювання І. Канта, то вибудовується така послідовність: існують «**явища**» — речі, сприймані людьми, явлені їм; «**феномени**» — які люди сприймають такими, як вони себе показують; і «**ноумени**» — які існують самі по собі (як «річ у собі»), незалежно від людей. Тобто:

явища — вже відомі речі та процеси, і ми їх досліджуємо, бо вони змінюються;

феномени — не до кінця явлені речі та процеси, але можуть бути нами пізнані та з часом стати явищами;

ноумени — те, що не підлягає нашому пізнанню.

У третьому підрозділі «В» «Передпоняття феноменології» уточнюється, що означає «феноменологія». «Наука про феномени означає таке схоплення її предметів, що все в них належне до з'ясування має бути зроблено через пряме показування та пряме доведення» (Heidegger, 1977).

Безумовно, методичне забезпечення в дослідженні феноменів не таке, як «емпіричний розгляд» за допомоги «технічних прийомів» явлень. Починається воно з появи інтуїтивного схоплення. Далі потрібна побудова концепції як «діалектичної процедури чергування достовірності та структурованої наближеності» (Handbuch, 1995).

Часто в освітньому процесі доводилося стикатися з такою ситуацією: на лекції пояснюється що таке феномен і дається завдання — скласти тезаурус, у тому числі і з поняттями «феномен», «феноменологія». Студенти, котрі з якихось причин не дуже зрозуміли, намагаються відштовхуватися від поняття «феноменальний» як «рідкісний, незвичайний, винятковий». Можливо, і за часів М. Гайдегера мали місце такі помилки, і тому він надає тлумачення цим поняттям: феноменальне — це те, що рідко трапляється, часто на рівні повсякденного життя дивує людей і тому потребує експлікації, тобто тлумачення, пояснення (від лат. «explicatio»). Феномен і феноменологія (як наука про феномени) становлять сутність «феноменологічного» як поняття наукового дискурсу, і в цьому підкреслюється належність до експлікації як засобу виявлення, розкриття «внутрішнього» через «зовнішнє», перенесення неясних, інтуїтивних уявлень до строгих наукових категорій.

Метод спостереження в польовому дослідженні

Коли починаєш досліджувати щось у суспільстві, перш за все спадає на думку — треба починати зі спостереження. Польові дослідження — це дослідження груп, спільнот людей у реальному життєвому просторі феноменологічними методами (тобто таким чином, що дослідник, відчувши інтуїтивне спонукання пізнання, поступово складає структуру досліджуваного об'єкта, намагаючись не порушувати достовірності його життєвої дійсності). Як правило, таке дослідження можна здійснювати за допомоги спостереження і фіксування висловлювань людей, за якими спостерігають (без нагадування їм про їхню роль інформантів).

У практичній площині початком формування цього методу були етнографічні дослідження. Пізніше до груп населення, які можна було вивчати польовим дослідженням, з початку ХХ століття представники Чиказької школи відносили безхатченків, зграї, банди, гетто, страйкарів, відвідувачів танцювальних холів (для забезпечених громадян). Їх особливістю були намагання виявити усталені, закріплені, навіть культурні утворення в тих чи тих етнічних та соціальних групах. Але німецькі дослідники (Handbuch, 1995) вважають, що до цієї методології можна додати й наукові досягнення відомої британської вченої-етнологині Джейн Гудол (Jane Goodall, 1934 р.н.), яка 28 років спостерігала за шимпанзе в національному парку Танзанії, за гамадрилами в Ефіопії, за лангурами в Індії. У 1986 році вона видала книгу, яку західноєвропейські дослідники вважають корисною не лише для етнології, а й для методології вивчення людського світу. Стосовно тих результатів, які гуманітарні науки можуть взяти для своїх досліджень, — це на природному рівні виявлені поведінкові акти: як відбуваються обійми, поцілунки, погладжування та ін. З комплексних соціальних актів заслуговують на увагу такі стосунки, як відокремлення індивідуальних коаліцій, демонстрація соціального рангу, намагання впливу з боку дорослих на молодь (Handbuch, 1995).

Спостереження як науковий метод може бути стандартизованим (водночас і формалізованим), якого не застосовують у польових дослідженнях. Дедуктив-

на логіка дослідження (коли ми з істинних відсилань на підґрунті формальних суджень і міркувань виводимо нові істинні висновки) не є адекватною для вивчення феноменів, які лише частково себе показують, але не до кінця явлені. Тому ми обираємо індуктивну логіку — рух у пізнанні від високо ймовірнісних припущень і міркувань до більш конкретних, достовірних і водночас науково категоризованих інтерпретацій та висновків. У польових дослідженнях, наприклад у німецькій навчально-методичній соціологічній літературі (Handbuch, 1995), уже встановлено два валідні методи: нестандартизоване спостереження і бесіда як спілкування дослідника з респондентом в дуопersonальному режимі; або — кількох дослідників з одним чи з групою респондентів на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин.

Польове дослідження, іншими словами, — це поступове наближення нашого пізнання до автентичності (достовірності) спостережуваного феномену настільки, щоб дослідник зміг його окреслити, схопити цілісний образ і перевести для науковців на рівень того, що вже явлене. І в індуктивній стратегії у польовому спостереженні нам не обійтися без спрощення у вигляді структурування. Якщо у кількісному спостереженні ми починаємо з *квантифікації через структурування основного поняття дослідження*, то в якісному спостереженні *структуруванню підлягають дії дослідника*, тобто алгоритм його пристосування до досліджуваного об'єкта, «діалектична процедура поєднання чергування достовірності та структурування у зближені» (Der qualitative Forschungsprozess(???) als Abfolge von Entscheidungen) (Handbuch, 1995). Насамперед це вибір поведінки спостерігача в польовому дослідженні, тобто процесу спостереження — це органічна, апіорна функція дослідника. Але, щоб отримати від цієї функції максимально наближену до достовірної інформацію, треба до неї ретельно готуватися.

Процедура польового спостереження починається зі знайомства з полем, із простором. Спочатку треба з максимальною відкритістю розглядати саме місце, навіть відволікаючись від людей. Наприклад, це якийсь майданчик на ринку. Можна прийти дуже рано, поки ще небагато людей і розглядати-фіксувати наявні побудови, пристрої, їхній стан перед початком торгівлі. Також можна прийти і розглядати-фіксувати стан цього майданчика наприкінці робочого дня. Або це може бути якийсь міський квартал, якась частина торговельного чи реабілітаційного центру, парку, культової споруди тощо.

Наступним кроком вже можна займатися своєю рольовою поведінкою. Вибір конкретної ролі є відповідальним рішенням дослідника. Стосовно рольової поведінки вже існує досить відомий набір ролей, який можна систематизувати в таблицю (табл. 1).

Крім цього німецькі дослідники пропонують вирізняти ще деякі відтінки рольової поведінки дослідника. На їхню думку, найкращий варіант — це так званий *professioneller Fremder* — «професійний чужий», який може з'являтися «in die Rollen des Besuchers und des Initianten» — в ролі «відвідувача» та «ініціативного початківця» (Handbuch, 1995). Така рольова поведінка дає змогу природно поводитися в полі, придивлятися, звикати до загальної атмосфери досліджуваного поля, а також є зручною для бесіди.

Таблиця 1

Рольова поведінка дослідника-спостерігача

Рольова поведінка дослідника (спостерігача)	Спостереження (якісного дослідження)	
	включене	веключене
Дослідник як <i>повноцінний учасник</i>	дослідник є <i>повноцінним учасником</i> , членом групи, яку додатково ще й спостерігає	дослідник цілеспрямовано <i>виконує поруч з групою якісь свої справи, щоб спостерігати за нею</i> ; роль повноцінного учасника передбачає майже повну включеність для зручності спостереження за групою, або, іншими словами, мінімальну дистанційованість від спостережуваних
Дослідник як <i>повноцінний спостерігач</i>	дослідник є членом групи і <i>займається лише спостереженням</i>	дослідник <i>спостерігає за групою віддалено</i> , без прямої взаємодії й перебуває у стані майже повного дистанціювання від ситуації з мінімальними формами участі

Безумовно, при цьому важливо враховувати перспективи спостереження стосовно тієї чи іншої культури, культурної верстви чи субкультури. «Участь у спостереженні передбачає, що кожна культура очікує гарантії щодо своїх домагань самостійності, і тому спостереження керується нормами наукової та посередницької етики, що відповідає світовим та культурним установам (горизонтам)» (Handbuch, 1995). В інтернет-мережі навіть існують форуми «етичних проблем польових досліджень».

Наступний акт структурування — це вироблення алгоритму поведінки під час роботи в полі: підготовка щоденника, застосування якого має бути ненав’язливим, не викликати підозри. Заздалегідь треба вирішити, які параметри поля можуть бути важливими і чи потрібно та як їх фіксувати, наприклад: дата, погода, сезон, свята, колір, запахи та реагування на них, марки машин, одяг тощо. У польовому дослідженні неможливо вийти з процесу спостереження і «залишити на завтра» фіксацію даних. Усі коментарі, нотатки, з’ясування, перевірки, уточнення, планування роблять безпосередньо при «виході з поля». У цьому випадку важливо як формувати уявлення про об’єкт, так і розробляти подальшу стратегію дослідження, відштовхуючись від своїх запитань, від того, що викликало напруженість, скутість, нерозуміння, здивування та інші емоції й почуття. При цьому щоденник польового спостереження краще будувати за принципом: йде запис «спостережуваної ситуації», якоїсь дії; далі, з одного боку, записуються *«запитання»*, які виникли як *первинні*, і *«відповіді»* на них. І, як правило, кілька днів по тому можуть знову з’явитися ті ж самі «запитання» з іншими відтінками і «відповіді» на них, і вони вже будуть *вторинного плану* (табл. 2). Можуть з’явитися і третинного плану, бо нова інформація, новий досвід дослідника впливають на розуміння першої інформації, як і другої та інших.

Наступний чинник, характерний для спостереження (та інших феноменологічних методів), — це піклування суб’єкта дослідження про наявність і поповнення своїх знань. Зі слів авторів стратегії обґрунтованої теорії А. Страуса і Д. Корбін, це розвиток «теоретичної чутливості» дослідника та формування за-

гальновідомих навичок, а саме: побудова гіпотез; розпізнавання різних видів дискурсів; навички активного слухання; вміння раціонально поводитись зі своїми емоціями (залишатися витриманим, але не виділятися своїми дослідницькими манерами); після чергового фрагмента спостереження звертатися до фахівців у тій чи іншій галузі, де і з'явилися прогалини (вади) знань; консультиватися з науковцями; займатися саморефлексією. Така діяльність супроводжує кожен фрагмент (етап) спостереження.

Структурованість спостереження в польовому дослідженні вже і є аналітикою отриманої інформації тільки через алгоритмізацію безпосередньо процесу збирання (фіксування) інформації та дослідницьку саморефлексію. В щоденнику дослідник вільний обирати зручний для себе різновид фіксації. З нашого досвіду пропонуємо приблизну схему (табл. 2).

Таблиця 2

Структурування даних і результатів спостереження

Дата, час	Локалізація (де, в якому місці, поруч із ким)	Дійові особи. Що робили, що трапилось	Висловлювання учасників у полі та їх інтерпретація	Значимі процеси та дії. Результати	Примітки
1	2	3	4	5	6

Дані зі стовпчиків 2 і 3 у табл. 2 треба заздалегідь закодувати. Дані зі стовпчика 4 можна додати до матеріалів, зібраних методом бесіди, та опрацювати за стратегією обґрунтованої теорії (про що йтиметься далі).

Таким чином, пристосування до спостереження дає можливість і накопичувати уявлення про досліджуваний об'єкт (феномен), про контекст, про події й поступово наближає нас до достовірного визначення того, що було феноменом (не до кінця явленим); і закріпленням нашого розуміння стає ще один етап дослідження — коли через нашу участь у спостереженні «об'єкт спостереження стає ще й партнером у діалозі» (Handbuch, 1995). Далі йтиметься про вербальні засоби в польовому дослідженні: про дуоперсональні бесіди або групові бесіди.

Метод бесіди в польовому дослідженні

В українській навчально-методичній літературі якісний метод збирання інформації «бесіда» є досить визначеним. Якщо ми застосовуємо метод бесіди (не в польовому дослідженні), то готуємось заздалегідь так: домовляємося з респондентом і повідомляємо тему майбутнього спілкування; узгоджуємо час початку бесіди, її приблизну тривалість; підбираємо зручне та комфортне місце проведення бесіди; попереджаємо про аудіозапис; уточнюємо гонорар чи питання винагороди тощо. Але бесіда як невіддільна частина польового дослідження за підготовкою та здійсненням керується, як ми вже зазначали, поведінкою дослідника як «чужого» в полі, який чимось цікавиться. І хоча він може готуватися заздалегідь до бесіди, починає її в полі все ж таки залежно від обставин і зовнішніх подій, ненав'язливо, зі специфічним розв'язанням проблем фіксування інформації.

Уже зрозуміло, що і спостереження, і бесіда в польовому дослідженні передбачають наявність у дослідників не лише досвіду, а й природної схильності до імпровізації в комунікативних актах. Сучасних журналістів навчають прагматичних прийомів «випитування», «впливу» на співбесідників з метою не лише отримати достовірну інформацію, а й організувати ефективні, емоційно напружені, цікаві сцени взаємодії між організаторами та учасниками, а також серед самих учасників. Натомість соціологи в польовому спілкуванні, як і взагалі для дослідницької бесіди, залишається лише один допоміжний засіб — це фраза: «А ось цікаво, як ...?», щоб не демонструвати свій дослідницький інтерес, а підтримувати діалог чи групову бесіду.

Фіксування висловлювань респондентів у польових бесідах сьогодні можна робити на електронні носії або після проведеної бесіди десь на самоті записати основні висловлювання, які додають характеристик досліджуваному феномену. Такий запис основних характеристик може нагадувати перший вид відкритого кодування за стратегією обґрунтованої теорії А. Страуса і Дж. Корбін. Далі розглянемо цю стратегію на прикладі її застосування як варіанта суто якісного контент-аналізу.

Приклад застосування якісного контент-аналізу за стратегією побудови міні-теорії (як обґрунтованої теорії)

До якісної форми контент-аналізу відносять і аналіз текстів за допомоги трьох типів кодування, наданих А. Страусом і Дж. Корбін (Strauss, 1990) у стратегії обґрунтованої теорії. Щоб довести думки респондентів до рівня наукових категорій (які описують феномен абстрактними науковими термінами), треба поступово з повсякденних, емоційно і соціально маркованих висловлювань респондентів переводити їхні думки в наукові категорії. Категорія — ключовий елемент обґрунтованої теорії, розумова форма, яка закріплена в мові, в логічній структурі систем, в технологічній практичній діяльності дослідників.

Головна ідея стратегії grounded theory полягає в опрацюванні стенограм чи транскриптів текстів інтерв'ю за допомоги трьох типів кодування («відкрите кодування», «осьове кодування» та «вибіркове кодування») і побудові міні-теорії (міні-образу того феномену, який ми намагаємось зробити «явленим»).

Наприклад, у 2003 році було замовлення від команди президента Л. Кучми — з'ясувати ставлення населення різних адміністративно-поселенських рівнів до «місцевого самоврядування». З позиції дедуктивної логіки з наукових (достовірних, істинних) джерел можна зробити так зване операціональне визначення поняття і почати з визначення поняття «урядування» — організаційний, управлінський процес. Наступне — «самоврядування» — форма управління певного соціального об'єкта, якому дозволено самостійно розв'язувати питання свого управління. І загальне поняття «міське самоврядування» — це форма управління, як правило, на рівні певної господарської чи адміністративної одиниці, яка має право самостійно розв'язувати внутрішні питання та проблеми керування нею. Далі надається перелік внутрішніх питань і проблем; висуваються та формулюються гіпотези; складається інструментарій; розпочинається процедура операціоналізації й уточнення поняття.

Але безпосередньо в указаному дослідженні, крім анкетування, було застосовано проведення фокус-групового інтерв'ю. У сільській місцевості вони супроводжувалися бесідами перед тим, коли треба було запросити людей на фокус-групу. Стенограми бесід збережені (в КСП «Правда» Ананівського району та м. Сарата), і на їх прикладі вперше апробовано проведення якісного контент-аналізу за стратегією побудови міні-теорії «місцевого самоврядування» як феномену, як того, що не до кінця явлене. Можна сформулювати цей феномен так: сприйняття людьми у повсякденному житті поведінки та дій представників місцевої влади.

Відкрите кодування

Коли ми отримуємо за допомоги якісних методів (бесід, інтерв'ю) документи у вигляді транскриптів чи стенограм і починаємо їх читати, ми, тримаючи в нашій свідомості феномен, намагаємося знаходити в стенограмах такі слова, словосполучення, речення, які безпосередньо його схарактеризовують. Спочатку маркуємо (виділяємо), щоб після опрацювання всіх стенограм їх відокремити.

Такі висловлювання, пояснення, думки, міркування респондентів, що схарактеризовують наш феномен, часто можуть бути соціально забарвленими — повсякденною мовою, з жаргонізмами, на діалектах, з метафорами, емоційно підсиленими. Щоб знайти придатні для характеристики нашого феномену висловлювання, ми намагаємося читати стенограми й робимо добір інформаційно насичених слів та словосполучень.

Зі слів авторів стратегії обґрунтованої теорії А. Страуса та Д. Корбін (Strauss, 1990), відкрите кодування є початком аналітичної роботи зі стенограмами за принципом категоризації — процес групування понять від звичайних, повсякденних, соціально маркованих висловлювань до наукових категорій. Таким чином, **перший тип кодування (відкрите кодування)** — це процедура відбору з великого текстового обсягу (зі слів респондентів) лише тих словесних фрагментів, які безпосередньо схарактеризовують наш досліджуваний феномен, та об'єднання їх за змістовою схожістю в групи.

Приклад першого типу (відкритого) кодування

У стенограмі бесід під час пояснення того, що ми збираємо людей до групового спілкування з приводу місцевого самоврядування, були зафіксовані характеристики влади в таких досить спонтанних висловлюваннях, не завжди літературною мовою, а й на суржику, на діалектних мовних варіантах, з помилками тощо. Ми маркували (позначали) такі висловлювання:

- «Наша влада ніяка, нібито “бежевого” кольору»;
- «Перед виборами їх видно, а пройшли вибори — днем з вогнем не знайдеш»;
- «А що вони, бідні, можуть? Лише чекати, що їм зверху скажуть»;
- «Ми намагаємося продати на нашому базарі якусь курку чи вутку, а ті, хто при владі, ножки курячі із-за граніци везуть, а наше, значить, буде ні по чом»;
- «Вони тут такі “влада”! Всі рідні у них теж біля влади»;
- «Надо щоб з Києва приїжджали і перевіряли їх трошки»;

- «Наша влада живе своїм життям, а простий народ — своїм»;
- «Вона ж, наша влада, без грошей. Шо вона може?»;
- «Кожна влада оцінюється ділами; а ми їх не бачим»;
- «Не видно здвигів»;
- «Влада повинна бути сконцентрована у руках держави, а у нас вже водку продають часники»;
- «Все роздають у приватні руки»;
- «В газетах пишуть про все гарне, а навколо..., вон і лампочек на стовпах немає»;
- «А як вони потрапляють до влади? Через обіцянки. Треба, що було так — той, хто тут у нас має собі куш, то його треба ставити до влади, бо він зможе в таких умовах щось зробити для села. А счас — навпаки. Йдуть до влади, щоб собі щось від неї мати»;
- «Да, треба своїх хазяїнів брати до влади і контролювати, а не з освітою політичною».

Після цього деякі схожі характеристики були об'єднані в групи, і соціально-марковану лексику було замінено на стандартизовані лексичні форми, наближенні до літературної мови (*підкатегорії*):

1. «Влада байдужа, бездіяльна»;
 2. «Влада обмежена зверху»;
 3. «Комерціалізація місцевої влади»;
 4. «Потреба в місцевих політиках, що планують жити в рідних краях, в господарях»;
 5. «Кандидати використовують інформаційний вплив (технології)»;
 6. «Втрата сподівань на місцеву владу»;
 7. «Обвинувачення влади у корупції та кумівстві»;
 8. «Місцева влада потребує контролю з Києва»;
 9. «Неправильний механізм потрапляння політиків до місцевої влади»;
 10. «Треба вибирати до місцевої влади з гарних господарників».
- На цьому закінчується перший тип відкритого кодування.

Осьове кодування

Після того, як ми у відкритому кодуванні виділили з великої кількості тексту певні слова респондентів та об'єднали їх, перевели із соціально маркованих у стандартизовані, літературні форми та об'єднали за змістом у підкатегорії, переходимо до другого типу кодування — *осьового кодування (axial coding)*. Це процедура, за допомоги якої встановлюється зв'язок між субкатегоріями та категоріями відповідно до парадигми кодування.

Модель парадигми кодування: (Strauss, 1990)

- 1 каузальні умови;
- 2 контекст;
- 3 стратегії дії/протидії;
- 4 наслідки.

Іншими словами, ми ділимо наші «підкатегорії» на чотири групи:

1 група «*каузальні умови*» (умови, які привели до появи досліджуваного феномену — в нашому випадку твердження респондентів, що не так мають люди потрапляти до місцевої влади); до них за змістом підходять підкатегорії 9, 10.

2 група «*контекст*» — визначений шерег умов (де, коли, яким чином, з якою інтенсивністю) почав змінюватися, набуваючи інших, комерційних форм, розпочалися важливі для феномену дії, до яких за змістом підходять підкатегорії 2, 3, 6.

3 група «*стратегії дії/протидії*» — назва говорить сама за себе; в цю групу об'єднуються свідчення про те, що робиться: підкатегорії 1, 4.

4 група «*наслідки*» — в цю групу об'єднуються підкатегорії зі зазначенням можливих наслідків: 5, 7, 8.

Після цього переходимо до третього типу кодування.

Вибіркове кодування (*selective coding*) — процес обрання центральної категорії (центрального феномену) в кілька етапів: по-перше, *виявлення лінії історії*; по-друге, логічне зв'язування підкатегорій із центральною категорією в такий спосіб, щоб можна було в чотирьох невеликих абзацах дати опис (вивести міні-теорію) — сприйняття людьми на рівні повсякденного життя дій представників місцевої влади в малих містечках та селищах.

Останній третій тип кодування розпочинається з «лінії історії» — загально-го описового огляду історії того, що відбувалося навколо феномену, який (огляд) має допомогти з'ясувати основні властивості центральної категорії дослідження (Strauss, 1990). Перш ніж зі слів респондентів надати міні-образ (теорію) влади на місцях, ми стисло описуємо попередній історичний стан нашого досліджуваного феномену, але це він для нас у сучасному стані «не до кінця явлений» і тому — феномен. А те, що було «владою на місцях» до суверенного існування України, — це для нас є історією. Тому ми коротко формулюємо «лінію історії» як вступну частину нашої міні-теорії.

«Міні-теорія (міні-образ) феномену сприйняття людьми на рівні повсякденного життя дій представників місцевої влади в малих містечках та селищах»

Устрій місцевої влади в малих містечках та селищах, на відміну від великих міст, залишається досить інерційним від минулих, ще радянських часів, коли існувала жорстка централізована система управління і влада на місцях розв'язувала лише ті проблеми, на які було вказано «зверху». До влади потрапляли ті, хто краще догоджав начальству, і такий «захист зверху» давав їм змогу не надто піклуватися про події на місцях (*лінія історії*).

У розглядуваних умовах (2003 рік) на місцях продовжуються тенденції «втручання зверху» в процес виборів місцевої влади. Не працює, на думку місцевого населення, відбір до влади хороших місцевих господарників, які вміють в конкретних умовах працювати і можуть поширювати свій досвід серед співгромадян). Натомість у кандидати приходять люди з намірами стати владою й налагодити свої справи (*каузальні умови*).

Нові прояви влади втілюються у процесі комерціалізації. Це означає, що на місцях представники місцевої влади або їхні родичі стають першими власниками комерційних послуг і свої зусилля переключають на піклування про свій бізнес (**контекст**).

Для цього люди з намірами потрапити до влади й у такий спосіб покращити власне становище користуються передвиборчими інформаційними технологіями (гарно все обіцяють), залишаючись байдужими до місцевих проблем, залежними від представників вищих владних структур (**стратегії дії/протидії**).

Як наслідок місцеве населення втрачає повагу до своєї місцевої влади та сподівання на неї. Лишається тільки слабке сподівання на можливість поскаржитися «до Києва» як єдиний варіант впливу на цей процес (**наслідки**).

Такий вигляд у п'яти абзацах може мати міні-теорія досліджуваного феномену.

Таким чином, нами зроблено спробу (на засадах філософських тлумачень М. Гайдегера) наблизитись до чіткішого уявлення про феномени та з'ясувати, що хоча не у строгому науковому дискурсі ми собі дозволяємо використовувати це поняття феномену як синонім «явища», в методологічних експлікаціях ми маємо враховувати розбіжності між цими поняттями. Феномени — це не до кінця явлені речі та процеси, які ми можемо пізнати. Натомість явища в минулому, можливо, були для нас феноменами, а в сучасній реальності вже явили себе, і ми досліджуємо їхні зміни, трансформації тощо.

Безпосередньо в сучасних умовах ми стикаємося з появою нових феноменів і для вивчення їх більш ретельно розглянули можливості проведення польових досліджень та аналітичні методи якісного контент-аналізу результатів цих досліджень.

Джерела / References

Handbuch. (1995). *Qualitative Sozialforschung (Grundlagen, Konzepte, Methoden und Anwendungen)*. Weinheim: Psychologie Verlags Union.

Heidegger, M. (1977). *Sein und Zeit*. Frankfurt am Main: Limburger Vereinsdruckerei Gmb.

Strauss, A., Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.

Отримано / Received 16.07.2023

ТЕТЯНА КАМЕНСЬКА

Польове дослідження: підготовка, проведення та аналітика

У статті означено актуальну проблему пристосування дослідницької соціологічної методології до сучасних змін в українському суспільстві. Поставлено мету уточнити особливості дослідження феноменів і зосередитися на польовому дослідженні від історіографії, теоретичного підґрунтя до конкретних процедур збирання інформації та її аналізу. Як базові теоретичні джерела використано праці відомих німецьких фахівців з якісної методології, зокрема уточнювалося тлумачення «феномену» німецького філософа М. Гайдегера. Доведено, що феномени — це не до кінця явлені речі та процеси, які можуть бути пізнані і які в науковому дискурсі треба відрізняти від явищ. Термін «явище» вочевидь означає те, що нам вже явлено. Поряд із тим окремі поняття щодо польового дослідження, відомі із праць німецьких соціоло-

гів, дали змогу зробити уточнення зазначеної методології для досліджень сучасної соціальної реальності українського суспільства. Таким складовим польового дослідження, як «спостереження» та «бесіда», надано нові характеристики, а саме систематизована рольова поведінка дослідника-спостерігача; авторське бачення структурування даних і результатів спостереження. Аналітичне опрацювання соціологічних даних здійснено за стратегією «обґрунтованої теорії» (grounded theory) Ансельма Страуса і Джудит Корбін. На прикладі досліджень серед сільського населення апробовано метод якісного контент-аналізу бесід. За результатами застосування трьох типів кодування (відкритого, осового та вибіркового) побудовано міні-теорію феномену сприйняття людьми на рівні повсякденного життя дій представників місцевої влади в малих містечках та селищах Одеської області. Порівняно з операціональним визначенням понять результат аналізу за стратегією побудови міні-теорії складається умовно з п'яти частин: відштовхуємося від «лінії історії», простежуємо, як минуле впливає на сучасний стан досліджуваного феномену, описуємо контекст, дії та протидії суб'єктів і визначаємо наслідки.

Ключові слова: польове дослідження, феноменологія, феномен, польове спостереження, рольова поведінка спостерігача, бесіда, міні-теорія

TETIANA KAMENSKA

Field research: arrangement, conducting, and analytics

The article clarifies how sociological research methodology is adjusting to the current changes taking place in Ukrainian society. The goal is to specify some aspects of phenomena research, and to concentrate on field research from historiography, theoretical background, and to certain procedures of gathering information and its analysis. Based on the works of famous German qualitative methodology experts we also referred to M. Heidegger's works to be more specific about "phenomenon" definition. We have proved that phenomena are some things and processes not fully appeared which we can discover, and which in scientific discourse must be distinguished from appearance. The word "appearance" tells for itself — it is that which has already appeared. Some definitions on field research taken from the works of German sociologists allowed reconfirmation of this methodology to be used in researches of the current Ukrainian social reality. Such components of field research as "observation" and "conversation" were given the following new characteristics: systematized role behavior of a researcher-observer, and authorial vision of structuring data and observation results. The analytical processing of sociological data was held in the frame of grounded theory (by Anselm Strauss and Judith Corbin), and the method of qualitative content-analysis of conversations was tested and endorsed through the example of research among rural population. Drawing on the results of three types of coding (open, axial, and selective) we have built up a mini-theory of the phenomenon of how population in small towns and villages in Odessa region take representatives of local authorities in everyday life. In comparison with operational definition the analysis result based on the strategy of mini-theory consists of five parts where we start out from the "history line", then we find out how the past influences the contemporary state of a researched phenomenon, describe context, subjects' actions and counteractions, and determine the consequences.

Keywords: field research, phenomenology, phenomenon, field observation, role behavior of an observer, conversation, mini-theory

НАТАЛІЯ ТОЛСТИХ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIIA TOLSTYKH,

Candidate of Science in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

n_tolstyk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4245-9739>

Мінімальна заробітна плата: дієвий чи залишковий соціальний стандарт?

Лібералізація соціально-трудових відносин стала головною рисою економіки і суспільного життя на початку XXI століття по всьому світу. Ще до пандемії COVID-19 уряди більшості країн скорочували видатки на соціальні програми і відходили від регулювання сфери праці. Вказані негативні для соціально-економічного розвитку загальносвітові тенденції дедалі сильніше проявляються сьогодні і в Україні внаслідок не тільки воєнних дій, що тривають тут вже понад півтора року і призвели до руйнації значної частини економіки і трудового потенціалу, а й незавершених структурних трансформацій пострадянських часів.

Зміни в механізмах оплати на сучасному ринку праці

Закріплення у трудовому законодавстві мінімальної заробітної плати як соціального стандарту навіть у країнах з високим рівнем економічного розвитку відбувалося через запеклу боротьбу праці і капіталу, завдяки ініційованим профспілковими і громадськими організаціями акціям на підтримку прав працівників. Традиційно розмір мінімальної заробітної плати є предметом дискусій між державою, профспілками і представниками громадських організацій, які найбільше загострюються напередодні виборів до органів влади. Мінімальний розмір оплати праці все ще залишається обов'язковою статтею бюджетів більшості економічно розвинених країн і перегляд її розміру зі зростанням цін залишається законодавчо визначеним. Але слід зазначити, що попри нагальну необхідність захисту прав тих, хто працює за умов економічних криз і високого рівня безробіття, увага до питань, пов'язаних зі встановленням мінімальної за-

Цитування: Толстих, Н. (2023). Мінімальна заробітна плата: дієвий чи залишковий соціальний стандарт? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 130–139, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.130>.

робітної плати, поступово скорочується і спрямовується на інші проблеми оплати праці. Заробітна плата як засіб винагороди за трудові зусилля, навколо якого будується система соціальних виплат, дедалі більше поступається іншим формам оплати праці, і необхідно вказати на головні причини такої тенденції.

Першою з них є прагнення бізнесу скорочувати витрати на робочу силу й орієнтуватися на короткочасові контракти, в яких встановлено грошову винагороду у формі оплати послуг замість заробітної плати. Так бізнесу вдається економити на соціальних відрахуваннях, прив'язаних до заробітної плати. Отримані працівником кошти є його доходом, але не заробітною платою, і не гарантують йому необхідного страхового стажу та виплат у разі безробіття чи складних життєвих обставин. У такому випадку обумовлена винагорода здійснюється як звичайна акція купівлі-продажу і всі ризики, пов'язані з виконанням роботи, перекладаються безпосередньо на самих працівників, унаслідок чого соціальне страхування залишається винятково їхньою добровільною справою. Неабияке поширення нестандартних форм зайнятості і самозайнятості також передбачає роботу за короткостроковим контрактом з оплатою наданих працівником послуг, а не відпрацьованого часу. Виконання таких контрактів регулюються нормами цивільного, а не трудового права, що передбачає винагороду працівникові, а не заробітну плату, на яку мали б здійснюватися соціальні відрахування. Друга причина — стрімкий технічний розвиток сучасної економіки і збільшення видів робіт, які важко піддаються нормуванню, що також робить зручнішою винагороду за працю у формі погодженої робітником і замовником оплати послуг, а не заробітної плати, для встановлення якої необхідні складні процедури нормування. Вказані причини мають глобальний характер, і в тому чи іншому вигляді та з різною швидкістю поширюються на всі країни. Третя причина притаманна країнам з невисокими показниками соціально-економічного розвитку, що обумовлюють і невисокі соціальні стандарти. В Україні розмір мінімальної заробітної плати помітно відстає від її середнього значення і є дуже скромним на тлі оплати праці в технологічно провідних галузях, зокрема у сфері ІТ-технологій і посередницькому бізнесі. При цьому розмір мінімальної заробітної плати в умовах недостатніх бюджетних коштів не може бути різко збільшеним через прив'язку до неї схеми розрахунку посадових окладів і розміру більшості соціальних виплат. Справедливо буде зазначити, що в економічно розвинених країнах зараз відбувається зменшення реальної мінімальної заробітної плати, але там вона залишається все ще порівняно високою.

Вказані причини не дають, втім, підстав для відмови від встановлення і регулювання мінімальної заробітної плати як соціального і трудового стандарту. Все ще залишаються роботи з невисоким розміром оплати праці та прив'язаними до них соціальними гарантіями, і на цих роботах зайнята значна чисельність працівників. Мінімальна заробітна плата розраховується на підставі необхідного розміру засобів до існування працівників і членів їх сімей, для більшості яких вона є основним, якщо не єдиним джерелом грошових надходжень. За необхідності мінімальна заробітна плата може слугувати готовим соціальним стандартом надання виплат працівникам в екстремальних ситуаціях втрати роботи, що і було застосовано на початку воєнних дій в Україні в лютому 2022 року, коли

держава надала працівникам малого та середнього бізнесу грошову допомогу в розмірі мінімальної заробітної плати. Аргументи на захист збереження заробітної плати як обов'язкової соціальної і трудової гарантії доповнимо необхідністю виконання Україною міжнародних програм і конвенції щодо оплати праці, соціального розвитку і прав людини, які вона ратифікувала.

Заробітна плата в системі базових соціальних стандартів

У статті 1 Закону України «Про оплату праці» зазначено: «Заробітна плата — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу» (Про оплату праці, 1995). Цим Законом регламентується й порядок забезпечення працівникам мінімальної заробітної плати, яку має бути гарантовано українським громадянам, котрі працюють, також відповідно до міжнародних законодавчих документів, ратифікованих Україною. Це, зокрема: Конвенція Міжнародної організації праці (МОП) № 131 «Про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» (ратифікована Україною 19 жовтня 2005 року), Конвенція МОП № 117 «Про основні цілі та норми соціальної політики» (ратифікована Законом № 692-VIII від 16.09.2015 року), Загальна Декларація Прав Людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 1948 року, «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» 1966 року (Березюк, Колесов, 2016). Справедлива і достатня для всебічного розвитку людини оплата праці є невіддільною частиною концепції гідної праці (Ghai, 2003) і чинних ініціатив міжнародних організацій з досягнення Цілей сталого розвитку (Transforming our World, 2015).

Заробітна плата в Україні і, зокрема, мінімальний її розмір, сьогодні є значно нижчою порівняно з іншими країнами, і не тільки економічно найбільш розвиненими (табл. 1). За даними порталу Picodi.com, на початку 2023 року мінімальна заробітна плата в Україні (її розмір без зборів і податків) становила \$ US 146. У Чехії вона дорівнювала \$ US 643, Польщі \$ US 584, Болгарії \$ US 315. У провідних європейських країнах з високим рівнем добробуту мінімальна заробітна плата сягала \$ US 1594 в Німеччині, \$ US 1380 у Франції. Порівняно нижче вона була в інших європейських країнах, також традиційно популярних у заробітчанах з України — \$ US 690 в Португалії і \$ US 925 в Іспанії. У Великій Британії мінімальна заробітна плата становить \$ US 1705, у Сполучених Штатах Америки — \$ US 1550 (Picodi, 2023).

До наведених даних слід додати, що в країнах з високим рівнем мінімальної заробітної плати частка витрат на найнеобхідніше харчування не перевищувала 15% і становила відповідно 12,5% у Сполучених Штатах і Франції, 11,1% — у Канаді, 8,9% — у Німеччині, 7,4% — в Ірландії, 6,5% — у Великій Британії. У Польщі та Португалії вона дорівнювала 14%, у Чехії — 17,0%. Дещо вищою вона виявилася у Греції (18,5%), Румунії (22,5%) та Угорщині (23,9%). У Болгарії на найнеобхідніші продукти витрачається третина (32,3%) мінімальної заробітної плати. В Україні працівник спрямовує на забезпечення необхідного раціону 42,8% мінімальної заробітної плати.

Таблиця 1

Мінімальна заробітна плата в Україні та інших країнах світу* (2023)

Країна	Мінімальна заробітна плата*	Країна	Мінімальна заробітна плата	Країна	Мінімальна заробітна плата
Україна	146	Польща	584	Іспанія	925
Молдова	180	Греція	626	Франція	1380
Болгарія	315	Литва	646	Канада	1545
Угорщина	383	Чехія	643	Сполучені Штати	1550
Румунія	393	Португалія	690	Німеччина	1594
Туреччина	457	Естонія	704	Велика Британія	1705
Латвія	555	Словенія	896	Ірландія	1753

* Розмір мінімальної заробітної плати (після виплати податків, конвертовано в USD).

Джерело: (Picodi.com, 2023).

Для соціологів мінімальна заробітна плата має ще кілька вимірів. Вона характеризує рівень мінімального гарантованого споживання для працівників і ступінь соціальної відповідальності держави. Регулювання мінімальної заробітної плати та оплати праці загалом є дієвим державним механізмом подолання нужденності та малозабезпеченості, зниження соціальної напруженості, а також створення можливостей для збереження та примноження трудових ресурсів країни. За співвідношенням між мінімальним, середнім та високим рівнями заробітної плати можна скласти уявлення про соціальну нерівність у суспільстві. Гідна оплата праці є складовою сучасних концепцій соціальної справедливості. Дані численних досліджень фіксують позитивний вплив достатньої компенсації трудових зусиль людини на її задоволеність працею і загальну оцінку свого місця в суспільстві.

За даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у жовтні 2021 року (Інститут соціології НАН України, 2021), середнє значення заробітної плати респондентів, які працювали на час опитування і вказали її розмір, становило 8717,5 грн і більш як у півтора раза перевищувало офіційно встановлений розмір мінімальної заробітної плати (6000 грн на місяць на час опитування). Але третина (30,3%) опитаних вказували розмір своєї заробітної плати, що був меншим за мінімальний. Заробітна плата 47,9% опитаних працівників коливалася в межах від одного до двох мінімальних розмірів заробітної плати і тільки заробітна плата 13,4% респондентів, які працюють, перевищувала її подвійний мінімальний розмір. Заробітна плата вище розрахованого для зайнятих загалом середнього значення виявилася у висококваліфікованих спеціалістів технічного профілю (10844,2 грн) і зайнятих дрібним бізнесом (10335,0 грн). Заробітну плату на рівні близько середнього отримували спеціалісти в галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти і виховання (8622,9 грн), службовці з числа допоміжного персоналу (8601,1 грн) і кваліфіковані робітники (8981,3 грн). Середнє значення отриманої заробітної плати різноробів і підсобників робітників (6358,8 грн) було помітно нижче

середнього для всіх, хто вказав розмір своєї заробітної плати респондентів. І найменшу заробітну плату, 5650,8 грн в середньому, отримували респонденти, які вказували, що вони не мають постійного місця роботи, але підробляли у різних місцях залежно від обставин.

Середнє значення отриманої опитаними працівниками заробітної плати у 3,6% перевищувало наявний на час опитування розмір законодавчо встановленого і зафіксованого в бюджеті України на 2021 рік прожиткового мінімуму для працездатних осіб (2379 грн на час опитування) і в 1,9 раза — розрахований у Міністерстві соціальної політики (Міністерство соціальної політики України, 2021) фактичний, з урахуванням цін, розмір прожиткового мінімуму для працездатних громадян, (4705,8 грн після сплати встановлених законом обов’язкових платежів на час опитування). При цьому середнє значення отриманої заробітної плати майже дорівнювало середньому значенню вартісної оцінки працівників розміру прожиткового мінімуму (9005,1 грн) і було майже вдвічі нижчим середнього значення вартісної оцінки доходу, необхідного людині, на думку респондентів, які працюють, для нормального життя (16143 грн). Фактичний розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб як такий стандарт задовольнив би тільки кожного шостого (15,9%) опитаного, а його подвійний розмір — половину (51,8%) зайнятих респондентів. І цей же фактичний розмір прожиткового мінімуму вважали достатнім для нормального життя тільки 1,2%, а його подвійний розмір — 17,6% респондентів, які працюють.

Порівняно вищими середні значення вимог до соціальних стандартів виявилися у респондентів з вищою освітою і зайнятих на робочих місцях, що потребують високого рівня освіти і кваліфікації (табл. 2).

Таблиця 2

Уявлення представників різних професій про достатній розмір прожиткового мінімуму і доходу, що дає змогу жити нормально (2021, грн на особу на місяць, середнє значення)

Тип зайнятості (роботи)	Прожитковий мінімум	Дохід, що дає змогу жити нормально
Спеціалісти технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	11172,0	19957,3
Спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров’я, освіти, виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	8192,9	16294,6
Зайняті дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	10491,7	18831,0
Службовці з числа допоміжного персоналу	10067,7	17638,6
Кваліфіковані робітники	8553,2	14968,3
Різнороби, підсобні робітники	8010,1	14259,3
Середнє значення, грн	9005,1	16143,7

Найвищими вони були у спеціалістів технічного профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою і дорівнювали 11172,0 грн для прожиткового мініму-

му і 19957,3 грн — достатнього для нормального життя доходу. Навіть уявлення про розмір прожиткового мінімуму у найменш кваліфікованих різноробів і підсобних робітників (8010,1 грн) більш ніж у півтора раза перевищували розрахований експертами профільного міністерства розмір фактичного прожиткового мінімуму і мінімальний розмір заробітної плати, що свідчить про незадовільний розмір цих соціальних стандартів.

З 1 грудня 2021 року розмір мінімальної заробітної плати в Україні було збільшено до 6500 грн, а з 1 жовтня 2022 року вона зросла до 6700 грн і в такому самому обсязі вона була затверджена в Державному бюджеті України на 2023 рік (Міністерство фінансів України, 2023). Це збільшення мінімальної заробітної плати не компенсує зростання цін, які тільки за 2022 рік, згідно з даними Державної служби статистики України, зросли в середньому на 23% (УНІАН, 2023) і продовжують зростати й у цьому році. Прожитковий мінімум для населення загалом і прожитковий мінімум для осіб працездатного віку на 2023 рік становили 2589 грн і 2684 грн відповідно (табл. 3).

Таблиця 3

Мінімальна заробітна плата і соціальні стандарти в Україні (2023)

Показник	Розмір показника, грн на особу на місяць
Прожитковий мінімум, загальний (для населення загалом)	2589
Прожитковий мінімум для зайнятого в економіці населення	2684
Мінімальна заробітна плата	6700

Джерело: Мінімальна зарплата в Україні (Міністерство фінансів України, 2023).

До цієї загрозливої інформації слід обережно додати більш оптимістичні цифри. Сайти з працевлаштування містять значну частину пропозиції із заробітною платою, в кілька разів вищою за мінімальну. Також, згідно з даними Пенсійного фонду України, середня заробітна плата (дохід), з якої сплачено страхові внески та яка враховується для обчислення пенсії, в березні 2023 року становила 13243,28 грн (Пенсійний фонд України, 2023), що дає підстави говорити про те, що певна чисельність працівників України сьогодні отримує винагороду за свою працю помітно вище мінімальної і сплачує з неї страхові зобов'язання. Але разом із тим слід постійно враховувати зростання безробіття, скорочення зайнятості та зменшення заробітної плати на багатьох підприємствах України через воєнні дії.

Розмір офіційних соціальних стандартів є незадовільним для забезпечення навіть невибагливих потреб населення, зокрема тих, хто працює. До цього слід додати, що зараз розмір мінімальної заробітної плати в Україні (6700 грн) суттєво відстає від фактичного прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який у грудні 2022 року становив 7539 грн, а в середньому на 2023 рік становить 8962 грн. У Верховній Раді зареєстровано законопроект про поступове підвищення в три етапи мінімальної заробітної плати: до 7370 грн від 1 квітня, до 8107 грн від 1 липня і до 8918 грн від 1 жовтня (В Україні пропонують підвищи-

ти «мінімалку», 2023). Перші два підвищення залишилися лише пропозиціями, і навряд чи можна очікувати на підвищення мінімальної заробітної плати найближчим часом через дефіцит державного бюджету. Залишається сподіватися, що в державному бюджеті України на наступний рік попри вкрай складну ситуацію знайдуться кошти для підвищення мінімальної заробітної плати і в економічних стратегіях повоєнного відновлення України питанням оплати праці приділятиметься належна увага.

Висновки

Мінімальна заробітна плата ще залишається невіддільною складовою системи базових соціальних гарантій у більшості країн світу, її розмір закріплюється законодавчо, формується з урахуванням мінімальної вартості споживання найманих працівників і становить основу для розрахунків інших видів соціальних виплат. Але разом з тим спостерігається тенденція переорієнтації на винагороду за працю у вигляді оплати послуг на підставі контракту цивільного, а не трудового права чи за домовленістю, що зумовлено прагненням бізнесу до скорочення витрат на робочу силу, поширенням нестандартної зайнятості та складнощами нормування праці за умов стрімкого технічного розвитку сучасної економіки. Проте необхідність соціального захисту працівників, забезпечення їхніх трудових прав і, зокрема, права на гідну винагороду праці сьогодні неможливі без встановлення і гарантії базових соціальних стандартів, найважливішим з яких для найманих працівників є мінімальна заробітна плата.

Підвищення соціальних стандартів для зайнятих і громадян загалом є необхідним, але не достатнім заходом з поліпшення добробуту населення; бо для більшості заробітна плата є основним або єдиним джерелом добробуту. Разом з цим слід на законодавчому рівні забезпечити оплату праці всім зайнятим незалежно від виду зайнятості в розмірі, не нижчому за мінімальний. Такий невисокий порівняно з фактичною вартістю життя рівень мінімальної заробітної плати, яку отримує значна частина працівників в Україні, не дозволяє державі скорочувати інші види обов'язкової державної соціальної допомоги, оскільки невисока заробітна плата не дає можливості працівникові робити заощадження і брати участь у програмах недержавного соціального страхування. Заробітна плата в розмірі, який не залишає коштів для заощадження, і фрагментарні додаткові заробітки певної частини працівників повністю витрачаються на забезпечення неவிбагливих першочергових потреб і є чутливими навіть до незначного підвищення цін. Подальша комерціалізація соціальної сфери та перехід на засади добровільного страхування громадян є загрозливим для благополуччя населення, яке у своїй більшості не має достатніх коштів для оплати послуг охорони здоров'я, освіти чи заощаджень на випадок безробіття.

Невисокі трудові та соціальні стандарти в Україні не є обґрунтуванням для зниження їхнього значення в системі соціального забезпечення в Україні. Також їх не можна замінити іншими стандартами загального соціального забезпечення, наприклад безумовним базовим доходом. Досвід застосування таких стандартів у різних країнах свідчить про те, що вони є ефективними лише за

умови збереження і доповнення вже наявної системи соціальних нормативів, серед яких важливе місце посідає мінімальна заробітна плата. Також і фінансову допомогу постраждалим внаслідок війни безробітним або частково зайнятим громадянам не можна надавати у розмірі, нижчому за мінімальну заробітну плату чи застосовувати як заміну її. Державним органам соціального захисту доцільно розробити дієві механізми індексації соціальних і трудових стандартів відповідно до фактичного їх розміру і вжити заходів для своєчасного проведення відповідних перерахунків. Випереджальне щодо зростання цін збільшення заробітної плати та наближення її розміру до фактичної вартості гідного існування забезпечуватиме в майбутньому відтворення трудового потенціалу населення і всебічний розвиток працівників, не тільки стане головною умовою повернення громадян України у повоєнний час, а й має створити соціальну основу для відновлення її економіки.

Джерела

Березюк, С.В., Колесов, О.С. (2016). Особливості формування соціальних стандартів у контексті споживчих витрат в Україні. *Бізнесінформ*, 2, 241–247.

В Україні пропонують підвищити «мінімалку» 2023 року: коли і наскільки — Україна — *tsn.ua*. Одержано з: <https://tsn.ua/ukraina/v-ukrayini-proponuyut-pidvischiti-minimalku-koli-i-naskilki-2296405.html>

Інститут соціології НАН України. (2021). *Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності* / Гол. редактори: д. е. н. В.М. Ворона, д. соц. н.М.О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України.

Міністерство соціальної політики. (2021). *Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму на листопад 2021 року*. Одержано з: <http://www.msp.gov.ua/news/21155.html>

Міністерство фінансів України. (2023). *Мінімальна зарплата в Україні [2023]*. Одержано з: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salare/min>

Пенсійний фонд України. (2023). *Показник середньої заробітної плати за 2023 рік*. Одержано з: <https://www.pfu.gov.ua/2158510-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2023-rik/>

Про оплату праці. (1995). *Закон України Про оплату праці від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР*. Одержано з: <http://zakon.rada.ua/laws/show/108/95>

УНІАН. (2023). *Зростання цін — як зросли ціни у 2022 році — УНІАН*. Одержано з: <https://www.unian.ua/economics/agro/zrostannya-cin-yak-zrosli-cini-u-2022-roci-12105402.html>

Ghai, D. (2003). Decent work: Concept and indicators. *International Labour Review*, 142(2), 113–145.

Picodi.com. (2023). *Minimum wage worldwide: how did the record inflation affect those earning the least? - Bargain Hunting*. Retrieved from: <https://www.picodi.com/ca/bargain-hunting/minimum-wage-2023>

UNO. (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development* / Department of Economic and Social Affairs. Retrieved from: <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981>

Отримано 27.07.2023

References

Bereziuk, S.V., Kolesov, O.S. (2016). The features of the formation of social standards in the consumer spending context in Ukrainian. [In Ukrainian]. *Business-inform*, 2, 241–247. [=Березюк, Колесов 2016]

Ghai, D. (2003). Decent work: Concept and indicators. *International Labour Review*, 214(2), 113–145.

Institute of Sociology, NAS of Ukraine. (2021). *Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence* / V.M. Vorona, M.O. Shulga (Eds.). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Інститут соціології НАН України 2021]

In Ukraine, the minimum wage is proposed to be increased in 2023: when and how much more - Ukraine - tsn.ua. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://tsn.ua/ukraina/v-ukrayini-proponuyut-pidvischiti-minimalku-koli-i-naskilki-2296405.html>. [=В Україні пропонують підвищити «мінімалку» 2023].

Ministry of Finance of Ukraine. (2023). *Minimum wage in Ukraine* [2023]. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/salare/min/>. [=Мінімальна зарплата в Україні 2023]

Ministry of Social Policy of Ukraine. (2021). *The information on the real size of the subsistence minimum in November 2021.* [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/news/21155.html> [=Міністерство соціальної політики 2021].

On Remuneration of Labor (1995). [Legal Act of Ukraine, 1995]. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://zakon.rada.ua/laws/show/108/95>. [=Про оплату праці 1995]

Pension Fund of Ukraine. (2023). *Index of the average salary in 2023.* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pfu.gov.ua/2158510-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2023-rik/>. [=Пенсійний фонд України 2023]

Picodi.com. (2023). *Minimum wage worldwide: how did the record inflation affect those earning the least? - Bargain Hunting.* Retrieved from: Picodi.com <https://www.picodi.com/ca/bargain-hunting/minimum-wage-2023>

UNIAN. (2023). *Price growth - how prices increased in 2022 - UNIAN.* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.unian.ua/economics/agro/zrostannya-cin-yak-zrosli-cini-u-2022-roci-12105402.html>. [=УНІАН 2023]

UNO. (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development* / Department of Economic and Social Affairs. Retrieved from: <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981>

Received 27.07.2023

НАТАЛІЯ ТОЛСТИХ

Мінімальна заробітна плата: дієвий чи залишковий соціальний стандарт?

Стаття присвячена дослідженню мінімальної заробітної плати як соціального і трудового стандарту. Лібералізація економіки призвела до спрощення соціально-трудових відносин, скорочення частки трудових контрактів із соціальними зобов'язаннями з боку бізнесу і переходу в оплаті праці від гарантії мінімальної заробітної плати до угоди про винагороду за надані послуги, що спостерігається по всьому світу. У статті вказано можливі наслідки та загрози перенесення соціальних зобов'язань і страхування безпосередньо на найманих працівників. За даними міжнародної статистики зроблено порівняння мінімальної заробітної плати в Україні та в інших країнах світу. Автор підкреслює необхідність дослідження мінімальної заробітної плати як складника системи базових соціальних стандартів і на даних соціологічного опитування визначає ступінь відповідності мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму реальній вартості життя в Україні. Окрему увагу приділено ролі мінімальної заробітної плати в механізмах державної політики на ринку праці. Підвищення розміру мінімальної заробітної плати має своїм позитивним наслідком скорочення бідності серед працівників і зменшення ступеня нерівності й соціального напруження в суспільстві. Водночас необхідно суттєво підвищити прив'язані до мінімальної заробітної плати види соціальної допомоги, що також сприятиме зростанню рівня життя населення, зокрема найменш забезпечених його верств. Зроблено застереження, що мінімальна заробітна плата не може бути заміщена іншими соціальними стандартами, такими як мінімальний базовий

дохід, можливе введення яких буде ефективним лише за умови доповнення до чинної системи соціальних гарантій. На підставі здійсненого аналізу обґрунтовано збереження заробітної плати як дієвого соціального стандарту, необхідного для розроблення стратегій повоєнного економічного відновлення України.

Ключові слова: заробітна плата, мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, добробут, рівень життя, соціальні гарантії, державна соціальна політика

NATALIIA TOLSTYKH

Is a minimum wage an effective or residual social standard?

The article is devoted to the study of the minimum wage as a social and labor standard. The liberalization of the economy has led to a simplification of social and labor relations, a reduction in the share of labor contracts with social obligations on the part of businesses, and a transition in remuneration from minimum wage guarantees to an agreement on remuneration for services rendered, that is observed around the world. The article indicates the possible consequences and threats of transferring social obligations and insurance directly to employees. According to international statistics, a comparison of the minimum wage in Ukraine and in other countries of the world is made. The author emphasized the need to study the minimum wage as component of the system of basic social standards and, based on the data of a sociological survey, determines the degree of correspondence of the minimum wage and the subsistence minimum to the real cost of living in Ukraine. Special attention is paid to the role of the minimum wage in the mechanisms of state policy in the labor market. Raising the minimum wage has a positive effect on reducing working poverty, inequality, and social tension in society. At the same time, it is also necessary to increase the rates of social assistance linked to the minimum wage, that will also contribute to an increase in the standard of living of the population and, in particular, the least affluent segments. A warning is made that the minimum wage cannot be replaced by other social standards, such as the minimum basic income, which can only be introduced if it is supplemented to the existing system of social guarantees. The conclusion of the analysis is the justification for maintaining the minimum wage as an effective social standard necessary for developing strategies for the post-war economic recovery of Ukraine.

Keywords: wage(s), minimum wage, subsistence minimum, welfare, level of living, social guarantees, state social policy

ВАЛЕНТИН ЛУКОНІН,

*аспірант відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України
(01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

VALENTYN LUKONIN,

*Postgraduate Student at the Department of Economic Sociology, Institute
of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St.,
Kyiv, 01021)*

lukonval123@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1099-8340>

Українські мігранти на польському ринку праці

Вступ

Польща завжди була однією з країн, що лідирують щодо прийому українських мігрантів. Українці, які виїздили за кордон, найчастіше обирали саме її, зважаючи на низку економічних, географічних, а також культурних чинників. Із початком повномасштабної війни Польща й надалі залишається країною, яку найчастіше обирають українці для переїзду. Згідно з даними *4service.group*, після початку війни близько 40% від загальної кількості українських біженців осіли в Польщі (*4service.group*, 2022).

Незважаючи на достатньо високий рівень освіти українського населення в цілому, до 2022 року українські трудові мігранти в Польщі зазвичай були зайняті на низькокваліфікованих роботах. На сьогодні відсутність конкретних статистичних даних щодо кількості українських громадян, зайнятих в економіці інших країн, їхні часті переміщення («маятникова міграція») та брак інформації з українських офіційних джерел не дають можливості об'єктивно оцінити структуру зайнятості українських мігрантів, тому автор вважає за доцільне зробити аналіз висвітлення цієї проблематики в офіційних польських державних джерелах та в місцевих ЗМІ (з яких обрано такі, що лідирують за рейтингом довіри серед польського населення) (докл. див.: ІММ, 2023). За основу в аналізуванні було взято публікації від 2018 року до сьогодення.

Питання, пов'язані з українськими мігрантами, впродовж останніх років у тому чи іншому аспекті вивчали такі вчені, як С. Макеев, Е. Лібанова, О. Позняк, О. Чубарь, К. Машіко, Т. Гнатюк, Н. Тілікіна, Н. Коваліско. Утім ситуація, що склалася після 2022 року у зв'язку з воєнними діями та масовою міграцією українського населення, потребує додаткового соціологічного аналізу.

Цитування: Луконін, В. (2023). Українські мігранти на польському ринку праці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 140–151, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.140>.

У статті можна виокремити три підрозділи за смисловим наповненням, а саме: загальні положення, які стосуються причин та наслідків імміграції українців; аналіз публікацій до початку повномасштабної війни; аналіз публікацій після повномасштабної війни.

У своїй статті автор намагатиметься дати відповіді на такі питання: 1. Як змінилося становище українських мігрантів на польському ринку праці після початку повномасштабної війни? 2. Які соціально-демографічні характеристики нової хвилі української трудової міграції наразі зафіксовано? Також у статі зроблено припущення щодо можливих ніш, які могли б заповнити українські мігранти на польському ринку праці найближчим часом.

Переїзд працездатного населення зі зміною місця проживання та місця праці, незалежно від тривалості, регулярності та мети, називається міграцією робочої сили. Процес може бути зумовлений такими чинниками, як безробіття, низький рівень життя, різниця в соціально-економічних умовах, високий рівень перенаселення, а також потреба в додатковій дешевій робочій силі у країнах з більш інтенсивними темпами економічного розвитку (Карпіщенко, 2018). Зазвичай у соціально-демографічних дослідженнях розрізняють два типи міграції: зовнішню та внутрішню. Міграцію робочої сили можна класифікувати за термінами переміщення як безповоротну, тимчасову, сезонну та маятникову (Карпіщенко, 2018).

Трудова міграція виконує важливі економічні та соціальні функції, забезпечуючи поєднання природних ресурсів та виробництва з робочою силою, задовольняючи потреби населення в роботі, соціально-професійній мобільності та зміні соціального статусу.

Але, подібно до будь-якого соціального зрушення, процес міграції робочої сили зумовлює появу низки соціальних проблем, серед яких можна вирізнити соціально-психологічні, правові та макроекономічні. На особистісному рівні трудова міграція може призвести до розриву стосунків з родиною та близькими людьми, особливо у випадку, коли мігрант працює в іншій країні тривалий період, а проблеми з адаптацією до нового мовного та культурного середовища посилюють відчуття відчуження та соціальної ізоляції. Часто роботодавці використовують мігрантів як дешеву і юридично незахищену робочу силу, що є головною причиною надмірної експлуатації їх, порушення їхніх прав та недотримання гідних умов зайнятості. Також мігранти ризикують потрапити в конфліктні ситуації з місцевими жителями через дефіцит якісних робочих місць або з причини своєї невибагливості до наявних трудових відносин (внаслідок чого працедавці схильні погіршувати умови праці на підприємстві, що має негативний вплив на трудову сферу в цілому). Нарешті, надмірна міграція робочої сили може спричинити економічні втрати для країни-джерела, оскільки призводить до виснаження людського ресурсу — кваліфікованих кадрів, молоді та взагалі активного працездатного населення, яке є основним платником податків до бюджету країни (Стефанович, Пазич, 2018). Усі перелічені проблеми є наразі актуальними для відображення сутності українсько-польських міграційних процесів. Водночас для розуміння основних етапів та спрямо-

ваності розвитку цих процесів варто розділити та порівняти два періоди дослідження: до початку повномасштабного вторгнення в Україну з боку РФ і після нього.

Українські трудові мігранти в Польщі до повномасштабного вторгнення

Сьогоднішня міграція українців до Польщі є, безумовно, наймасштабнішою за кількістю в новітній історії двох країн; але слід зазначити, що, за даними офіційної статистики, кількість українців, які проживають у Польщі, зростала і до 2022 року: за оцінками Deloitte, на початок 2022-го у Польщі мешкали близько 1,3 млн українських громадян, що становило більш як половину від загальної кількості іноземців, які проживали в країні (Deloitte, 2022). Головними причинами міграції українців до Польщі до лютого 2022 року були здебільше економічні чинники, такі як можливість отримання роботи з достатньо високою (порівняно з Україною) заробітною платою. Крім того, відкриття ринку праці в Польщі для громадян України 2006 року (тобто ухвалення низки законів, спрямованих на зрівняння прав мігрантів та громадян Польщі на ринку праці) стало додатковим чинником, який сприяв виїзду багатьох українців спочатку на підробітки до цієї країни, а згодом — на постійне проживання (Interwencja Prawna, 2019). Важливими причинами міграції українців до Польщі були також соціально-політичні (війна на сході України) та культурно-історичні (зв'язки між Україною та Польщею, зумовлені географічною близькістю та спільним історичним минулим).

Повертаючись до економічних аспектів, варто зазначити, що середня заробітна плата в Польщі станом на 2022 рік є набагато вищою, ніж в Україні, і дорівнює 6346,15 зл., що в перерахунку на долари сягає 1443,24 дол. (ZUS, 2023), натомість в Україні цей показник становить 364,21 дол. (Пенсійний фонд України, 2022). Відчутна різниця між цими показниками зберігалася тривалий час у минулому. Як зазначалося, це підштовхувало виїздити найбільш мобільне працездатне українське населення на тимчасові або постійні роботи, адже потреба в якісній зайнятості (коли індивід має можливість знайти роботу, що відповідає його потребам та здібностям) (Кім, 2010) не була задоволена впродовж майже двадцяти років (про що свідчать дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, згідно з якими роботу в місці проживання за кваліфікацією та з достатнім заробітком важко було знайти не менш ніж 73,3% опитаних в період з 2002 по 2021 рік).

Найбільш молоді, освічені та мобільні мігранти, як правило, становлять переважну частину міграційних потоків. Часто серед них є також студенти, які разом з навчанням працевлаштовуються, щоб мати достатній рівень життя; працевлаштування сприяє їхній інтеграції в нову культуру та стимулює спілкування з місцевими жителями, що може зменшити почуття самотності та відчуженості; це також може допомогти студентській молоді в розвитку кар'єри та професійних навичок і в залученні до суспільного життя.

Законодавство Польщі, яке регулює зайнятість мігрантів, включає низку норм, що гарантують їм права та можливості на ринку праці. Дозвіл на роботу

видають за наявності працевлаштування, й мігранти мають рівні можливості щодо зайнятості порівняно з польськими громадянами. Крім того, законодавство встановлює мінімальний розмір заробітної плати для всіх працівників, включно з мігрантами, що гарантує їм права на забезпечення базових життєвих потреб. На сьогодні мінімальна зарплата в Польщі становить 3490 зл., або 793,7 дол. (Rząd Polski, 2023). Мігранти, як і польські громадяни, зобов'язані сплачувати податки від своїх доходів. Законодавство також встановлює максимальний робочий час для всіх працівників з метою захисту їх у сенсі безпеки та здоров'я; на момент написання статі цей час дорівнює 8 год. на добу, 40 год. на тиждень і 176 год. на місяць (Rząd Polski, 2021). Варто зазначити, що на практиці часто виникають проблеми з дотриманням цих норм і мігранти можуть стикатися з дискримінацією на ринку праці. Серед головних перешкод у пошуку роботи для українських мігрантів слід зазначити відсутність досвіду роботи в нових умовах, мовний бар'єр, труднощі з оформленням документів та необізнаність щодо трудового законодавства, що в підсумку зменшує шанси на працевлаштування на якісному робочому місці.

До початку повномасштабного вторгнення українські мігранти в Польщі найчастіше працювали в таких галузях, як готельний та ресторанний бізнес, виробництва різних типів, сфера послуг та e-commerce. Можна сказати, що на той час українці у своїй більшості працювали на роботах, які не потребують високої кваліфікації. Згідно з рапортом OTTO Work Force, тільки 12% українських мігрантів у Польщі працювали на роботах, які відповідали їхній професії, тоді як абсолютна більшість — 88% — мусили займатися менш кваліфікованою, найчастіше фізичною працею (Newseria Biznes, 2023).

Такі трудові умови не є сприятливими для українських робітників у плані адаптації; навіть за умов культурно-географічної та мовної близькості, характер виконуваних робіт не дає їм змоги вивчати польську мову в повному обсязі. Як зазначають польські видання, в українських мігрантів з цього приводу часто виникали певні соціально-психологічні проблеми; крім того, вони часто стикалися з дискримінацією та негативними стереотипами щодо українців у Польщі (Paszkwicz, Hrynenko, 2019).

Разом з цим, громадяни Польщі характеризували українців як насамперед працелюбних та активних, адже зазвичай ті були зайняті на кількох роботах одночасно (збільшення додаткових робочих місць у самій Польщі відбулося завдяки лібералізації ринку праці в Німеччині, що спричинило відчутний відтік польської робочої сили, тож українські робітники замінювали польських у відповідному сегменті зайнятості). Результатом продовження таких процесів стало те, що попит на українських мігрантів як робочу силу в Польщі постійно зростає.

З урахуванням проаналізованих матеріалів можна стверджувати, що головними причинами міграції українського населення на територію ЄС, а саме Польщі був широкий спектр соціально-економічних та соціально-політичних факторів. Серед таких причин, які спонукали громадян України виїжджати до Польщі, можна відзначити брак роботи та низький рівень доходів в Україні. Крім того, соціальна нестабільність та непередбачуваність політичної ситуації

також, на думку автора, були тими факторами, які підштовхували громадян до міграції.

Для Польщі міграція українського населення є дуже важливим чинником економічного зростання, адже легальні трудові мігранти є повноцінними учасниками ринку праці з відповідними правами та обов'язками. Це виражається не тільки в податках, сплачуваних з їхніх доходів, а й у зростанні кількості товарів та послуг, вироблених під прапором Польщі. Поряд із тим більш як половина (600 тис.) із 905 тис. українських трудових мігрантів, зареєстрованих на польському ринку праці 2017 року, належали до категорії «молоді» (Rząd Polski, 2019). Такий притік активного працездатного населення мав здебільшого позитивні для Польщі та негативні для України наслідки, а саме:

Економічні: щодо Польщі — це сприяння економічному розвитку країни, забезпечення зростання виробленої продукції та активізація економічних процесів у цілому, натомість Україна в цьому випадку ризикує втратити конкурентну спроможність та зменшити потенціал інноваційного розвитку через відтік висококваліфікованих працівників та втрату людського капіталу.

Соціокультурні: для Польщі позитивне міграційне сальдо сприяє культурному розвитку, обміну ідеями та досвідом, збагаченню культурної різноманітності країни; з іншого боку, ті, хто виїхав з України, можуть бути носіями певних культурних особливостей, різноманітних талантів та здібностей, значущих для української культури.

Соціально-демографічні: розв'язання проблем нації, що старішає, збалансування демографічної ситуації та позитивний вплив на систему пенсійного забезпечення у випадку Польщі та накопичення схожих проблем в Україні.

Отже, головні довоєнні тенденції трудової міграції українців до Польщі мали здебільшого негативні наслідки для України як країни-донора та позитивні — для Польщі; після лютого 2022 року ці тенденції посилились та набули загрозливих масштабів.

Українські трудові мігранти в Польщі після повномасштабного вторгнення

Початок повномасштабної війни вплинув на українських робітників як на території України, так і поза її межами. До високого рівня безробіття і низьких заробітних плат додалися реальні загрози життю та катастрофічні руйнування інфраструктури, що спонукало до виїзду з країни небувалої кількості громадян. Уряди багатьох країн швидко відреагували на біду українців і почали створювати механізми для комфортного перебування та якнайшвидшої адаптації українських біженців, аби вони мали змогу перебувати на територіях країн ЄС (Karasapan, 2022). Так, Польща не тільки продовжила право на перебування трудових мігрантів, які перебували на її території до 24.02.2022, а й прийняла спеціальну ustawę (Dz. U. 2022 poz.583 Ustawa z dnia 12 marca o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa), яка надавала українським біженцям можливості для проживання та професійної реалізації на території Польщі. Серед найважливіших варто зазначити:

Закон про доступ до ринку праці, згідно з яким українські біженці отримали безперешкодний доступ до ринку праці Польщі та стали його офіційними учасниками (Rząd Polski, 2022a);

Дозвіл на підприємницьку діяльність, який дозволяє українським мігрантам займатися підприємницькою діяльністю на території Польщі (за умови наявності номера PESEL) (Rząd Polski, 2022a);

Право на отримання безоплатної медичної допомоги (виключно з державними закладами) (Rząd Polski, 2022a)

Право на соціальну та фінансову допомогу, яке надає українським біженцям доступ до підтримки такого типу. Допомога надається воєводами та органами місцевого самоврядування (Rząd Polski, 2022a).

Також серед значущих програм, які дають змогу українським біженцям адаптуватися до перебування в Польщі й отримати можливість повноцінної трудової діяльності, слід вказати такі:

Допомога на житло, яка являє собою субсидію, що покриває частину витрат на житло для людей, які перебувають у складній фінансовій ситуації (Biulytyn, s. a.)

Співфінансування перебування дитини в яслах — субсидія, яка покриває частину витрат на перебування дитини в яслах, дитячому клубі, дитячому садку або з нянею (ZUS, 2022);

Право на освіту, що дає змогу дітям українських мігрантів навчатися в школах на рівні з громадянами Польщі та вивчати польську мову (Rząd Polski, 2022b).

Ухвалення цих законів станом на березень 2023 року допомогло майже мільйону українських громадян (не враховуючи тих мігрантів, які перебували на території Польщі до початку повномасштабного вторгнення) стати не тільки учасниками польського ринку праці, а й отримати можливість повноцінного проживання в країні.

Проте дослідники в цій царині зазначають головну особливість трудової міграції після лютого 2022 року: це зміна демографічних характеристик, адже з України почали виїжджати здебільшого жінки та діти. У статті «Фантастичний показник: 70% українок, які поїхали за кордон, мають вищу освіту. Левова частка з них — це киянки та харків'янки», що була опублікована на сайті BigKyiv.com.ua, стверджується, що 70% українських жінок, які переїхали за кордон, мають вищу освіту (Даниленко, 2023). Наведені показники доповнюються даними щодо працевлаштування: відсоток українських мігрантів, які працюють в Польщі і мають відповідний щодо нинішньої роботи рівень кваліфікації, зріс з 12% у 2020-му до 41% у 2023-му (bankier.pl, 2023); тобто новітня хвиля міграції може бути визнана найбільш освіченою й такою, що має адаптаційні можливості й потужний потенціал для залучення не тільки в польський ринок кваліфікованої праці, а й у польське суспільство загалом.

Однак варто також зазначити, що збільшення кількості українських мігранток у Польщі супроводжується також зростанням кількості жінок, які займаються фізичною працею (money.pl, 2023). Дані, наведені на сайті bankier.pl, свідчать про збільшення кількості жінок-працівниць у таких галузях, як будівництво, промисловість, логістика та сільське господарство. Відповідно до зга-

даної статистики, за останній рік кількість українських жінок, які займаються важкою фізичною працею в Польщі, зросла на 40% (bankier.pl, 2023).

Викладені вище відомості свідчать про два основні полярні тренди, які формуються на сучасному польському ринку праці: по-перше, це залучення висококваліфікованої української робочої сили (здебільшого — жінок) до роботи за спеціальністю, що свідчить про адаптаційний ресурс цієї групи робітників, яким вдається професійно реалізовуватися в Польщі. Інша, протилежна тенденція — збільшення кількості жінок в сегменті важкої фізичної праці, що може свідчити про заміщення на цих роботах чоловіків-українців.

Можна стверджувати, що війна на території України стала каталізатором процесів, пов'язаних з трудовою міграцією українців: кількість працівників у Польщі зросла на 977 тис. (Małtacz, 2023) порівняно з попередніми роками, коли кількість дозволів на роботу лишалася в межах 1,3–1,7 мільйона (GUS, s. a.), тобто українці доволі швидко інтегрувались у польську економіку, ставши активною частиною суспільства. Продовження бойових дій в Україні з найбільшою ймовірністю буде стимулом для побудови ними подальшої життєвої стратегії поза межами батьківщини. За словами директора Інституту демографії та соціальних досліджень Е. Лібанової, після завершення війни в Україну в найкращому разі повернуться 60% українських біженців (переважно жінки з дітьми), а 20% чоловіків пойдуть у зворотному напрямку — за кордон, до своїх сімей (polukr.net, 2023).

У цьому випадку єдиним шляхом збереження працездатного населення в межах території України, на думку автора, є низка заходів з боку держави, які дадуть змогу їй громадянам реалізовувати свої права на гідну працю, соціальний захист та високі стандарти життя.

Висновки

Результати проведеного аналізу дають підстави говорити не тільки про зростання чисельності українських мігрантів у Польщі з початком повномасштабної війни в Україні, а й про структурні зрушення в їхньому складі, мотивах і стратегіях адаптації. Чисельність мігрантів до сусідньої Польщі, яка прийняла більшу частку біженців з України до Європи, сягнула найбільшої позначки в новітній історії двох країн. Серед українських мігрантів значну частку становлять особи з вищою освітою і високим рівнем кваліфікації, які напередодні війни в Україні належали до середніх верств і мали сприятливі можливості працевлаштування на батьківщині. До традиційних причин української трудової міграції (таких як більший попит на робочу силу, порівняно високий розмір заробітної плати та кращий рівень життя) додався мотив безпеки, який наразі є найактуальнішим, адже для більшості сьогоденних українських мігрантів переїзд до Польщі став незапланованим, екстремим і вимушеним; ці громадяни рятувалися від війни, яка стала справжньою гуманітарною катастрофою. Важко прогнозувати, яка частка мігрантів повернеться до України після закінчення війни: за даними численних опитувань, більшість із них переживають за свою батьківщину, сумують за нею і прагнуть повернутися додому. Водночас україн-

ські громадяни працездатного віку і студентська молодь найчастіше намагаються влаштуватися на роботу та використовують надані їм можливості підвищення освітнього рівня і навички володіння мовою.

Збройний конфлікт в Україні, що триває вже понад дев'ять років, примушує мігрантів обирати стратегії довгострокової адаптації у країнах-реципієнтах. Скорочення державної допомоги українським мігрантам також змушуватиме їх шукати роботу і погоджуватися на далеко не найкращі робочі місця; навіть ті мігранти, які отримували соціальну допомогу та державні виплати, з часом мусять працевлаштуватися, нерідко погоджуючись на непрестижну чи низькокваліфіковану роботу, яка дає змогу працювати без знання польської мови. Це може призвести, з одного боку, до поліпшення ситуації на польському ринку праці, де існує дефіцит працівників, готових працювати на важких некваліфікованих і невисокооплачуваних (за місцевими стандартами) роботах, а з іншого — до нестачі робочої сили в Україні, що буде особливо відчутним за часів повоєнної відбудови. У разі вибору Польщі як країни подальшого проживання після закінчення війни певна частина українських чоловіків, жінки та діти яких мігрували сюди раніше, можуть переїхати до своїх сімей. Це поліпшить демографічну і трудову ситуацію в Польщі, але ускладнить її в Україні. Однак для Польщі існує і ризик зростання соціальної напруженості, пов'язаної з прийомом українських мігрантів: значні державні видатки на утримання їх на тлі загальної економічної кризи постпандемічної доби можуть викликати незадоволення польських громадян, які вважають, що бюджетні кошти доречно було б спрямовувати на інші соціальні програми.

Одночасно незаперечним є той факт, що збережений людський, трудовий і соціальний потенціал українських мігрантів стане необхідним для повоєнного відновлення України, й тому найважливішим завданням українського уряду є створення сприятливих і привабливих умов для повернення своїх громадян.

Джерела

4service.group. (2022). *Українські біженці в Європі: дослідження поведінки та настанов українців, що вимушені були виїхати в Європу внаслідок війни в Україні*. Отримано з: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-doslidzhennya-povedinki-ta-nastroyiv-ukrayintsiv-shho-vimusheni-buli-viyihali-v-yevropu-vnaslidok-vijni-v-ukrayini/>

Даниленко, О. (2023). *Фантастичний показник: 70% українців, які поїхали за кордон, мають вищу освіту. Левова частка з них — це киянки та харків'янки*. Big Kyiv. Отримано з: <https://bigkyiv.com.ua/fantastychnyj-pokaznyk-70-ukrayinok-yaki-poyihaly-za-kordon-mayut-vyshhu-osvitu-levova-chastka-z-nyh-cze-kyuanky-ta-harkivyaniky/>

Карпіщенко, О.І. (2018). Міграція робочої сили. У: І.М. Дзюба (ред.), А.І. Жуковський (ред.), М.Т. Железняк (ред.) та ін., *Енциклопедія сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Отримано з: <https://esu.com.ua/article-65095>

Кім, М.М. (2010). Зайнятість населення. У: І.М. Дзюба (ред.), А.І. Жуковський (ред.), М.Т. Железняк (ред.) та ін., *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Отримано з: <https://esu.com.ua/article-15396>

Пенсійний фонд України. (2022). *Показник середньої заробітної плати за 2022 рік*. Отримано з: <https://www.pfu.gov.ua/2152284-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2022-rik/>

Стефанович, А., Пазич, А. (2018). Трудова міграція населення України: переваги та недоліки. *Kolegium redakcyjne*, 307.

bankier.pl. (2023). *Coraz więcej kobiet pracuje w Polsce fizycznie. To wynik wojny w Ukrainie*. Retrieved from: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Coraz-wiecej-kobiet-pracuje-w-Polsce-fizycznie-To-wynik-wojny-w-Ukrainie-8500709.html>

bankier.pl. (2023). *Coraz więcej pracowników z Ukrainy pracuje w polskich firmach. Na jakie zarobki mogą liczyć?* Retrieved from: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Coraz-wiecej-pracownikow-z-Ukrainy-pracuje-w-polskich-firmach-Na-jakie-zarobki-moga-liczyc-8508714.html>

Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Krakowa. (s.a.). Dodatek mieszkaniowy. Retrieved from: https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=762&metka=1

Deloitte. (2022). *Uchodźcy z Ukrainy w Polsce: raport*. Retrieved from: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl-Uchodzczy-z-Ukrainy-w-Polsce-Report.pdf>

GUS (Główny Urząd Statystyczny). (2022a). *Zatrudnienie i wynagrodzenia w gospodarce narodowej w pierwszym kwartale 2022 r.* Retrieved from: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-zatrudnieni-wynagrodzenia-koszty-pracy/zatrudnienie-i-wynagrodzenia-w-gospodarce-narodowej-w-pierwszym-kwartale-2022-r-,1,46.html>

GUS (Główny Urząd Statystyczny). (s.a.). Retrieved from: <https://stat.gov.pl/wyszukiwarka/?query=tag:cudzoziemcy#!/strona-1>

IMM (Instytut Monitorowania Mediów). (2023). *Najbardziej opiniotwórcze media w Polsce*. Retrieved from: https://www.imm.com.pl/wp-content/uploads/2023/03/IMM_-raport_opiniotwórcze_media_-_luty_2023.pdf

Interwencja Prawna. (2019). *Polityka migracyjna Polski: wersja ostateczna*. Retrieved from: <https://interwencjaprawna.pl/wp-content/uploads/2019/06/Polityka-migracyjna-Polski-wersja-ostateczna.pdf>

Karasapan, O. (2022). *Ukrainian refugees: Challenges in a welcoming Europe*. *Brookings Institution*. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2022/10/14/ukrainian-refugees-challenges-in-a-welcoming-europe/>

Matłacz, A. (2023). *Liczba Ukraińców pracujących w Polsce na koniec 2022 roku*. *Prawo.pl*. Retrieved from: <https://www.prawo.pl/kadry/liczba-ukraincow-pracujacych-w-polsce-na-koniec-2022-roku,519993.html>

Money.pl. (2023). *Rok po wybuchu wojny - "Nowi starzy" Ukraińcy na polskim rynku pracy*. Retrieved from: <https://www.money.pl/gospodarka/rok-po-wybuchu-wojny-nowi-starzy-ukraincy-na-polskim-ryнку-pracy-6866199745804928a.html>

Newseria Biznes. (2020). *88% pracowników z Ukrainy pracuje poniżej swojego wykształcenia - raport OTTO*. Retrieved from: <https://biznes.newseria.pl/biuro-prasowe/88-pracownikow-z-ukrainy,b615359678>

Paszkowicz, M.A., Hrynenko, A. (2019). *Przyczyny i skutki migracji zarobkowych z Ukrainy do Polski*. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 7(4), 7-26.

Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. (2021). *Jak ustalać i rozliczać czas pracy*. Retrieved from: <https://www.biznes.gov.pl/pl/portal/00133#2>

polukr.net. (2023). «Населення України близько 31 млн осіб, ще майже 5 млн отримали захист у країнах ЄС» — Елла Лібанова. Отримано з: <http://www.polukr.net/uk/blog/2023/06/naselenia-ukraini-blisko-31-mln-osib/>

Rząd Polski. (2019). *Ukraińcy na polskim rynku pracy*. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/europejska-siec-migracyjna/ukraincy-na-polskim-ryнку-pracy>

Rząd Polski. (2022a). *Nowelizacja ustawy o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa*. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/udsc/weszla-w-zycie-ustawa-o-pomocy-obywatelom-ukrainy-w-zwiazku-z-konfliktem-zbrojnym-na-terytorium-tego-panstwa>

Rząd Polski. (2022b). *Zasady przyjmowania dzieci z Ukrainy do polskich szkół*. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/psse-lask/zasady-przyjmowania-dzieci-z-ukrainy-do-polskich-szkol>

Rząd Polski. (2023). *Od 1 stycznia 2023 r. płaca minimalna w górę*. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/rodzina/od-1-stycznia-2023-r-placa-minimalna-w-gore>

ZUS (Zakład Ubezpieczeń Społecznych). (2022). *Dofinansowanie pobytu w łóżku*. Retrieved from: <https://www.zus.pl/-/dofinansowanie-pobytu-w-zlobku>

ZUS (Zakład Ubezpieczeń Społecznych). (2023). *Przeciętne wynagrodzenie od 1950 r.* Retrieved from: <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/skladki-wskazniki-odsetki/wskazniki/przecietne-wynagrodzenie-w-latach>

Отримано 15.03.2023

References

4service.group. (2022). «Ukrainian refugees in Europe: a study of behavior and attitudes of Ukrainians who were forced to leave for Europe due to the war in Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-doslidzhennya-povedinkita-nastroyiv-ukrayintsiv-shho-vimusheni-buli-viyihali-v-yevropu-vnaslidok-vijni-v-ukrayini/> [=4service.group 2022]

bankier.pl. (2023). *More and more employees from Ukraine work in Polish companies. What earnings can they expect?* [In Polish]. Retrieved from: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Coraz-wiecej-pracownikow-z-Ukrainy-pracuje-w-polskich-firmach-Na-jakie-zarobki-mogaliczy-8508714.html> [=bankier.pl 2023]

bankier.pl. (2023). *More and more women work physically in Poland. This is the result of the war in Ukraine.* [In Polish]. Retrieved from: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Coraz-wiecej-kobiet-pracuje-w-poland-fizycznie-To-wynik-wojny-w-ukrainie-8500709.html> [=bankier.pl 2023]

Central Statistical Office. (2022a). *Employment and salaries in the national economy in the first quarter of 2022.* [In Polish]. Retrieved from: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-zatrudnieni-wynagrodzenia-koszty-pracy/zatrudnienie-i-wynagrodzenia-w-gospodarce-narodowej-w-pierwszym-kwartale-2022-r-1,46.html> [=GUS 2022]

Central Statistical Office. (s.a.). [In Polish]. Retrieved from: <https://stat.gov.pl/wyszukiwarka/?query=tag:cudzoziemcy#/strona-1> [=GUS s.a.]

Danylenko, O. (2023). *A fantastic indicator: 70% of Ukrainian women who went abroad have a higher education. The lion's share of them are women from Kyiv and Kharkiv.* Big Kyiv. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bigkyiv.com.ua/fantastychnyj-pokaznyk-70-ukrainok-yaki-poyihaly-zakordon-mayut-vyshhu-osvitu-levova-chastka-z-nyh-cze-kyianky-ta-harkivianky/> [=Даниленко 2023]

Deloitte. (2022). *Refugees from Ukraine in Poland: a report.* [In Polish]. Retrieved from: <https://www2.deloitte.com/content/dm/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl-Refugees-from-Ukraine-w-Polsce-Report.pdf> [=Deloitte 2022]

Government of Poland. (2019). *Ukrainians on the Polish labor market.* [In Polish]. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/europejska-siec-migracyjna/ukraincy-na-polskim-ryнку-pracy> [=Rząd Polski 2019]

Government of Poland. (2022a). *Amendment to the law on assistance to Ukrainian citizens in connection with the armed conflict on the territory of this state.* [In Polish]. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/udsc/weszla-w-zycie-ustawa-o-pomocy-obywatelom-ukrainy-w-zwiazku-z-konfliktem-zbrojnym-na-terytorium-tego-panstwa> [=Rząd Polski 2022a]

Government of Poland. (2022b). *Rules for admitting children from Ukraine to Polish schools.* [In Polish]. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/psse-lask/zasady-przyjmowania-dzieci-z-ukrainy-do-polskich-szkol> [=Rząd Polski 2022b]

Government of Poland. (2023). *From January 1, 2023, the minimum wage goes up.* [In Polish]. Retrieved from: <https://www.gov.pl/web/rodzina/od-1-stynia-2023-r-placa-minimalna-w-gore> [=Rząd Polski 2023]

Interwencja prawna. (2019). *Poland's migration policy: final version.* [In Polish]. Retrieved from: <https://interencjaprawna.pl/wp-content/uploads/2019/06/Polityka-migracyjna-Polski-version-ostateczna.pdf> [=Interwencja prawna 2019]

Karasapan, O. (2022). *Ukrainian refugees: Challenges in a welcoming Europe.* Brookings Institution. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2022/10/14/ukrainian-refugees-challenges-in-a-welcoming-europe/>

Karpishchenko, O.I. (2018). Labor migration. In: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.G. Zhelezniak et al. (Eds.), *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Institute of Encyclopedic Research, National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-65095> [=Карпищенко 2018]

Kim, M.M. (2010). Population employment. In: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.G. Zhelezniak et al. (Eds.), *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Institute of Encyclopedic Research, National Academy of Sciences of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-15396> [=Kim 2010]

Małacz, A. (2023). Number of Ukrainians working in Poland at the end of 2022. *prawo.pl*. [In Polish]. Retrieved from <https://www.prawo.pl/kadry/liczba-ukraincow-pracujacych-w-polsce-na-koniec-2022-roku,519993.html> [=Małacz 2023]

Media Monitoring Institute. (2023). *The most opinion-forming media in Poland*. [In Polish]. Retrieved from: https://www.imm.com.pl/wp-content/uploads/2023/03/IMM_-raport_opiniotwyrzce_media_-_luty_2023.pdf [=IMM 2023]

money.pl. (2023). *A year after the outbreak of the war - «New-old» Ukrainians on the Polish labor market*. [In Polish]. Retrieved from: <https://www.money.pl/gospodarka/rok-po-wybuchu-wojny-nowi-starzy-ukraincy-na-polskim-ryнку-pracy-6866199745804928a.html> [=money.pl 2023]

Newseria Biznes. (2020). *88% of employees from Ukraine work below their education - OTTO report*. [In Polish]. Retrieved from: <https://biznes.newseria.pl/biuro-prasowe/88-pracownikow-z-ukrainy,b615359678> [=Newseria Biznes 2020]

Paszkowicz, M.A., Hrynenko, A. (2019). Causes and effects of economic migration from Ukraine to Poland. [In Polish]. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 7(4), 7-26. [=Paszkowicz, Hrynenko 2019]

Pension Fund of Ukraine. (2022). *Average salary indicator for 2022*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.pfu.gov.ua/2152284-pokaznyk-serednoyi-zarobitnoyi-platy-za-2022-rik/> [=Пенсійний фонд України 2022]

Polish Agency for Enterprise Development. (2021). *How to determine and settle working time*. [In Polish]. Retrieved from: <https://www.biznes.gov.pl/pl/portal/00133#2> [=Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości 2021]

polukr.net. (2023). *“The population of Ukraine is about 31 million people, almost 5 million more have received protection in EU countries” - Ella Libanova*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.polukr.net/uk/blog/2023/06/naselenia-ukraini-blisko-31-mln-osib/> [=polukr.net 2023]

Public Information Bulletin of the City of Krakow. (s.a.). Housing allowance. [In Polish]. Retrieved from: https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=762&metka=1 [=Biuletyn Informacji Publicznej s.a.]

Social Insurance Institution. (2022). *Co-financing a stay in a nursery*. [In Polish]. Retrieved from: <https://www.zus.pl/-/dofinansowanie-pobytu-w-zlobku> [=ZUS 2022]

Social Insurance Institution. (2023). *Average salary since 1950*. [In Polish]. Retrieved from: <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/skladki-wskazniki-odsetki-wskazniki/przecietne-wynagrodzenie-w-latach> [=ZUS 2023]

Stefanovych, A., Pazyh, A. (2018). Labor migration of the population of ukraine: advantages and disadvantages. [In Ukrainian]. *Kolegium redakcyjne*, 307. [=Стефанович, Пазич 2018]

Received 15.03.2023

ВАЛЕНТИН ЛУКОНІН

Українські мігранти на польському ринку праці

У статті викладено спробу аналізу публікацій, що розміщувались у польських Інтернет-виданнях і були присвячені темі присутності українських мігрантів (а з 24.02 — біженців) на польському ринку праці; проводиться контекстне порівняння положення українських громадян у Польщі до та після початку російського вторгнення, визначаються зміни в структурі їх зайнятості та перспективи подальшого працевлаштування; розглянуто перелік соціаль-

них гарантій, які надає польський уряд для забезпечення максимальної адаптації українських громадян в соціальному та трудовому середовищі; зазначено потенціальні загрози та побоювання, що виникають у польському суспільстві в зв'язку з масштабною імміграцією українського населення. Метою статті є висвітлення актуального положення українських мігрантів на польському ринку праці та основних проблем, з якими вони стикаються в процесі працевлаштування, а також дослідження трансформації заняттєвих практик, соціодемографічних характеристик та прогнозів у сфері зайнятості.

Проведений аналіз свідчить, що українські працівники були і залишаються затребуваними на польському ринку праці, проте змінилися деякі аспекти їх зайнятості (статеве співвідношення), відповідно, сфери трудової діяльності. Зазначено, що воєнні дії, які є на сьогодні основною причиною виїзду українців (більшою мірою — українок) за кордон, додалися до соціально-економічних мотивів, а саме: вищий рівень оплати праці та якості життя в сусідній країні, більш сприятливі умови працевлаштування, географічна та культурна близькість. Автор наголошує, що результати проаналізованих досліджень, проведених на момент написання статті, щодо посад, котрі займають українські мігранти, можуть децю змінитись після збору статистичних даних польськими службами, відповідальними за податковий сектор.

Ключові слова: міграція робочої сили, ринок праці, українські мігранти, біженці, зайнятість, наслідки війни

VALENTYN LUKONIN

Ukrainian migrants on the Polish labor market

The article attempts to analyze publications that were published in Polish Internet publications and were devoted to the topic of the presence of Ukrainian migrants (and from 24.02 - refugees) at the Polish labor market. A contextual comparison of the situation of Ukrainian citizens in Poland before and after the beginning of the Russian invasion was carried out, changes in the structure of their employment and prospects for further employment were identified. The list of social guarantees provided by the Polish government to ensure maximum adaptation of Ukrainian citizens in the social and labor environment is considered. The potential threats and fears arising in the Polish society in connection with the large-scale immigration of the Ukrainian population are indicated. The purpose of the article is to highlight the current situation of Ukrainian migrants on the Polish labor market and the main problems they face in the process of employment, as well as to study the transformation of employment practices, sociodemographic characteristics and forecasts in the field of employment.

The conducted analysis shows that Ukrainian workers were and remain in demand on the Polish labor market, but some aspects of their employment (gender ratio) and, accordingly, the sphere of labor activity have changed. It is noted that the military actions, which are currently the main reason for the departure of Ukrainians (to a greater extent - Ukrainian women) abroad, were added to socio-economic motives, namely: a higher level of wages and quality of life in a neighboring country, more favorable employment conditions, geographical and cultural proximity. The author emphasizes that the results of the analyzed studies conducted at the time of writing the article, regarding the positions held by Ukrainian migrants, may change somewhat after the collection of statistical data by the Polish services responsible for the tax sector.

Keywords: Labor migration, Polish labor market, Ukrainian migrants, employment, consequences of the war

VIKTOR SHCHERBYNA,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Humanities and Fundamental Disciplines, Kyiv Institute of Business and Technology (1/5, Zoranyi Lane, Kyiv, 04078)

Svn6414@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3399-8535>

Sociocultural aspects of spatial development

Introduction

One of the acquisitions of social transformations of the last quarter of the twentieth century was the trend of globalization (Modelska, Devezas, & Thompson, 2008). Globalization meant an increase in the homogeneity of the economic world order, the likely result of which in the distant future was to be the transformation of the world economy into a system with uniform economic conditions. In the process of theoretical reflections on globalization as a historical phenomenon, various conceptual approaches have been developed (Scheuerman, 2023).

Economists (Ambrosius, 2018) have focused on the formation of global markets, supranational financial and economic institutions, the free movement of capital and labor outside national borders. Sociologists have associated the emergence of globalization with the emergence and evolution of capitalism and its immanent processes of modernization (Harvey, 1989); they have also drawn attention to other aspects of this process (Giddens, 1990).

Political scientists have described globalization as a process of qualitative change in the nature of international relations, world politics, where, along with nation-states, new subjects of interaction have emerged. At the same time, in general, the process called globalization has formed a sense of a new community of space in which humanity lives. Along with the image of a common physical space familiar to the mass consciousness for several centuries, images of the same common economic, political and cultural spaces arose.

This period lasted for over 30 years and ended in a crisis in the mid-twenties — we see how the previously created structures of inter- and intranational communication are disintegrating, many countries are locked in their own agendas for further development, the opportunities for free travel and change of residence are curtailed for the masses. Globalization of the second half to the end of the 20th century is beginning to be interpreted as a passed stage, after which the prospect of a “new autarkization” arose. For example, experts at the Davos Forum in 2022 assessed the current state of

Цитування: Shcherbyna, V. (2023). Sociocultural aspects of spatial development. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 152–165, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.152>.

affairs as a period of crisis for the traditional driving forces of globalization and the beginning of a new phase of the structural reset of the global system.

They presented four scenarios for the further development of globalization: a) Globalization 5.0: Reconnection; b) Analogue Networks: Virtual Nationalism; c) Digital Dominance: Agile Platforms; d) Autarkic World: Systemic Fragmentation (World Economic Forum, 2022: p. 4). Each of these scenarios involves changes in the social space. The international division of labor and globalized trade made it possible to produce the livelihoods of the planet's growing population — although even in these conditions, hunger and poverty were still recognized as global problems. The prospect of the collapse of global value chains and their closure on the human and natural resource base of national and bloc communities led to a decrease in the level of productivity and related shocks. At the same time, the coronavirus pandemic became a catalyst for these processes and very quickly showed that the path to the “pre-global” state of closed societies is the path of decline.

The crisis of spatial development lies in the fact that the trends of its change, which are taking shape both at the international and national levels, contradict the objectively existing needs of the spatial interaction of countries and people, which were formed in conditions of the development achieved in the second half of the 20th century (e.g. international division of labor) and kept the quality of life based on its level of productivity.

The notion of a common fate in a common civilizational space is being critically rethought. In the practices of public life, a request for a vision of the further existence (new security) and development (new economy) of present-day societies objectively arises (Arezki, 2022).

All this, in particular, actualizes the problem of the spatial development of societies in the new sociohistorical conditions. What approaches can be taken to understand the already ongoing transformations of the social space and on what theoretical basis to develop policies for the development of societies in connection with this?

The emerging disintegration of the global space is leading to a crisis of all local societies in the form in which they have developed, since their effectiveness was determined to a large extent by the participation of the most demanded clusters of national economies in the system of international division of labor historically established by the end of the 20th century. However, it was on this basis that the changes generated by the stage of globalization in the world economy brought about different ways of life, as well as different communication environments and technologies. As before in history, the new system gave birth to a new reality, which became the basis for its transformation.

It is in the context of *globalization* that the world's population has reached eight billion people (United Nations, s.a.), and it is becoming increasingly difficult to meet their diverse needs within the framework of the previous model of the world order. Since 2008, we have been witnessing the unfolding of the economic, political, military phases of the crisis of this model of the world order. At the same time, the deepening of the phases of the crisis gives rise in some minds to the idea of the possibility of solving at the former local, country level, many of those problems that have not been solved at the global level. In turn, as a reaction to this statement, there is another

idea — that the state as a form of social organization should become a thing of the past and a new world of united humanity should also develop. All this significantly affects the ideological landscape of modernity.

In the context of growing contradictions, new solutions are needed — answers to how, after a period of decline in the global space, the crisis of the structures of global social (economic, political, cultural) communications created in the 20th century, societies can continue to exist and develop, the needs and productive forces of which were formed in conditions of the former globalization. In particular, this implies re-thinking of the previous ideas, as well as the development of new theories about spatial development and the creation of spatial development practices on their basis.

In the given article, we will consider some aspects of understanding spatial development, a possible approach to its study and the formation of appropriate policies based on the author's concept of cultural patterns.

How to understand spatial development?

The standard and quality of human life that are possible in a society depend on what kind of processes of joint activity the people that form it are able to provide. Societies differ in the historical character of culture and lifestyles formed in them; quality of management; human potential, which they are able to consolidate due to their structure; in the natural resources to which they create access in order to satisfy the vital needs of the people who form them.

All these components have a spatial definition of society — a social space that can be studied and changed through the implementation of appropriate policies.

Spatial development is one of the factors in the formation of society — the more developed its space, the more attractive it is for life and the more stable it is. Specific natural conditions “contain” society in themselves — since it arises from nature and exists in it as its component. Humankind, in the course of its progress, has become one of the forces that create nature; it does not exist in our time outside of its activity. This position is perceived by us as a paradox — society contains nature which contains society. Going formally beyond this paradox, we find ourselves in an insurmountable situation — it is impossible to connect what is initially understood as separate. The way out of this paradox is to look at society and nature procedurally, as at different sides of the same process of historical development of the practices of human life. The universal categories of space and time simultaneously characterize both nature and society in their development — just as there is no “space” outside of society, so society does not exist outside of its specific space either.

Policies of conscious spatial development are the most important component of social development, transitions to new political, technological and sociocultural forms of life. When we talk about the “development of society”, we mean the development (qualitative change) of social space — that special kind of reality in which an individual becomes a person that socializes and lives, realizes him/herself in this capacity. This reality is always changing, because the processes of interaction between people that form it change too. This interaction includes everything that does not belong to human nature, which has a socionatural character. The practical question is what are

the boundaries, direction and effectiveness of these changes, as well as how exactly people act on them according to the needs of their lives.

How to study spatial development?

In sociology, there are several typological approaches to the concept of “spatial development” — it is understood as a characteristic of the system, the processes of structuring activities, and also as a characteristic of interaction flows.

Considering the development of the concept of spatial sociology, Martin G. Fuller and Martina Löw point out that it is “broad in scope and usefulness but specific as a relational approach to space” (Fuller & Löw, 2017: p. 469). According to the authors, “spatial sociology provides a category and lens for researchers in their pursuits to understand and explain inequality, class, labor, gender, urbanism and other key interests of sociological enquiry” (Fuller & Löw, 2017: p. 486).

The idea of the possibility and necessity to represent the whole variety of processes and phenomena occurring in society placed in a special, social space was first expressed in the 1920s by Pitirim Sorokin (Sorokin, 2000). From his point of view, the peculiarity of this space is that it is fundamentally different from the geometric one. This space is a set of social relations (connections) that any individual enters into with other individuals, groups and society as a whole. The social coordinates of such a space are set by social groups and nothing else, and the social position is revealed through the totality of social ties with all groups; it reflects the population, not statuses. In the work “Social stratification and mobility” Sorokin defines space as “the population of the Earth”, but another definition in the context of the idea of social space is more important: connections with “all population groups, within each of these groups, i.e. with its members” (Sorokin, 1992: p. 232). In this case, we are talking about space as an order of social positions. It is relatively stable in time, hierarchical and can be graphically depicted. Each individual can be defined as a point having a certain distance from another individual in this diagram. Representatives of the Chicago School approach the study of space with a traditional emphasis on empirical research for this school. In the spatial distribution of the population (primarily urban), they see a material expression, an indicator of social trends, structures, and relationships. Regularities and interrelations of changes in the spatial and social characteristics of human settlements are being studied. The dramaturgical approach by Erving Goffman (Goffman, 2000), which is closely related to the structuring of the space of social practices with the allocation of the proscenium and the backstage zone of interaction, has become widely known. Pierre Bourdieu uses this concept to designate an abstract space that is created by an ensemble of subspaces or fields that arise in the processes of structuring the unequal distribution of certain types of capital. From this standpoint, the space (including the physical one) in which we live is socially designated and constructed, it is a social structure in an objectified state, an objectification of past and present social relations. Geographical and social spaces never completely coincide; however, as the scholar notes, the effects characteristic of the former, for example, the allocation of the center and the periphery, can indeed be called distance in social space since this is due to the difference in the distribution of various types of capital. In addition, Bourdieu

speaks of space as a status structure, emphasizing that any society is inevitably hierarchical, which leads to reflection in physical space: "Social space is not physical space, but it tends to be realized in it more or less completely and accurately" (Bourdieu, 2007: p. 35).

Manuel Castells proceeds from the fact that in the process of development of society, "places" have changed their meaning in sociality. He analyzes the "space of flows" as a combination of three layers of material support: 1) a chain of electronic impulses that form the material basis of communication, creating opportunities for flows, exchanges; 2) nodes and communication centers; 3) the spatial organization of the dominant elites that perform managerial functions around which an organized space is built (Castells, 2010).

Relational spatial theory claims that "[a]n event or a thing at a point in space cannot be understood by appeal to what exists only at that point" (Harvey, 2006: p. 34), that space is "the product of interrelations ... always under construction" (Massey, 2005: p. 9), and that differentiated spaces "have intricate relations. They co-exist" (Mol & Law, 1994: p. 663). In other words, elements within space, the space itself and multiple spaces are relational.

"A deeply spatial sociology is one of specialists and non-specialists alike, those at the forefront of theory building and those for whom a spatial sociological imagination enables them to get on with their research, uncovering new insights that were in the shadows until the lens of spatial sociology was applied to shed light upon them" (Fuller & Löw, 2017: p. 486).

The spatial turn in the social sciences was facilitated by the "new mobilities paradigm" developed by Mimi Sheller and John Urry (Sheller & Urry, 2006). M. Sheller believes that "Urry's work advanced a sociology of space though his focus is on mobile spatializations and relational space. This included the distribution of agency between people, places, and material assemblages of connectivity; a broader shift in the spatial imagination of mobilities towards 'non-representational' social theory; the emergence of new methodologies that were more eclectic, experimental, creative, and linked to arts, design, and public policy; and lastly a renewed interest in geo-ecologies, the political economy of resource flows, and the global mobilities of energy, capital, and material objects as constitutive of spatial complexity ... Urry's work advanced a sociology of space though his radical emphasis is on mobile spatializations and relational space, which he first referred to as 'mobile' sociology" (Sheller, 2017: pp. 623–624).

In the context of our study, the position of Tim Richardson and Ole B. Jensen, who consider the sociology of space in the analysis of spatial policy, is also of particular interest. These researchers write that "our approach follows the path emerging within planning research focusing on the relations between rationality and power, making use of discourse analytics and cultural theoretical approaches to articulate a cultural sociology of space. We draw on a variety of theoretical sources from critical geography to sociology to argue for a practice- and culture-oriented understanding of the spatiality of social life" (Richardson & Jensen, 2003: p. 7). This approach, according to the authors, hinges on the dialectical relation between material practices and the symbolic meanings that social agents attach to their spatial environment. Sociospatial relations are conceptualized in terms of their practical 'workings' and their symbolic

‘meaning’, played out at spatial scales from the body to the global — thus giving notion to an analysis of the ‘politics of scale’.

Society as a developing socionatural unity historically develops and updates the regulators of relations that correspond to these qualitative aspects of reality in the form of culture — values, ideas, norms, organizational practices. This complex is acquired by a separate person (individual — “indivisible”), who is in the specific conditions of his/her life, in the course of life and to some extent changes — where such a change is possible and necessary. (This process is commonly referred to as socialization.) Changing the social space as one of the aspects of life is the subject of activity of many people. This activity can be different in content, it can be organized in various forms and ranges, aimed at pursuing goals that are perceived in a certain way.

According to this criterion, it is possible to distinguish between “developed” societies, capable of purposefully shaping their own space, and “undeveloped” ones, capable only of adapting to the spontaneous changes that occur within their spaces. This is a relative characteristic since all social systems change spatially — only in different ways and with different results for the people who form them. The boundaries and content of changes in the social space are determined by many factors — natural processes, the objective nature of the era (the problems that are solved in it) and its subjective “spirit” (the existing culture and ideology). This space can expand and contract depending on the processes of social life, which lead to qualitative changes in it. The activity of people aiming to reproduce or change the qualitative and quantitative characteristics of society is directly organized under the influence of political institutions and finds expression in the policies of spatial development. In different eras, these policies were different, but any organized society developed them and the people supported or opposed these policies.

Social space is associated with specific activities — in one respect it can be developed, in another cannot. The development of the social space of a particular society is its characteristic in terms of the possibility of realizing a certain type of civilizational development in it. An “undeveloped” society in one respect may look like a “developed” society in another, and vice versa.

In the political sense, the task of spatial development is to create, through a complex impact on society, stable systemic integral formations of joint life activity. In the modern world, these formations should comply with the logic of the implementation of national projects for the development of human capital, a comfortable environment for life and economic growth, linking the country into a single whole sociocultural space, where the historically formed civilizational foundations of the life of the people are realized. Accordingly, “undeveloped” space is understood as one where the conditions for the full life support of a person belonging to a certain civilizational whole have not been formed. The policy of spatial development thus outlines the horizon of possible social practices — their qualitative and quantitative characteristics.

The task of spatial development is solved simultaneously in two paradigms: as the creation of new socionatural complexes of life support and as the redevelopment of the former ones in new historical conditions. Accordingly, various goals are also formed — from gaining access to new resources to updating the system resources available to people for arranging life.

In addition, two strategies can be used in spatial development — revolutionary (to go “through” creating new socionatural environments) and evolutionary, socio-ecological (to connect all historically formed components at a new level of complexity by introducing a new technological, organizational and cultural basis for life). The first path yields quick results, but it is traumatic, in the long run it produces the energy of the opposite effect; this is the path of tactical decisions. The second path is strategic, it is aimed at cultivating a new socionatural space capable of sustainable self-reproduction in accordance with the characteristics of a new level of socionatural development.

In all cases of development, there are natural, technological, social, and cultural components that must be studied and changed in accordance with the logic and objectives of deploying spatial development projects in a particular area. To do this, it is necessary to proceed from the nature and scale of the project — in their physical and human qualitative and quantitative dimensions.

Problems of spatial development in the paradigm of culturally multiple structure

In order for the tasks of spatial development not to be empty dreams (or a cover for corruption) but to be practically realizable, it is important to take into account the characteristics of the existing sociocultural environments that are the object of the projects. On this basis, it is possible to develop operational approaches to seeing how these environments (created by people in their activities) correlate with the tasks of territorial development projects — which existing components should be developed and supported, which ones should be amended and supplemented.

For example, the concept of “support frame” is relevant in solving the problem of rational use of the economic potential of large cities. In this case, the mechanism for regulating the growth of a large center can have different options: the formation of agglomerations; directed development; priority development of the “second” city; development of selected (limited number) cities — “balances”; development of subdistrict centers; activation of small and medium-sized cities outside the agglomeration (Higano & Shibusawa, 1999; OECD, s.a.; Uchida & Nelson, 2010). However, this approach does not take into consideration the structure of the sociocultural space. To take into consideration this essential aspect of development, an appropriate conceptual and instrumental base is needed for conducting research on social processes and phenomena. These tools should be sensitive to various sociocultural aspects of the social environments of spatial development. The knowledge obtained in this way can serve as one of the bases for the development and implementation of cultural policies at the regional level, taking account of how exactly the population understands spatial development.

This will create additional potential for legitimation and energy to support projects in the mass consciousness of the inhabitants of a particular region. Without this, any project will generate rejection and potential for political tension in society.

Along with existing approaches, the concept of the cultural diversity of society can be used as a tool for analyzing sociocultural environments (Shcherbyna, s.a.). This approach involves the study of the sociocultural environment in a particular territory

as a unique composition of social practices, historically self-reproducing on the basis of typological cultural patterns — traditional, modern, communicative, etc. Each society and its spatial characteristics have dimensions within the horizons of these cultural structures, contain the practices of social communication corresponding to them.

From this perspective, social spaces are historically emerging dynamic constructs that are characterized by a certain composition of features of various cultural patterns in the physical, socio-organizational and spiritual-practical dimensions.

The cultural patterns (structure) in this concept can be described as a historically developed stable type of the organization and implementation of social activities, the content of the normative-value constructs inherent in social groups and individuals in the process of ensuring their life. Sociology can use this concept as an ideal type that allows one to study the specific features that influence the ways in which individuals master the elements of the living environment and how they construct social space. All this is understood and perceived differently in the optics of different ways, although objectively individuals are in a single process of social life. Various types of social activity imply a “generalizing” orientation of the individual towards one or another cultural structure; however, this realization in life practices does not always occur, which leads to contradictions, misunderstandings and even conflicts.

The traditional cultural way is characterized by a distinct system of value ideas, which is isolated in the array of culture as a special out-of-position component. This system is presented in the form of “external” mythological constructs containing the structure of the subjective determination of social interactions in an abstract personal and group form. Society is understood as a self-existent, eternal, special reality — an order of relations between people created by an external force in relation to a person, a “cathedral of unity” of all people. The social system and processes of social interaction are understood as existing independently and originating outside of man — in God, in the cosmos, in the laws of nature. The system of normative-value regulators, formed within the framework of the traditional way of life, makes it possible to effectively streamline social communication within the framework of communities on tribal and communal scale and ensure quality of life.

The modern (industrial) cultural structure is characterized by social interaction mediated by joint production activities, including the rational production of generally significant value constructs and joint rulemaking. Society is understood here as a unifying situation of joint activity, as a necessary means produced by people themselves in the context of satisfying their needs and realizing their essential properties. To do this, they need to change the natural and social conditions of life, including spatial ones. The social system is understood as developing historically in this context. The system of normative-value regulators, formed within the framework of the traditional way of life, makes it possible to effectively streamline social communication within the framework of communities on a generic nation-state scale and ensure quality of life.

The communicative cultural structure is characterized by social interaction based on open communication (creation of common spaces) in a network form, by the absence of an institutionalized system of value-normative regulation, by self-referential

communities formed on the basis of individualized symbolic self-identification. Culture and society are understood in this optics as a space of interpersonal communication, the purpose and meaning of which is the self-realization of the individual in the process of communication as a game.

Social institutions are seen within the framework of this mode as forms of communication flows formed by people, and the content of social life is game interaction in which individuals actualize and realize themselves in the context of the emerging “games of life creation”. The system of normative-value regulators, formed within the framework of the traditional way of life, makes it possible to effectively streamline social communication within communities on a transnational, global scale and ensure quality of life.

Cultural patterns are interconnected and interdependent, in their unity they represent a specific historically formed society; their specific combinations determine the emerging types of personality, social roles, the nature and boundaries of social interaction, including spatial.

Individuals socialize in different environments where one or another cultural mode dominates, “reading” and mastering all social ideas and components of the social conditions of their lives in a manner appropriate to this mode.

On this basis, in society, groups and strata can be distinguished that are focused on social activity in accordance with the specifics of various ways; therefore, they perceive the same cultural phenomena and processes in different senses and on different scales. According to these meanings and scales, social attitudes, social activities of various individuals united into groups, as well as expectations of them are formed.

Depending on the various tasks of spatial development, in a particular case, either a monopoly implementation in the system of organizing the social environment, the creation of a social environment with the dominance of one mode, or their harmonious combination can be assumed. This is a view from the standpoint of the task — in reality, all modes are always present; the only question is in what specific combination they exist.

According to the ways of social practices based on these modes, they suggest various subjectively understood ways (modalities) of perceiving space, operating and interacting with it.

Each cultural structure creates opportunities for the realization of a certain type of social integrity — both in qualitative and quantitative aspects. Thus, the forms of association that exist within a dominant traditional way of life are significantly inferior in terms of quantitative (population) and qualitative (types of activity) characteristics to the forms of association based on the modern way of life. Policies of spatial development, formed within the horizons of the traditional way of life, where the basic structure of social life is understood as a tribal and local settlement community, contradict the processes of life support for the number of population corresponding to the scale of the nation-state formation; nepotism and corruption flourish on the basis of community ties. In turn, the absence of a policy of spatial development of the modern type, where the industrial and production community acts as the basic structure, sets restrictions on the scale of the association and the set of activities possible in it, the economy degrades qualitatively and quantitatively, archaic types of economic activity

arise and become associated with sociopolitical interests; besides, there is a technological decline in the life support environment.

By studying the modalities of understanding and perception of space inherent in different cultural patterns, as well as the meanings and methods of its development associated with them, it is possible to form sociocultural policies for influencing the process of adoption by the population of development programs so that spatial development will be the most sustainable and holistic.

Along with purposeful processes, the development of social space also has dynamics that does not depend on the needs and efforts of a person — socionatural processes are historical, associated with circumstances that are objective for the current generation of people, independent of their desires and intentions. Under these circumstances, there is the dynamics of changes in the phases of the development of social space.

We hypothesize that this dynamics has a dual character. Formally, it represents a change of four phases, in which different cultural structures dominate in the life of society — the phase of holding space forms, the phase of their destruction, the phase of the emergence of new ones, the phase of their total development, followed again by the phase of holding forms. In terms of content, it represents a change in the processes of social (socionatural) life support of various types, based on the dominance of a certain way of life.

Accordingly, in the phase of retention of forms, the traditional way of life dominates while in the phase of breaking — communicative, in the phases of emergence and development — modern.

Within the framework of the traditional way of life, spatial development is understood as an expansion of physical space containing various kinds of resources — natural and human. The category of “social space” in the classical sociological theory is taken as close as possible to the physical meaning — as the location of social groups and socially significant events (Durkheim, 1995). Therefore, spatial development as the goal of social development is understood here in the form of territorial expansion, control and retention of space in its “physical”, natural sense. Here space is a place of stay, the attitude towards this place is the protection of one’s territory from strangers. By means of sociology, it is possible, by defining this group, to study what kind of territory those oriented towards this way of life regard as their own, who are strangers (social distances, the image of an “alien” — a non-Christian, a citizen of another country, a representative of another generation, etc.), what exactly is seen as the means and effectiveness of such protection (administrative arrangements, borders, etc.).

Within the framework of the modern way of life, space is a prospect for the development of certain types of life activity, changes in living conditions in accordance with changing needs. The concept of social space is associated with the sociopolitical characteristics of society. The development of space is understood as a transition to such a social organization that allows more people to interact with a greater qualitative diversity of their life activity. Sociology can study what objects and resources are perceived in a given society as a means of development, what are the ideas about the horizons and qualitative measurement of development results for the population of a given territory.

Within the framework of the communicative way of life, space is seen as a conditional, situationally determined characteristic of significant choices that influence the outcome of social interaction with open ambiguous results. The development of space here is conceived of as a process of expanding the possibilities of choice. The space here is a matrix of alternative values in which the player feels the opportunity to make a choice, and this choice influences the outcome of the game. It is the space of possible alternatives that have meaning. In order to create a choice, you need to create an alternative that also has a value.

The communicative mode dominates in the transitional phases of social systems, in the transitions from one era to another; because of this, its dominance has a dual direction. On the one hand, spatial development is conceived of as new options for using the existing potential — playing around with new options for the same thing, “playing with the past”. On the other hand, it is thought of as a search for qualitatively new socionatural foundations — “playing with the future”. Within the framework of this way of life, there is a denial of past forms of organization of public space. This is not a “pure negation”, but a negation of a certain content and it bears its imprint — therefore, it does not have a creative character. Actually, the creativity of the new begins at the next stage, when the modern way of life dominates.

The disintegration of social space is a reaction to unsolvable problems; it does not in itself solve the problems that give rise to it. However, new integration and spatial development require their own positive object, they cannot occur on the basis of reaction. Spatial development policies do not require approaches for “removing restrictions” but approaches to the formation of new life support resources — technological, organizational, spiritual and moral.

Conclusions

1. Spatial development is one of the urgent tasks of the formation of a modern sustainable and productive society. It emerged in the process of the unfolding crisis of the global world order and requires a new agenda for the further development of societies changed by globalization. The practical complexity of spatial development policies lies in the necessity of creating conditions for the simultaneous satisfaction of different types of needs associated with differences in ideas about spatial development that are formed within different cultural patterns. Spatial development strategies focused exclusively on one cultural pattern lead to the fact that part of the population starts to perceive the policy of implementing spatial development programs as alien to them. This increases the tensions arising in the process of changes in the social structure, thereby impeding the implementation of necessary programs.

2. In the process of deploying spatial development projects, one should take into account their qualitative sociocultural characteristics. For this, along with economic studies on the characteristics of social space, it is also necessary to study the cultural patterns that are inherent in the people who form this space. The type of social space produced determines the quality of social connections possible in it, thus, the quality of life and standard of living in a particular society and, ultimately, the attractiveness of the social order.

3. Harmonization of social practices that are formed on the basis of and within the framework of various cultural patterns is one of the tasks of the policy of spatial development and a factor in the sustainability of society. In this vein, the tasks of cultural policy can be formed in the direction of creating by the state a comprehensive support for the development processes in society containing elements of traditional, modern and communicative cultural patterns on the basis of a political platform for the dialogue of cultures.

4. The qualitative aspect of development of social space determines the possibility of including communities of various scales and types of activity, different depths of the division of labor in a single process of social life. Regulators of the traditional way of life ensure social communication and exchange of activities on the scale of familial, tribal and communal integrity while modern regulators act on the scale of nation-state, communicative — on the scale of global communities. All these types of communication are necessary for the self-reproduction of society as an integral and original system of people's lives. Deterioration in the quality of social space leads to the inability of the system to provide communication related to vital needs, thus resulting in degradation of the integrity of the social system.

References

- Ambrosius, G. (2018). *Globalisierung: Geschichte der internationalen Wirtschaftsbeziehungen*. Wiesbaden, Germany: Springer Gabler.
- Arezki, R. (2022, September 5). What will happen to the economy in the new era of national security. [In Russian]. *Forbes*. Retrieved from: https://forbes.kz//life/opinion/ekonomika_v_novuyu_epohu_natsionalnoy_bezopasnosti [=Арезки 2022]
- Bourdieu, P. (2007). *Sociologie de l'espace social*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Institute of Experimental Psychology; Saint Petersburg, RF: Aleteia Press. [= Бурдьё 2007]
- Castells, M. (2010). *The information age: economy, society and culture, Vol. 1: The rise of the network society* (2nd ed.). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Durkheim, E. (1995). *Sociology: its subject, method, and purpose*. [In Russian]. Moscow, RF: Kanon (Canon) Press. [= Дюркгейм 1995]
- Fuller, M.G., & Löw, M. (2017). Introduction: an invitation to spatial sociology. *Current Sociology*, 65(4), 469-491. <https://dx.doi.org/10.1177/0011392117697461>
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Goffman, E. (2000). *The presentation of self in everyday life* [In Russian]. Moscow: KANON-Press-C. [= Гофман 2000].
- Harvey, D. (1989). *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Oxford, England: Blackwell.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of global capitalism: towards a theory of uneven geographical development*. London, England: Verso.
- Higano, Y., & Shibusawa, H. (1999). Agglomeration diseconomies of traffic congestion and agglomeration economies of interaction in the information-oriented city. *Journal of Regional Science*, 39(1), 21-49. <https://dx.doi.org/10.1111/1467-9787.00122>
- Massey, D. (2005). *For space*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Modelska, G., Devezas, T., & Thompson, W.R. (Eds.). (2008). *Globalization as evolutionary process: modeling global change*. Abingdon-on-Thames, England: Routledge.
- Mol, A., & Law, J. (1994). Regions, networks and fluids: anaemia and social topology. *Social Studies of Science*, 24(4), 641-671. <https://dx.doi.org/10.1177/030631279402400402>
- Organization for Economic Cooperation and Development. (s.a.). *OECD Territorial Reviews* [A series of reports]. Retrieved from: https://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-territorial-reviews_19900759

Richardson, T., & Jensen, O.B. (2003). Linking discourse and space: towards a cultural sociology of space in analyzing spatial policy discourses. *Urban Studies*, 40(1), 7-22. <https://dx.doi.org/10.1080/00420980220080131>

Shcherbyna, V. (s.a.). *Multiculturalism or cultural diversity?* [In Russian]. *Strategic Group Sofia*. Retrieved from: <http://sg-sofia.com.ua/multikulturalizm-ili-kultur-mnogoukladnost> [= Щербина s.a.]

Scheuerman, W. (2023). Globalization. In E.N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/globalization>

Sheller, M. (2017). From spatial turn to mobilities turn. *Current Sociology*, 65(4), 623-639. <https://dx.doi.org/10.1177/0011392117697463>

Sheller, M., & Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 38(2), 207-226. <https://dx.doi.org/10.1068/a37268>

Sorokin, P.A. (1992). Social stratification and mobility. [In Russian]. In: P.A. Sorokin, *Human Civilization. Society* (pp. 230-332). Moscow, RF: Politizdat (Publishing House of Political Literature). [= Сорокин 1992]

Sorokin, P.A. (2000). *Social and cultural dynamics: a study of change in major systems of art, truth, ethics, law and social relationships*. [In Russian]. St. Petersburg, RF: Russian Christian Institute for the Humanities [= Сорокин 2000]

Uchida, H., & Nelson, A. (2010). *Agglomeration index: towards a new measure of urban concentration* (Working paper No. 2010/29). Retrieved from the United Nations University World Institute for Development Economics Research website: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/wp2010-29.pdf>

United Nations. (s.a.). *Day of eight billion*. Retrieved from: <https://www.un.org/en/dayof8billion>

World Economic Forum. (2022). *Four futures for economic globalization: scenarios and their implications* (White paper). Retrieved from: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Four_Futures_for_Economic_Globalization_2022.pdf

Received 05.04.2023

ВИКТОР ЩЕРБИНА

Соціокультурні аспекти просторового розвитку

Просторовий розвиток є одним із чинників формування суспільства, а політика свідомого просторового розвитку є найважливішим складником переходу до нових технологічних і соціокультурних способів життя. У статті розглянуто проблему теоретичного осмислення просторового розвитку, а також викладено авторську концепцію його вивчення та підхід до формування відповідної політики.

Автор пропонує розрізняти «розвинені» суспільства, здатні цілеспрямовано формувати власний простір, і «нерозвинені», здатні лише пристосовуватися до стихійних змін у власному просторі. У політичному аспекті завдання просторового розвитку полягає у формуванні через комплексний вплив на суспільство стійких системних цілісних утворень спільної життєдіяльності.

У статті висвітлено дві стратегії просторового розвитку — революційну та еволюційну. Водночас автор пропонує використовувати поняття культурного розмаїття суспільства як інструмент аналізу соціокультурних середовищ. Згідно з авторським підходом, потрібно вивчати соціокультурне середовище на певній території як унікальну композицію соціальних практик, історично самовідтворюваних на засадах типологічних культурних укладів — традиційного, модерного, комунікативного.

Автор доходить висновку, що стратегії просторового розвитку, зорієнтовані тільки на один із культурних укладів, призводять до того, що частина населення сприймає політику реалізації програм просторового розвитку як чужу для себе, а це створює додаткове напруження в

процесах трансформації суспільств. Тому в разі розгортання проєктів просторового розвитку поряд з економічними дослідженнями особливостей соціального простору потрібно проводити дослідження культурних укладів, притаманних людям, що його формують.

Автор вважає, що гармонізація соціальних практик, які формуються на підставі й у межах різних культурних укладів, є одним із завдань політики просторового розвитку і чинником сталості суспільства. Тому культурна політика має передбачати всебічну підтримку розвитку всіх культурних зразків на засадах діалогу культур. Регулятори з різних режимів забезпечують соціальну комунікацію та обмін у масштабах сімейної, плеємної, обциинної цілісності, національної держави та в масштабах глобальних спільнот. Отже, підтримка їх необхідна для відтворення суспільства в сучасних умовах.

Ключові слова: соціологічна теорія; просторовий розвиток; культура; культурні закономірності; глобалізація; кризові явища

VIKTOR SHCHERBYNA

Sociocultural aspects of spatial development

Spatial development is one of the factors in the formation of society, and the policy of conscious spatial development is the most important component of transitions to new technological and sociocultural ways of life. The article deals with the problem of theoretical understanding of spatial development, as well as the author's concept of its study and approach to the formation of relevant policies.

The author proposes distinguishing between "developed" societies, capable of purposefully shaping their own space, and "undeveloped" ones, capable only of adapting to spontaneous changes in their own space. In the political sense, the task of spatial development is to form, through a complex impact on society, stable systemic integral formations of joint life activity.

The article highlights two strategies for spatial development — revolutionary and evolutionary. Along with them, the author proposes using the concept of the cultural diversity of society as a tool for analyzing sociocultural environments. According to the author's approach, it is necessary to study the sociocultural environment in a particular territory as a unique composition of social practices, historically self-reproducing on the basis of typological cultural patterns — traditional, modern, and communicative.

The author comes to the conclusion that spatial development strategies focused only on one cultural pattern lead to the fact that part of the population starts to perceive the policy of implementing spatial development programs as alien to them, and this creates additional tension in the processes of transformation of societies. Therefore, in the process of deploying spatial development projects, along with economic studies on the characteristics of social space, it is necessary to conduct studies of the cultural patterns that are inherent in the people who form it.

The author believes that the harmonization of social practices that are formed on the basis of and within the framework of various cultural patterns is one of the tasks of the policy of spatial development and a factor in the sustainability of society. Therefore, cultural policy should imply comprehensive support for the development of all cultural patterns on the basis of a dialogue of cultures. Regulators from different modes of life provide social communication and exchange on the scale of familial, tribal, communal integrity, as well as on the scale of nation-state and global communities. Therefore, their support is necessary for the reproduction of society in present-day conditions.

Keywords: sociological theory; spatial development; culture; cultural patterns; globalization; crisis phenomena

“Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»

19 травня 2023 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся науково-практичний онлайн-семінар під назвою “Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам». На семінарі обговорювали проблеми перекладу в царині соціогуманітарного знання та питання наукової й міжкультурної комунікації. Подію було приурочено до Дня Європи в Україні. У заході брали участь науковці та викладачі з Інституту соціології НАН України, Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Українського католицького університету (Львів), факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка, Української школи архетипіки (Київ), Інституту народознавства НАН України (Львів), Київського національного лінгвістичного університету та Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів).

Загалом було заслухано та переглянуто 12 доповідей і презентацій. Завершився семінар тематичною дискусією, до якої могли долучитися всі охочі. Модерувала захід Ольга Максименко (Інститут соціології НАН України). Технічну та організаційну підтримку семінару забезпечували: заступник директора Інституту соціології Сергій Дембіцький, виконавча обов'язків ученого секретаря Ірина Мариніч та дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи Наталя Отріщенко.

Частину виступів подано далі.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО (модератор),

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (вул. Шовковична, 12, Київ, 01021)

OL'HA MAKSYMENKO (moderator),

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

Цитування: “Aut inveniam viam, aut faciam” — «Або знайду свій шлях, або прокладу його сам». (2023). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3, 166–198.

Вступне слово¹

Шановні колеги та любі читачі часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»! До вашої уваги — виступи семи учасників науково-практичного семінару, на якому обговорювалися питання наукового перекладу та академічної й міжкультурної комунікації. Захід, що його zorganizував відділ методології та методів соціології Інституту соціології Національної академії наук України, проходив 19 травня 2023 року в онлайн-форматі.

Проведений семінар мав доволі символічну назву — **«Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»** (до речі, уперше цей вислів ужив видатний карфагенський полководець Ганібал, коли переправлявся зі своєю армією через Альпи). Тому передовсім ми висловили сердечну подяку тим, хто знайшов свій шлях до нас (або ж проклав його самостійно), оскільки без їхньої зацікавленості та допитливості цей захід навряд чи відбувся б. Присвятили ми цей семінар, як щойно було зауважено, проблемам перекладу в царині соціогуманітарного знання та питанням наукової й міжкультурної комунікації. А приурочений він був до Дня Європи в Україні, який з 2003-го до 2022 року включно відзначали в третю суботу травня, а з цього року й надалі святкуватимуть 9 травня, разом із державами Європейського Союзу.

Пропонуємо вам ознайомитися з переліком та змістом обговорюваних питань.

1. Історія перекладацької думки. Перші спроби перекладу наукових джерел. Переклади праць із суспільствознавчої тематики.

Що стосується історії перекладу як царини знання й галузі практичної діяльності, то, мабуть, варто зауважити, що першим перекладачем, чие ім'я згадується в письмових джерелах, був Анхурмес зі Стародавнього Єгипту. Він був верховним жерцем і жив за часів правління фараона Рамзеса II (XIV ст. до н. е.). Найдавнішими письмовими перекладами здебільшого вважаються написи на глиняних табличках у Вавилоні, виконані шумерською та аккадською мовами. У античному світі, передовсім у Стародавньому Римі, перекладацька діяльність розвивалася доволі активно. Поширеними були, зокрема, переклади творів давньогрецької літератури. З'явилися перші рекомендації щодо процесу перекладання: наприклад, видатний політик та оратор Марк Тулій Цицерон висловлювався проти буквального перекладу, оскільки був упевненим, що такий переклад призводить до «зубожіння оригіналу». Кращим, на думку Цицерона, було би передавання не форми тексту, а його змісту та сенсу. У середні віки важливу роль відігравали переклади священних текстів — прикладом може слугувати переклад Біблії на готську мову, виконаний місіонером Вульффілою (IV ст. н. е.). Не менш значущими були переклади філософських трактатів та праць із природничих наук, здійснювані в Арабському халіфаті. У Багдаді була заснована

¹ Під час підготовки виступу було використано такі матеріали: Бюро перекладів "Mova Club". (2021, 9 червня). *Послуги перекладу: історія та сьогодення*. Отримано з: <https://mova-club.kiev.ua/en/why-mc/news/139-posluhy-perekladu-istoriia-ta-sohodennia>; Введенська, Т.Ю., & Короткова, С.В. (2021). *Історія та теорія перекладу* [методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи для студентів спеціальності 035 «Філологія»]. Дніпро, Україна: Національний технічний університет «Дніпровська політехніка».

школа перекладачів, якою опікувався халіф аль-Мансур (роки правління — 754–775). У епоху Відродження та Реформації з'являється значна кількість перекладів світської літератури; крім того, німецький теолог та священник Мартин Лютер (1483–1546) виконав новий переклад Святого Письма. В епоху бароко, що тривала з кінця XVI до середини XVIII сторіччя, популярним був так званий «прикрашальний переклад», коли, згідно з вимогами «гарного смаку», які диктувала тогочасна Франція, з оригінальних творів вилучалося все те, що могло не сподобатися читачам, або ж додавалося щось нове, здатне «ушляхетнити» ці твори.

В історії української перекладацької думки XVIII — початку XX століття видатними постатями були Григорій Сковорода, Осип-Юрій Федькович, Іван Франко, Леся Українка, Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький. У XX столітті на ниві перекладацтва плідно працювали Микола Зеров, Микола Лукаш, Максим Рильський. Не можна не згадати й про Івана Огієнка (митрополита Іларіона), котрий здійснив переклад Біблії. А Іван Франко, Микола Зеров та Максим Рильський були не лише практиками, а й теоретиками перекладацької справи. Відомою працею Івана Франка є «Дещо про штуку перекладання», а Максиму Рильському належить праця «Проблеми художнього перекладу».

Серед сучасних перекладачів варто вирізнити Михайла Якубовича, котрий переклав Коран українською мовою, Ярославу Шекеру, відому завдяки збірці «Піднебесні пісні» (українські переклади китайської поезії), Юрія Андруховича, Юрія Покальчука, Роксолану Зорівчак та ін. Доцільно було б також згадати низку перекладів Тараса Цимбала, нашого колеги з факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Це, наприклад, «Зброя, мікроби і сталь: витоки нерівностей між народами» (автор — Джаред Даймонд), «Плуг, мор і нафта: як людство здобуло контроль над кліматом» (автор — Вільям Радимен), «Всесвіт на долоні: подорож крізь простір, час та за їхні межі» (автор — Кристоф Гальфар), «Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму» (автор — Анна Мілада Вахудова) і багато інших праць. Деякі з них Т. Цимбал перекладав разом з Артемієм Дейнекою, Миколою Климчуком, Катериною Ботановою та Юрієм Прохаськом.

2. Особливості перекладу/редагування наукових, науково-популярних та публіцистичних матеріалів у царині соціальних та гуманітарних наук. Лексичні та граматичні труднощі перекладу термінів і мовних конструкцій, «хибні» друзі перекладача. Програми машинного перекладу: наскільки вони здатні допомогти?

Ці питання докладно висвітлили доповідачі, котрі мають досвід перекладу з англійської, німецької, польської, французької та інших мов: співзасновник Української школи архетипіки *Едуард Афонін*, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України та національний координатор проєкту ISSP (Міжнародної програми соціального дослідження) *Ольга Іващенко*, заступник директора Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України *Сергій Йосипенко* та провідний науковий співробітник цього ж інституту *Оксана Йосипенко*, дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи *Наталя Отріщенко*, доцент кафедри соціології

Українського католицького університету *Данило Судин*, професор кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка *Юрій Романенко* та доцент факультету східної і слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету *Наталія Сидяченко*. Доволі неординарною виявилася доповідь незалежної дослідниці *Марії Гасаненко* про штучний інтелект.

3. Переклад та адаптація тестів, опитувальників, проєктивних методик: з якими викликами здебільшого стикаються дослідники?

Перекладу опитувальників (точніше, одного опитувальника у міжнародному академічному порівняльному проєкті) був присвячений виступ *Андрія Горбачика*, професора кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка та національного координатора проєкту «Європейське соціальне дослідження» в Україні. Крім того, варто зазначити, що переклад та адаптація опитувальників — важлива частина доробку науковців Інституту соціології. Зокрема, *Наталія Паніна* переклала та адаптувала до вітчизняної аудиторії опитувальник *Еморе Богардуса* для визначення рівня міжетнічної та міжнаціональної толерантності; *Сергій Дембіцький* працював над тестом *Леонарда Дерогатиса*, призначеним для вимірювання рівня психологічного дистресу, а *Наталія Костенко*, *Людмила Скокова* та *Катерина Іващенко* переклали й адаптували шкалу для вимірювання культурного інтелекту, авторами якої є *Кристофер Ерлі* та *Сун Енг*. Про те, як ішла робота над цими методиками (а це була величезна робота, яка складалася з кількох етапів і тривала кілька років), можна дізнатися з колективної монографії «Комплексні вимірювальні інструменти в соціології: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності» за редакцією *Євгена Головахи* та *Сергія Дембіцького*. Книга є у відкритому доступі. Стосовно ж перекладу та адаптації проєктивних методик слід зазначити, що вони (так само, як і особистісні тести, тести здібностей та ін.) є ділянкою роботи психологів, що знайшло відображення в низці праць, з якими всі охочі можуть ознайомитися.

4. Власний досвід перекладу наукових статей / монографій та публіцистичних текстів з англійської (або інших іноземних мов) на українську та з української на англійську або інші іноземні мови.

Певна річ, майже кожен із нас має досвід перекладу праць зарубіжних науковців та публікації їх у науково-теоретичних часописах. Наприклад, працівники Інституту соціології публікують свої переклади на сторінках журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». *Світлана Іващенко*, науковий редактор часопису, свого часу переклала (разом із *Катериною Костецькою*) з польської мови статтю *Міхала Кота* «Чи вчать політичні партії? Оцінка ефективності політичної гри польських партій в процесі ухвалення виборчого закону 2001 року». *Андрій Малюк* переклав дві статті *Імануїла Валерстайна* — «Маркс і слабозрозуміність» та «Модернізація: мир праху її». Три статті *Девіда Лейна* («Кольорова» революція як політичний феномен», «Соціологічні наслідки двадцяти років перетворень: як зближуються Схід і Захід?» та «Безробіття й перетворення: масштаби, політика і контрзаходи») переклав з англійської *Дмитро Гломозда*. *Ксенія Урсулєнко* переклала з німецької статтю *Гельмута Штайнера* «Соціо-

логія професії як покликання», Олександр Шульга — статтю Йогана Дреера «Символ і теорія життєсвіту: трансценденції життєсвіту і подолання їх за посередництва знаків і символів». Павло Кутуєв, наш колега з Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» переклав статтю Макса Вебера «Антикритична післямова до «Духу капіталізму». Зрозуміло, що це лише маленька частина перекладацького доробку українських соціологів. Не можна не згадати про переклади більш масштабних праць, як-от «Підходи до класового аналізу». Це колективна монографія за редакцією Ерика Оліна Райта, перекладена Оленою Симончук, провідним науковим співробітником відділу соціальних структур Інституту соціології. Книга також містить англо-український словник соціологічних термінів у царині класового аналізу, укладачкою якого є пані Олена.

5. Власний досвід виступів (презентацій) на міжнародних наукових конференціях та участі в міжнародних дослідницьких проектах.

6. Особливості ділового спілкування та мережування (*networking*) з науковцями інших країн.

7. Шляхи інтеграції українських дослідників у європейський та світовий науковий простір.

Ці три питання було порушено в доповідях *Ольги Бурової, Наталії Майструк та Ольги Максименко*. Принагідно варто зауважити, що Ольга Бурова, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології, зорганізувала для працівників нашого інституту спеціалізований розмовний клуб англійської мови, який функціонував упродовж п'яти років і змушений був припинити свою діяльність лише після спалаху пандемії коронавірусу. Практично всі, хто відвідував заняття пані Ольги, відчув, наскільки корисними були ці заняття, наскільки вони допомогли покращити мовленнєві навички. Учасниця низки міжнародних дослідницьких проектів та програм стажування, О. Бурова у березні цього року стала національною представницею від України у Всесвітній асоціації дослідження громадської думки, з чим ми її щиро привітали.

Семінар пройшов у дружній і творчій атмосфері, з численними коментарями та пропозиціями. Зокрема, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» Віктор Степаненко вказав на доцільність уніфікації правил для передавання українською мовою прізвищ та імен закордонних учених.

Тези доповідей учасників круглого столу

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Наукове редагування перекладів підручників та академічних видань як необхідний складник якості перекладу¹

Ініціюючи 1997 року видання підручника провідного британського соціолога Ентоні Гіденса українською мовою, я мала на меті не лише зробити відомий підручник доступним для української аудиторії, а й показати взірць навчального посібника, написаного мовою, зрозумілою для невідомого читача, — щоб текст підручника не відлякував надмірною складністю наукового змісту, а навпаки, наближав читачів до розуміння соціології як науки. Зважаючи на відгуки колег, зокрема професора Володимира Воловича, який зазначив, що перевагою підручника є ясна й чітка мова, можу стверджувати, що я із завданням упоралася. Адже підручник згодом був обраний базовим у більшості українських університетів, де запроваджувалася спеціальність «Соціологія» або читався курс загальної соціології на різних факультетах. Ентоні Гіденс, відомий у світі як соціолог новітнього часу, опублікував низку теоретико-методологічних монографій та розробив теорію структурації, до якої ми завжди звертаємося в контексті соціоструктурного аналізу. Всі його монографії написані класичною науковою мовою, адресованою професійній спільноті. Натомість підручник написаний простою і доступною мовою, зважаючи на іншого адресата — студентство. На це Гіденс неодноразово вказував у авторському вступі. Мова підручника має бути чіткою, ясною і дохідливою, як інструмент для пізнання складних соціологічних тем і проблем, а також бути уважною до читача. Науковець має змогу самостверджуватися в професійному академічному колі, але коли він береться за написання навчальної літератури, то тут мова повинна бути дещо іншою — не надто складною і водночас не банально спрощеною, а коректною і виважено обраною, щоб слугувати містком для введення до соціології як науки. Завдання не з легких, бо, окрім фахової компетентності, вимагає ще й доскона-

¹ Тези доповіді базуються на таких матеріалах: Вебер, М. (2012). *Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння*. Київ: Всесвіт; Гіденс, Е. (1999). *Соціологія* (3-тє вид.). Київ: Основи; Іващенко, О. (2012). Загальна й економічна соціологія Макса Вебера українською. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 223–227; Іващенко, О. (2015). Про оновлений канон Гіденса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 188–196; Осовський, В. (2014). *Вступ до соціології: цикл лекцій*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Giddens, A., & Sutton, Ph.W. (2013). *Sociology* (7th ed.). Cambridge, England: Polity Press та ін.

лого знання мови, якою, власне, й видається підручник. Якщо порівнювати з практично нестравною «Рабочей книгой социолога»¹, то ми помітно просунулися, хоча нам ще є куди рости й розвиватися. І це перше, на що я хотіла звернути увагу. Для мене прикладом того, як читати лекції з соціології — структуровано й логічно з великою кількістю прикладів з власного дослідницького та життєвого досвіду, залишається конспект лекцій професора Володимира Оссовського, ретельно й уважно занотованих його вдячними студентами та опублікованих 2014 року Видавничим домом «Києво-Могилянська академія». Попри час, цей конспект лекцій не втратив своєї актуальності і сьогодні є цінним щодо вибору тем і контенту як для студентів, так і для викладачів. Зміни в структурі й змісті сьомого видання підручника Гіденса, яке побачило світ 2013 року, докладно описані мною в статті «Про оновлений канон Гіденса» (2015), з посиланням на третє видання, надруковане (за моєю науковою редакцією) 1999 року видавництвом «Основи». Принагідно варто зазначити, що 2021 року побачило світ уже дев'яте видання цього підручника — значно розширене і дещо переформатоване, зважаючи на актуалізацію певних тем.

Тепер, власне, стосовно важливості ролі наукового редактора перекладу фахової літератури. 2012 рік ознаменувався довгоочікуваним виходом у світ фундаментальної праці Макса Вебера «Господарство і суспільство» українською мовою. Книга була випущена Видавничим домом «Всесвіт». Для мене, як фахівця в царині економічної соціології, ця подія стала знаком того, що класика соціологічної думки нарешті починає мовити українською. Кожне видання перекладної класичної наукової літератури — це, окрім самого факту публікації, ще й засіб формування спеціальної наукової термінології українською мовою, котра в радянські часи репресувалася разом із її носіями — як недолуга побутова говірка, неспроможна передати високі наукові смисли. Тому я з цікавістю брала в руки 1100-сторінковий фоліант Макса Вебера — адже автор починав свій трактат саме з розділу термінології, якою потім користувався у викладенні своїх теоретичних положень. І що я побачила? Брак фахової підготовки перекладача в галузі соціології. Мова перекладу — чудова і навіть вишукана, проте без нормативної усталеної спеціальної соціологічної термінології. Зокрема, розділ «Класи і стани» в нашому перекладі не знає таких термінів, як «класова структура», «статус», «соціальна стратифікація». А в мене є англomовний варіант скороченого викладу цієї праці Макса Вебера самим Толкотом Парсонсом. І там, мушу зазначити, усе коректно. Мене здивувала така розбіжність, і я вирішила зустрітися з автором перекладу — для того, щоб з'ясувати деякі незвичні для соціолога мовні нововведення. Зауважу, що значний внесок у видання перекладів Вебера зробив свого часу Олександр Погорілий, який під час підготовки до друку «Господарства і суспільства» разом із Анатолієм Єрмоленком та Анатолієм Ручкою входив до експертної групи Міжнародного фонду «Відродження», і вони попервах дійшли висновку, що доречніше вживати термін «соціологія розуміння», а не «розуміюча соціологія». Утім, далі цього процес не пішов, і пере-

¹ Ідеться про монографію під редакцією Г.В. Осипова, уперше видану 1976 року в колишньому СРСР як посібник із проведення конкретних соціальних досліджень.

клад готувався впродовж десяти років, за підтримки чотирьох фондів і спеціальних програм, одним із найкращих наших перекладачів з німецької мови Миколою Кушніром, з яким мені все ж таки вдалося зустрітися згодом. На моє запитання, чому не зазначено імені наукового редактора, відповідь була такою: «Всесвіт» не вважав за необхідне витрачати на це кошти». Отже, титанічна праця над фундаментальною класичною працею з соціології була зведена просто до гарного перекладу з німецької, але без відповідного наукового змісту, про що я детально писала в статті «Загальна й економічна соціологія Макса Вебера українською». Цей приклад мене переконав у тому, що перекладачем не конче мусять бути сам соціолог, який тією чи іншою мірою володіє іноземною мовою, — тоді як без наукового редагування переклад спеціальної літератури може стати марною працею. Для видання Гіденса я мала змогу виконати переклад самостійно, проте, зважаючи на терміни підготовки, а також реальну загрозу випереджальної публікації цього підручника російською (про що мені вже було відомо), я вирішила доручити переклад фаховим перекладачам, до того ж двом — для оптимізації процесу підготовки до друку, а собі залишити тільки наукове редагування, оскільки без цього етапу якісне видання унеможливилось б. На цю роботу я витратила три місяці. Зверталася до колег, коли виникали якісь сумніви. Виправлень було внесено чимало, і, зрештою, я можу сказати, що обмежитися редагуванням перекладеного тексту виявилось вдалим рішенням, яке ще й збагатило мій професійний досвід. Як цей випадок з власного життя, так і знайомство з перекладом праці Вебера переконали мене в тому, що нам зовсім не обов'язково перекладати праці зарубіжних соціологів — для цього є фахівці, які швидко і добре зроблять свою справу. Натомість краще зосередитися на науковому редагуванні перекладу спеціальної літератури, яке потрібне завжди, а також удосконалюватися професійно, бо без нашої фахової компетентності довгоочікувані видання можуть утратити свого читача.

Третя, остання теза — про мову перекладу, а саме українську. Лише використання українських слів у викладі матеріалу не надасть текстові українського «звучання», якщо мовець думає російською. Правил структурної лінгвістики за Ф. де Сосюром та структурної антропології за К. Леві-Стросом ще ніхто не скасовував. Тому нам украй потрібен літературний редактор, бо часто тексти, написані українською, просто не читаються. Не робить текст більш «науковим» і впровадження в науковий обіг звичайної транслітерації — це радше свідчить про недостатній словниковий запас автора. Тут ідеться не про нав'язувану «неконсистентність», а саме про неузгодженість. Публікації російською мовою, якою принципово протягом тривалого часу послуговувались деякі наші українські колеги, мають усі підстави стати непотрібними, у чому можна пересвідчитися, оновлюючи програми для аспірантів. На онлайн-семінарі з підготовки цих програм якось було зауважено, що зараз просто такий момент, а потім усе повернеться й буде, як раніше. *Ні, колеги, не повернеться.* Може, не всі помітили, але, образно висловлюючись, змінилася клієнтська база. Як викладач, я часто рекомендую своїм студентам ознайомлюватися зі статтями наших науковців, які чомусь у часописі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» архівовано лише російською мовою. І ці (саме російськомовні) матеріали відмовляються

читати. Наприклад, статтю провідних українських соціологів Є. Головахи та Н. Паніної «Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до Помаранчевої революції» (2006) російською прочитав лише один студент магістратури з цілої групи, а решта відмовилися, незважаючи на важливість і значущість викладених у праці положень. Колеги, прийшло нове покоління — перевесники Незалежності. І я радо його вітаю. Тридцять років існування України як незалежної держави свою роль відіграли. А формування національної ідентичності та самосвідомості — це не лише тематичне наукове дослідження. Це емпірична реальність — і годі сперечатися. У нас попереду дуже багато роботи. Фахової і відповідальної.

АНДРІЙ ГОРБАЧИК,

кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Досвід перекладу опитувальника у міжнародному академічному порівняльному проєкті

Тема сьогоднішнього семінару є безперечно актуальною — адже ми рухаємося в напрямі інтеграції до європейської та світової соціологічної науки, а там англійська мова переважає навіть суто кількісно (зважаючи на число публікацій, конференцій, інтернет-форумів та ін.). Крім того, значною мірою з концептуальним, методологічним та методичним апаратом тієї чи іншої галузі науки ми ознайомлюємося саме завдяки англійським джерелам — про що я можу з упевненістю судити стосовно методології та методів соціальних наук. Тому адекватне відображення відповідної термінології в українській мові є нагальною потребою.

Наведу прості, всім відомі й зрозумілі приклади. Перший: як правильно перекласти українською англійські терміни “valid” та “validity”? Можливі такі варіанти: «обґрунтований» / «обґрунтованість» або ж звичні для нас кальки з англійської «валідний» та «валідність» (які, до речі, вживаються найчастіше). Наступне запитання: як правильно перекласти “quantitative / qualitative research”? Є кілька варіантів: «кількісні / якісні дослідження», «квантитативні / квалітативні дослідження» і навіть «кількісницькі / якісницькі дослідження». Який із них вважати «нормативним»? Те саме можна сказати про термін “grounded theory”. І подібних прикладів можна навести багато.

Один із варіантів розв’язання цієї проблеми — не перекладати, а просто використовувати кальку (чи транслітерацію) з англійської. Це доволі слушний

підхід, який довів свою спроможність. Саме таким шляхом пішли наші колеги зі сфери інформаційних технологій. І тому зараз ми маємо такі широковживані терміни, як «біт», «байт», «інтернет», «веб-інтерфейс» і навіть «комп'ютер», що вже повністю витіснив у текстах різного спрямування термін «ЕОМ» (електронна обчислювальна машина).

Ситуація, що склалася з термінологією в соціальних науках (зокрема в соціології), не є унікальною. Водночас потрібно шукати вихід — або використовувати запозичення/кальки з англійської (за умови згоди всіх або більшості членів фахової спільноти), або унормувати переклад (створити словники та означити визнані всіма варіанти перекладу). Таке впорядкування дуже важливе і для університетського викладання. Звичайно, вже є невеликі перекладні словники, є короткі термінологічні словники (глосарії) у багатьох монографіях та підручниках, але ця робота ще не завершена, тобто ми як спільнота фахівців ще не виконали її повністю.

Можна виокремити принаймні два підходи до перекладу будь-яких текстів — через «розуміння» та через «статистичне навчання», зокрема навчання нейронних мереж. Класичний підхід полягає в тому, що для перекладу тексту з мови «А» мовою «Б» має бути перехід від форми (синтаксису) тексту мовою «А» до змісту (семантики) цього тексту, а потім — викладення цього змісту новим синтаксисом мови «Б». Саме в такий спосіб спершу намагалися розв'язати проблему автоматичного перекладу. Але потім діяльність з автоматизації перекладу пішла іншим шляхом. Базою побудови систем машинного перекладу стала статистика та штучні нейронні мережі. Їх «навчають» автоматично на великих обсягах текстів, а також залучають до такого навчання людей (що, власне, і забезпечує елемент розуміння змісту текстів). Завдяки цьому виникли такі системи, як “Google Translate”, “Reverso”, “DeepL” тощо. Вони загальнодоступні, забезпечують переклад на рівні посереднього перекладача та постійно вдосконалюються. Цими системами користуються, без перебільшення, майже всі і користуються досить активно. Саме тому, на мою думку, найкращий спосіб перекладу термінів з англійської на українську полягає не стільки в укладанні словників (хоча, звісно, це робити треба), скільки в тому, щоб навчити саме такої термінології штучні нейронні мережі. А для цього треба написати багато текстів (саме багато) з перекладом цієї термінології та завантажити ці тексти в інтернет, щоб нейронні мережі їх «опанували».

Технології штучного інтелекту сьогодні надзвичайно популярні. Вже з'явилися навіть заклики, щоб системи LLM¹ (зокрема “ChatGPT”) самостійно перекладали анкети в багатомовних опитуваннях і навіть самостійно брали інтерв'ю у респондентів. З огляду на це хочу стисло поділитися власним досвідом перекладу опитувальників у великому міжнародному порівняльному проєкті. Йдеться про Європейське соціальне дослідження (European Social Survey/ESS), з яким пов'язана значна частина моєї професійної наукової біографії.

У проєкті ESS бере участь близько тридцяти європейських країн. У кожній країні люди послуговуються певною мовою (або кількома мовами). Згідно з

¹ Аббревіатура від “large language model” (велика мовна модель).

правилами ESS, якщо в країні принаймні 5% населення розмовляє мовою, відмінною від державної, то опитування має проводитися цією мовою теж. Однак робоча мова самого проекту — англійська. На нарадах національних координаторів обговорюють формулювання запитань для опитувальників, і ці обговорення можуть тривати до кількох годин. Обговорення відбуваються англійською, але з урахуванням можливих варіантів перекладу запитань. Важливим є те, як конкретне формулювання сприйматимуть в тій чи іншій країні, у контексті відповідної культури. Під час таких обговорень справді відбувається переклад через розуміння. Результатами обговорень є не тільки уточнені формулювання, а й рекомендації, підказки та пояснення для майбутніх перекладачів інструмента дослідження.

Переклад опитувальника мовами своєї країни здійснює відповідна національна дослідницька команда. Для перевірки якості та адекватності перекладу замість стандартного широковідомого підходу “back translation”¹ застосовують розроблену Джанет Харкнес процедуру TRAPD². У Європейському соціальному дослідженні так було від самого початку. Фундатори ESS Роджер Джовел та Макс Каазе розуміли, наскільки критичним є забезпечення адекватності та еквівалентності перекладу всіх компонентів дослідницького інструментарію в багатомовному європейському порівняльному проекті. Назва процедури TRAPD — це акронім від назв основних етапів перекладу: “Translation”, “Review”, “Adjudication”, “Pretesting” та “Documentation” (переклад, рецензування, уточнення та ухвалення рішення, попереднє тестування та документування). Сам переклад виконують незалежно щонайменше двоє кваліфікованих перекладачів, котрі також мають досвід роботи із опитувальниками. Ці переклади рецензують, їх порівнюють та ухвалюють рішення про остаточний варіант. Остаточний переклад обов’язково підлягає попередньому тестуванню. Водночас уся діяльність ретельно документується. У цій послідовності етапів наголос ставиться на колективній роботі. Рішення про остаточний варіант перекладу ухвалюють тільки після обговорення. Ба більше, якщо в кількох країнах використовують ту саму мову (наприклад, німецькою розмовляють і в Німеччині, і в Австрії, і в Швейцарії), то рекомендують докласти зусиль до узгодження перекладів, зроблених у кожній з цих країн. А для перекладу складних за змістом запитань, навантажених культурною специфікою, проводять когнітивні інтерв’ю.

У процесі попереднього тестування перевіряють якість інструмента — зокрема, наскільки чітко та однозначно респондент розуміє запитання та чи є потреба уточнювати що-небудь під час інтерв’ю. Після цього етапу переклад надходить до міжнародних агенцій, які теж оцінюють його якість та адекватність.

Отже, вся ця процедура в жодному разі не є продуктом застосування техно-

¹ Переклад документа, який раніше був перекладений іншою мовою, повторно мовою оригіналу.

² Докладніше див.: Harkness, J.A., Braun, M., Edwards, B., Johnson, T.P., Lyberg, L., Mohler, P.Ph., ... Smith, T.W. (Eds.). (2010). *Survey methods in multinational, multicultural and multiregional contexts*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

логій штучного інтелекту, а базується на комунікації фахівців високої кваліфікації та різних напрямів роботи.

Насамкінець два висновки з мого короткого виступу. Передовсім нам, як фаховій спільноті, потрібно стандартизувати вітчизняну термінологію нашої науки, створити термінологічні словники, видати їх і, що не менш важливо, навчити цієї термінології нейронні мережі систем автоматичного перекладу. Однак у перекладі опитувальника, який є чи не основним інструментом польової роботи, покладатися на автоматичний переклад неможливо. Діяльність на всіх етапах перекладу інструмента дослідження має бути обговорена й оцінена фахівцями.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Соціологічна наука Туреччини: коло досліджуваних проблем¹

Насамперед варто зауважити, що безпосереднє знайомство турків із соціологією відбулося в другій половині XIX століття, тобто за часів Османської імперії. Родоначальник соціології Огюст Конт приділяв значну увагу Туреччині, убачаючи в ній своєрідний міст між Європою та Азією. У своєму листі до Мустафи Решид-паші, видатного державного діяча епохи Танзимату² та поборника прогресивних реформ, О. Конт висунув низку пропозицій щодо модернізації Османської держави та висловив свою підтримку зусиллям, спрямованим на осучаснення тодішнього османського суспільства. Прихильників реформ — інтелектуалів та політичних активістів, що пізніше дістали назву «молодотурки», своєю чергою, надзвичайно приваблювала місія, що її Конт сформулював для соціології, — відвести людей від метафізики до позитивного (власне наукового) мислення, а отже, й до позитивного суспільства, яке складатиметься з людей із таким способом мислення. Реформісти сподівалися осучаснити економіку та державний устрій Османської імперії, побудувавши саме такий ідеальний тип позитивного суспільства. Соціологія в ті часи уявлялася як «слово (*logos*) про соціум» (*socius*); як дисципліна, зорієнтована або на ідеї (*idea-oriented*), або на

¹ Під час підготовки доповіді було використано такі матеріали: Artar, F. (2020, 7 Aralık). 30. *Yılında Sosyoloji Derneği*. Ankara, Türkiye: Sosyoloji Derneği; Çelebi, N. (2002). Sociology associations in Turkey: Continuity behind discontinuity. *International Sociology*, 17(2), 253–267; Gökçe, B. (2011, May 7). The Turkish Sociological Association: Celebrating 20 years. *Global Dialogue*. Retrieved from: <https://globaldialogue.isa-sociology.org/articles/the-turkish-sociological-association-celebrating-20-years>; Kocadaş, B. (2008). Türkiye’de Toplumbilimin Öncülerinden: Hilmi Ziya Ülken. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 80–95; Zavalı, Y.S. Nurettin Şazi Kösemihal’in Sosyoloji Anlayışı. *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 164–180. <https://dx.doi.org/10.7596/taksad.v5i4.590>, а також вебсайти згаданих у виступі журналів та електронні версії дослідницьких звітів.

² Доба суспільних реформ і прийняття першої конституції (*Kânûn-ı Esâsî*). Охоплює останню чверть XIX століття. Дослівно перекладається як «упорядкування».

дані (*data-oriented*), або на політику (*policy-oriented*) — як план та курс дій у певній сфері. Значний вплив на молодотурків справляли також учення Еміля Дюркгайма (передовсім його модель «органічного суспільства»), Герберта Спенсера та Джона Стюарта Міля. Прикметно, що перша стаття на соціологічну тематику (надрукована 1896 року) була саме про Спенсера. Її автором був Риза Тевфік. Першою виданою в Османській імперії книгою з соціології була перекладена турецькою мовою праця Селестена Бугле «Що таке соціологія як наука?» (“What is the science of sociology?”). А першим турецьким соціологом одностайно вважають Зію Їокалпа, ідеолога пантюркізму, політичного діяча та автора книг «Уроки з науки про суспільство» (“İlm-i İctima Dersleri”), «Підвалини тюркізму» (“Türkçülüğün Esasları”) «Тюркізуватися, ісламізуватися, модернізуватися» (“Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”) та ін. З. Їокалп був також співзасновником першої асоціації науковців Туреччини, до складу котрої входили й соціологи. Ця асоціація була створена 1913 року в Стамбулі. Вона мала назву «Товариство турецького знання» (*Türk Bilgi Derneği*), а однією зі своїх цілей визначала «підкреслення важливості позитивістської концепції науки, ґрунтованої на експериментуванні та спостереженні». Існувала ця асоціація близько року — до початку Першої світової війни. 1918 року було засновано другу соціологічну асоціацію під назвою «Професія «суспільствознавство» (*Meslek-i İctimai*), яка теж існувала недовго — до 1920 року, але встигла за цей час видати шість номерів однойменного наукового часопису.

Події Національно-визвольної війни 1919–1922 років¹ та проголошення Турецької Республіки (29 жовтня 1923 року) дали новий поштовх розвитку турецької соціологічної думки та інституціоналізації турецької соціології. У вищих навчальних закладах створювалися кафедри соціології (перша — у Стамбульському університеті), проводилися суспільствознавчі розвідки, видавалися філософські та соціологічні часописи. 1928 року з ініціативи Хильмі Зії Улькена та Сервета Беркіна було засновано Турецьке філософське товариство (*Türk Felsefe Cemiyeti*), членами якого теж були соціологи. У 1930-х роках викладачами соціології починають працювати науковці з інших країн — зокрема Німеччини та Франції. Турецькі соціологи, своєю чергою, долучаються до роботи міжнародних конференцій та конгресів.

Власне соціологічна асоціація Туреччини (*Türk Sosyoloji Derneği*) розпочала свою діяльність у грудні 1949 року, завдяки пропозиції щойно згаданого Хильмі Зії Улькена, котрий пізніше був обраний на посаду одного з віце-президентів Міжнародної соціологічної асоціації. Принагідно варто зауважити, що Х.З. Улькен відомий низкою наукових праць (як монографій, так і статей), котрі не лише сприяли розвитку інтересу до турецької суспільствознавчої думки, а й стали класикою турецької соціологічної літератури. Це, зокрема, «Суперечливість компромісів» (“Telifçiliğin Tenakuzları”), «Предмет і метод соціології» (“Sosyolojinin Mevzu ve Usulü”), «Галузі соціології» (“Sosyolojinin Dalları”), «Загальне суспільствознавство» (“Umumi İctimaiyat”), «Цінності, культура та мистецтво»

¹ Боротьба за незалежність і територіальну цілісність Туреччини після її поразки в Першій світовій війні та розпаду Османської імперії.

(“Değerler, Kültür ve Sanat”), «Гуманістичний патріотизм» (“İnsanî Vatanperverlik”), «Пробудження націй» (“Milletlerin Uyanışı”), «Спростування історичного матеріалізму» (“Tarihî Maddeciliğe Reddiye”) та ін. Учений також опікувався виданням «Соціологічного часопису» (“Sosyoloji Dergisi”), який виходив до 1960 року.

Як можна помітити, роботи Хильмі Зіі Улькена мають переважно теоретичне спрямування, тобто належать до “idea-oriented sociology”. Що стосується емпіричного напрямку турецької соціології (*data-oriented sociology*), то в його розвиток значний внесок зробив Нуретин Шазі Кьосемігаль, автор праць «Про устрій Туреччини» (“Türkiye’nin Düzeni Üzerine”), «Аналіз соціальної реальності» (“Sosyal Realitenin Analizi”), «Кибернетика, соціометрія, мікросоціологія» (“Cybernetics, Sociometry, Microsociology”) та ін. А становлення “policy-oriented sociology” здебільшого пов’язують із іменем Сабрі Ульгенера, учня відомого німецького суспільствознавця та економіста Герхарда Кеслера. Серед його доробку — книги «Склад розуму, інтелектуали та «-ізми» (“Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler”), «Світ моралі та менталітету в економічному рішенні» (“İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası”) та ін.

Новітня історія турецької соціологічної спільноти була позначена діяльністю ще двох професійних асоціацій — Турецької асоціації соціальних наук (створена 1967 року) та Соціологічної асоціації (заснована 1990 року, функціює й донині). Засновником та почесним президентом Соціологічної асоціації є Бірсен Їюкче, професорка Університету Хаджеттепе (Анкара), чинним президентом — Сибель Калайджиоглу. З 1993 року Асоціацією було організовано дев’ять соціологічних конгресів, темами яких були: «Сучасні досягнення соціологічної науки», «Нові соціологічні виклики в світі та в Туреччині», «Міграція», «Поточні соціальні проблеми в Туреччині», «Соціальні трансформації та соціологічні підходи», «Світ, що змінюється, та нерівності» та ін. X Конгрес Соціологічної асоціації Туреччини відбудуватиметься з 20 до 22 вересня 2023 року під гаслом «Суспільні вияви кризової доби» (“Krizler Çağının Toplumsal Hâlleri”).

Періодичним виданням Асоціації є «Часопис соціологічних досліджень» (“Sosyoloji Araştırmaları Dergisi”). Виходить двічі на рік. Статті друкуються турецькою та англійською мовами (так само, як і в інших соціологічних часописах). Останній номер з’явився на сайті журналу 30 квітня цього року. Матеріали часопису віддзеркалюють як культурну специфіку турецького суспільства (ставлення населення до безкоштовного користування громадським транспортом людьми похилого віку, моделі родинного виховання та розподілу обов’язків у турецьких сім’ях, ісламська мораль і громадянська релігія), так і глобальні проблеми та феномени (наслідки пандемії коронавірусу, соціальна вразливість, соціальна відповідальність, соціальна солідарність).

Окрім «Часопису соціологічних досліджень», у Туреччині видається низка наукових журналів із теоретичної та прикладної соціології, а також суміжних галузей знання. Це, наприклад, журнал «Соціологія» Стамбульського університету (“İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi”), «Міжнародний журнал академічних досліджень в галузі соціальних наук» (“Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi”), «Журнал досліджень суспільства й культури» (“Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi”), журнал «Думка та суспільство» (“Düşünce ve

Toplum Dergisi”), «Журнал соціальних наук Ускюдарського університету»¹ (“Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi”), «Журнал досліджень з націоналізму» (“Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi”) та ін.

Наведемо кілька заголовків статей: «Вплив миру на гендерну рівність: приклад держав — членів Європейського Союзу», «Використання ґрунтованої теорії (*grounded theory*)² в соціальних науках: вибірка сирійців, що перебувають під тимчасовим захистом, та дитячі шлюби», «Валідність та надійність турецької версії шкали соціальної допитливості» (*Social Curiosity Scale*), «Історико-матеріалістичний погляд на спонсорування західної класичної музики турецьким приватним сектором», «Щастя на макрорівні: критична дискусія щодо сумісності різних показників», «Дослідження зв’язку між задоволеністю працею та сприйняттям соціальної підтримки у науковців», «Застосування методу якісного порівняльного аналізу нечіткої множини в соціальних дослідженнях», «Нація та інтелектуали», «Сили супроти самогубства: історія, належність та духовність», «Роль засобів масової інформації у конструюванні суспільної пам’яті», «Дослідження зв’язку між економічним процвітанням, конкуренцією та інноваціями за допомогою аналізу панельних даних: приклад країн «Великої двадцятки», «Соціологічне дослідження військової служби за контрактом у Туреччині: професія, обов’язок чи спосіб життя?» та ін.

Окремою темою для турецьких соціальних дослідників стали переломні події в Україні — Револуція гідності, анексія Криму Російською Федерацією, збройний конфлікт на Донбасі та повномасштабна агресія Росії проти України. Історичне, політичне та соціокультурне підґрунтя цих подій (починаючи з Переяславської ради) докладно висвітлено в дослідницькому звіті Айшеґюль Айдинґюн, професорки Технічного університету Близького та Середнього Сходу (Анкара). Звіт був підготований у вересні 2022 року для Центру євразійських досліджень і має назву «Аналіз російсько-української війни під соціологічним кутом зору»³.

«Російсько-українській кризі, що переросла у війну», було присвячене інтерв’ю професора Анкарського університету Ташансу Тюркера, яке він дав інформаційній агенції “Anadolu” 1 березня 2022 року. Осудивши російське вторгнення в Україну, Т. Тюркер водночас зауважив, що «українська війна — це насправді війна Китаю з Заходом». Відбувається зміна міжнародного політичного устрою і в цьому процесі (на думку Тюркера) програють Україна, Росія, Східна Європа та Євросоюз, тоді як Сполучені Штати Америки, Велика Британія та НАТО виграють.

¹ Перший у Туреччині тематичний університет у галузі охорони здоров’я та соціально-гуманітарних наук. Ускюдар — район в азійській (анатолійській) частині Стамбула.

² Цікаво, що термін “grounded theory” автори зазначеного матеріалу переклали як “gömlü teori”, що дослівно означає «похована/зарита теорія». Є й інший варіант, ближчий до оригіналу — “temellendirilmiş kuram” («обґрунтована теорія»).

³ Варто також згадати публічну лекцію «Російсько-українська війна: на порозі глобальної напруженості» (8 жовтня 2022 року), прочитану Кюршатом Ґючем, викладачем Академії жан-дармерії та берегової охорони. Захід відбувся за підтримки громадської організації «Тюркські осередки».

Стаття професора соціології та політології Ахмета Озера¹, надрукована в газеті “Independent Turkish” теж у перший тиждень повномасштабної війни, виокремлює три основні причини російської агресії: побоювання Росії щодо власної безпеки (які виникли через розширення НАТО на схід), сподівання захопити й привласнити частину українських земель та встановити в Україні такий політичний режим, який буде вигідним для Росії. Що стосується Володимира Путіна, то його автор статті характеризує як «автократичного лідера, котрий прагне бути царем», та підкреслює, що «експансіоністські мрії» російської політичної верхівки (так само, як і боротьба глобальних сил, до яких належать США, НАТО, Китай та країни Заходу) здатні спричинити катастрофу в усьому світі. Посилаючись на географа-неомарксиста Девіда Гарві, А. Озер зазначає, що в ситуації з Україною ні США, ні НАТО, ні Путін правильно не чинять. Адже людство не може бути приреченим ні на капіталістично-імперіалістичний світопорядок, ні на постійну боротьбу за вплив та існування в умовах безроздільного панування певної сили.

На завершення свого виступу я би хотіла дати короткий опис загальнонаціонального моніторингового дослідження під назвою «Тенденції Туреччини» (“Türkiye Eğilimleri”). Проводиться цей моніторинг з 2011 року, виконавці — дослідницька група Університету імені Кадира Хаса² (Стамбул) та команда експертів компанії “Academetre”. У листопаді — грудні минулого року проходила дванадцята хвиля дослідження. Обсяг вибірки становив 1000 респондентів — громадян Туреччини віком старше 18 років, мешканців адміністративних центрів 26 ілів (провінцій) з усіх географічних регіонів країни. Метод дослідження — інтерв’ю віч-на-віч у оселі респондента.

Мета цього проекту полягає у відстеженні тенденцій у турецькій громадській думці стосовно минулих і поточних подій, а також очікувань щодо майбутнього. Анкета для заповнення містить такі розділи: «Соціально-демографічні характеристики респондентів» (стать, вік, рівень освіти, розмір домогосподарства, прихильність до тієї чи іншої політичної партії), «Ідентичності» (політичні погляди, релігійність, рідна мова тощо), «Туреччина та її проблеми», «Політика», «Вибори», «Економіка», «Міжетнічні відносини», «Терор і безпека», «Соціальні індикатори» та ін.

Розділ «Соціальні індикатори» об’єднує такі аспекти життя респондента/респондентки: читання книг, газет, перегляд телевізійних передач, відвідування театрів, кінотеатрів та різноманітних заходів, користування соціальними мережами, міграційні установки, ставлення респондента до ймовірного одруження своїх дітей з представниками іншої етнічної чи соціальної групи, з іноземцями, з тими, хто сповідує інші політичні погляди, має інший рівень освіти, не дотримується суворо всіх релігійних приписів, не є мусульманином, має низький дохід, є біженцем або шукачем притулку. Крім того, респондентові пропонують перелік суджень, з якими він має погодитися або не погодитися (наприклад, «Я не вестиму бізнес із людиною, чиї політичні погляди відмінні від моїх, незалеж-

¹ Цей матеріал вийшов під назвою «Російсько-українська війна: на сцені та за лаштунками» (“Rusya-Ukrayna Savaşı: Perdenin Önü ve Arkası”).

² Турецький підприємець і благодійник.

но від того, наскільки прибутковим є цей бізнес», «Для країни добре, коли більшість громадян дотримується схожих поглядів», «Важливо дослухатися до думок людей, які відрізняються від моїх», «Змінювати свою думку — ознака слабкості» тощо). Респондент також має відповісти на запитання, наскільки щасливим він почувається, живучи в Туреччині. Згідно з даними опитування 2022 року, майже половина респондентів (48,7%) почувалися щасливими і дуже щасливими, 22,7% — нещасливими і дуже нещасливими, 28,6% відповіли, що не є ні щасливими, ні нещасливими. Якщо порівняти з попереднім (2021-м) роком, то кількість «щасливих респондентів» дещо знизилася — майже на 10%. Однак ці дані дещо втішніші, ніж, наприклад 2019 року, коли до щасливих і дуже щасливих відносили себе близько 40% опитаних.

Наостанок хотілося б відзначити, що дослідниця з Улудазького університету (м. Бурса) Вільдан Озкан виступала на Міжнародних соціологічних читаннях імені Наталії Паніної як учасниця конкурсу «Найкращий молодий соціолог року».

НАТАЛЯ ОТРИЩЕНКО,

*кандидат соціологічних наук, дослідниця Центру міської історії
Центрально-Східної Європи (Львів)*

Джейн Джейкобс зустрічає українське місто: переклад та редагування класики з урбаністики

У своєму виступі я хочу розповісти про особливості академічного редагування книги Джейн Джейкобс «Смерть і життя великих американських міст» (“The death and life of great American cities”), випущеної видавництвом “CANactions” навесні 2021 року. Підготовка цієї книги до друку стала для мене як викликом, так і відповідальністю, оскільки дала змогу оприсутнити в українському полі одну з ключових праць у сфері урбаністики та зафіксувати поняттєвий апарат для міських студій.

Мій постдисертаційний проєкт стосується трансформації містопланувальної експертизи у Львові з кінця 1970-х років, тож я орієнтуюся в тій термінології, яку використовують в Україні. Водночас, як учасниця міжнародних команд, що проводили урбаністичні дослідження в Україні, Польщі, Білорусі та Німеччині, я знайома з англійською академічною лексикою — адже саме цією мовою ми спілкуємося з колегами і описуємо результати своєї роботи. За підсумками міських літніх шкіл «Уявлення і досвіди», до яких я долучалася як викладачка і організаторка впродовж 2015–2018 років, ми видавали англо- або українськомовні публікації (а книга про літню школу в Любліні «Відкрита форма» вийшла взагалі тримовною¹), тому я будувала свою роботу саме на цьому досвіді. Для

¹ Матеріали для цього видання було опубліковано англійською, польською та українською мовами.

мене академічний переклад — це насамперед побудова зв'язків між різними контекстами, зокрема географічними та хронологічними, а щодо книги Джейкобс ще й міждисциплінарними, бо її праця стосується і планування, і соціології, і антропології, і економіки міст. Тому переклад її роботи не тільки вимагає досконалого володіння обома мовами, а й передбачає певну перекладацьку чутливість.

Передовсім ідеться про **чутливість до контексту, в якому з'явився текст**. Це означає не лише реалії конкретного часу, а й слововжиток, який у минулому міг мати інші конотації. Наприклад, поняття на позначення різних рас, згадуваних в оригіналі як “Whites” і “Blacks”, після консультацій з колегами з Освітнього центру з прав людини були перекладені як «білошкірі» та «чорношкірі». Безперечно, слід брати до уваги й особливості стилю автора чи авторки, який є результатом його/її залучення у різні «мисленнєві колективи», якщо послуговуватися поняттям, котре запропонував мікробіолог та один із піонерів соціології науки Людвік Флек. Джейн Джейкобс переїхала до Нью-Йорка під час Великої депресії і жила в цьому місті до 1968 року. Вона навчалася у Школі загальних студій (School of General Studies) Колумбійського університету, а згодом працювала журналісткою в різних виданнях. У першій половині 1950-х Джейкобс перейшла до редакції журналу “Architectural Forum” і почала писати статті про конкретні урбаністичні проекти. Робота над цими матеріалами змусила її критично подивитися на модель модерністського міського планування, яка домінувала в повоєнній Америці. Ця модель передбачала чіткий розподіл функцій міського простору, поєднаного магістралями, а також автомобілецентризм та роботу у великому масштабі. Хоча Джейкобс описувала сферу, в якій не мала формальної кваліфікації, завдяки своїй уважності й тому, що в соціології називають «соціологічною уявою» та «залученим спостереженням», вона змогла вгледіти ті хиби, які були непомітні для експертів «усередині поля». У цьому контексті можна згадати про «епістемологічні переваги маргінальності», як висловилася про щойно згаданого науковця Людвіка Флека (котрий був полонізованим львівським євреєм) історикиня Марсі Шор.

Джейкобс мала цю перевагу — вона була жінкою і молодою матір'ю. Її тексти зверталися до щоденних досвідів різних людей, а концептуальний апарат відрізнявся від тогочасної містопланувальної догми. Це дозволяло їй помічати речі, які для професіоналів-чоловіків зазвичай залишалися поза полем зору. Книга, про яку я розповідаю, постала на основі лекції, яку Джейкобс виголосила в Гарвардському університеті й спершу переробила у статтю «Центр міста для людей», а згодом за кошти Фондації Рокфелера доопрацювала в Новій школі (New School)¹ і видала 1961 року.

Інша чутливість, яка важлива під час перекладу, — це **чутливість до траєкторії життя тексту**. «Смерть і життя великих американських міст» викликала жваву дискусію одразу після своєї появи. Досить критичну оцінку цій роботі дав соціолог Льюїс Мамфорд, назвавши її у своїй розлогій рецензії «сумішню

¹ Приватний дослідницький університет у Нью-Йорку. Був заснований 1919 року під назвою «Нова школа соціальних досліджень» (The New School for Social Research).

сенсу і сентиментальності, зрілих суджень і школярських помилок». А місто-планувальні кола взагалі сприйняли книгу вельми негативно — і багато нападів було не стільки критикою запропонованих ідей, скільки образливими висловлюваннями на адресу самої Джейкобс, яку називали «домогосподаркою з Ірвін-віч-віллідж»¹ і «божевільною дамочкою».

Книга вийшла друком на початку 1960-х і разом з низкою інших важливих урбаністичних текстів, як-от «Образ міста» (“The image of the city”) Кевіна Лінча та «Мешканці міських сіл» (“The urban villagers”) Герберта Ганса, радикально вплинула на дискусію про місто. Приблизно через десять років ідеї Джейкобс назавжди змінили практики містопланування, а представники руху нового урбанізму називають її своєю натхненницею. У документальному фільмі “Citizen Jane. Battle for the city” ефект від «Смерті й життя великих американських міст» порівнюють зі значенням 95 тез Мартина Лютера, які він (за легендою) прибив до дверей Замкової церкви у Вітенберзі. Ба більше, застосований письменницею метод залученого спостереження і заклик уважно дивитися на повсякдення стали аксіоматичними для міських досліджень. З плином часу також прийшла менш емоційна і більш виважена критика. Наприклад, варто звернути увагу на те, що в тексті майже не йдеться про культурні відмінності між різними групами містян і містянок. Окрім того, авторка часто екстраполює свій досвід на життя в Нью-Йорку загалом, хоча це місто є досить унікальним навіть для американського контексту.

Книгу перевидавали понад 50 разів у різних країнах. Її перекладали іспанською, португальською, французькою, німецькою, нідерландською, шведською, польською, турецькою, російською, литовською, італійською, чеською, болгарською, словенською, китайською, японською та фарсі (за результатами пошуку в соціальній мережі книголюбів “Goodreads”). 2002 року Американська соціологічна асоціація вручила Джейкобс нагороду “Outstanding Lifetime Contribution”, що вказує на визнання її внеску в академічну дискусію. Саме тому було важливо, щоб ця книга також звучала українською мовою. Переклад ми робили за виданням “Modern Library” 1993 року, тож редагування мало враховувати життя авторки опісля, особливо стосовно тверджень про будь-що «останнє». Скажімо, у вступі йдеться про те, що її остання (і тут я роблю примітку «на момент написання передмови») книга — це “Systems of survival” («Системи виживання», побачила світ 1993 року). Далі я роблю ще одне уточнення, що після цього Джейкобс написала «Природу економік» (“The nature of economies”, 2000) і «Темні віки попереду» (“Dark age ahead”, 2004).

Третій аспект чутливості стосується **локалізації перекладу в новому контексті** — у разі книги «Смерть і життя великих американських міст» йдеться про шістдесят років після видання, а також про країну, яка мала досвід державного соціалізму та централізованого планування. В Україні була і є своя містобудівна традиція з розвиненою термінологією, яку слід урахувати під час перекладу. Крім цього, потрібно одночасно уникати як редукціонізму, так і приписування авторці ідей, яких вона не висловлювала.

¹ Квартал на західному боці Нижнього Мангетена.

Чому цей текст залишається важливим, попри десятиліття від моменту публікації? По-перше, він закладає підмурівки дискусії про людиноцентричне містопланування — ті праці, які ми зараз цитуємо і перекладаємо в полі міських студій (наприклад, «Міста для людей» Яна Гейла, «Будувати і жити: етика міст» Річарда Сенета, «М'яке місто: щільність забудови для щоденного життя» Девіда Сіма), значною мірою спираються саме на доробок Джейкобс. По-друге, розглядуваний текст залишається обов'язковим читанням для західних освітніх програм з урбаністики, тому важливо, щоб українські студенти і студентки теж мали до нього доступ. По-третє, я вважаю, що нам потрібно привносити більше жіночих голосів у теоретизування. Серед мислительок, які вплинули на соціологічне поле, крім Джейн Джейкобс, можна згадати Маріанну Вебер, Джейн Адамс, Ганну Арендт, Арлі Расел Гохшильд, Барбару Адам, Саскію Сасен та інших. Зрештою, багато ідей Джейкобс залишаються актуальними і можуть бути реінтерпретовані в сучасному контексті (наприклад, міркування про «руйнівні гроші» чи стосунки між експертами та громадськістю).

Я почала працювати над книгою як редакторка у розпал пандемії коронавірусу, коли ми безпосередньо засвідчили смерть знелюднених міст. Тоді ідеї Джейкобс про активне життя тротуарів, цінність спільних просторів, а також про потребу в доступному житлі набули особливого звучання і нагадували про важливість цього тексту.

У своїй роботі я використовувала *різні інструменти* — деякі з них залишилися видимими у фінальному макеті, інші ж слугували «для внутрішнього використання». Переклад робили дві перекладачки, тому важливо було уніфікувати термінологію. Ми уклали і постійно доповнювали спільний словник, де в першій колонці розташовували слова чи фрази з англomовного оригіналу, а в другій — варіанти українських відповідників. Перекладачки працювали у Google-документі, тож я могла коментувати у реальному часі — саме ці коментарі були основним простором, де ми узгоджували всі спірні моменти. Ті місця, в яких я зробила видимими для читачів і читачок редакторські рішення, — це вступ і примітки в фінальному тексті. Наприклад, у тексті йдеться про ідею «відсортувати» певні культурні чи громадські функції та очистити їхні відносини з повсякденним містом. Я уточнила, що «сортування функцій» — це відбір або виокремлення одних конкретних способів використання простору і відхилення інших. Я бачила свою роль як роль провідниці, котра знайомить з авторкою і час від часу щось з'ясовує, — адже мені хотілося, щоб нова аудиторія почула авторський голос, особливо такий сприйнятливий і уважний, як голос Джейкобс.

Наведу кілька прикладів понять, які ми спільно з перекладачками вирішили використовувати в українській версії книги «Смерть і життя великих американських міст». Загалом праця Джейкобс — це виклик практиці “urban planning”. Попри те, що в українській академічній традиції поширений термін «містобудування», а також розрізнення, яке сама Джейкобс проводить, коли лише декілька разів використовує поняття “city building”, в українському перекладі йдеться саме про *містопланування* або просто планування: «Системи мислення, на яку б об'єктивність вони не претендували, ґрунтуються на емоційних ос-

новах і цінностях. Розвиток сучасного містопланування та реформи житлового будівництва емоційно базувався на похмурому небажанні сприймати концентрацію людей у місті як бажане явище», «Жоден інший досвід не може замінити знання місцевості у плануванні, незалежно від того, чи є планування креативним, координаційним або прогнозувальним».

Інші важливі поняття стосуються сегментації міського простору на “neighborhoods” і “districts”. У цьому разі ми говоримо про різні масштаби, тому послуговуємося поняттям «квартал», коли йдеться про простір кількох вулиць: «Повсякденне життя звичайних людей значною мірою залежить від їхніх кварталів». Якщо ж йдеться про більше просторове утворення, то використовуємо поняття «район»: «Основна функція успішного району — посередництво між необхідними, але за своєю сутністю політично безсилими вуличними кварталами та властиво потужним¹ містом у цілому. [...] Чи стане район із достатньою потенційною силою ефективним і корисним як орган демократичного самоврядування — багато в чому залежить від того, чи подолано ізоляцію занадто малих кварталів у його межах».

Книга критикує модерністський підхід, який передбачає поділ функцій, а натомість пропонує змішане зонування та врахування основних (*primary use*) і вторинних (*secondary use*) способів використання простору: «...коли є поєднання основних способів використання, важить насамперед щоденний, рутинний процес змішування людей»; «Люди автоматично сортуються за маршрутами, які перетинаються занадто рідко, так що різні способи використання, навіть розташовані дуже близько один до одного в географічному плані, на практиці виявляються буквально заблокованими один від одного». Важливо, що Джейкобс пише не про абстрактні функції простору, а про людський вимір життя міста.

Істотні труднощі у нас із перекладачками виникли щодо терміна “turf”, яке дослівно означає «дерен». У цьому разі йдеться саме про переклад сенсу, використаного в розумінні певної території, яку контролює соціальна група. Саме тому ми вирішили застосувати поняття «покриття»: «За системою “покриття”, у її історичній формі, одна банда привласнює певні вулиці, житлові проекти або парки — а часто це поєднання всіх трьох, вважаючи їх своєю територією. Члени інших банд не можуть увійти до зони “покриття” без дозволу банди, що володіє нею, інакше наражають себе на небезпеку».

Одне з тих понять, яке найчастіше цитують із праці Джейкобс, — це “eyes on the street”. Власне, це синекдоха² на означення людської присутності та соціальних взаємодій, тому ми переклали зазначений вислів як «очі вулиці»: «Розповідаючи про безпеку міських тротуарів, я згадувала про необхідність існування в тому мозку, що за “очима вулиці”, майже несвідомого припущення про загальну підтримку... На позначення цього припущення про підтримку використовують

¹ Тобто власне потужним.

² Один із тропів (образних мовних зворотів), для якого характерне вживання назви частини замість цілого.

одне коротке слово — довіра». Процитований фрагмент містить згадку про довіру, якій зараз приділяють значну увагу в соціологічному теоретизуванні. У книзі Джейкобс це поняття є процесуальним і таким, що виявляється у міському повсякденні.

Соціальний географ Роман Цибрівський у своїй статті «Незважаючи ні на що, вона продовжувала» (матеріал вийшов 2018 року) говорить про те, що Джейкобс «потрібна нам тепер більше, ніж будь-коли, адже... є зразком завзятості, мужності та здорового глузду для чоловіків і жінок. Вона є прикладом того, як низові ініціативи можуть боротися проти сили та впертості влади». Я переконана, що її книга потрібна нам сьогодні, у 2023-му, коли Україна обороняється у війні, яку розв'язала Росія. Адже наша країна сповнена надій і показує, як низова самоорганізація може ефективно давати відсіч. Ця книга нам буде потрібна й після перемоги, коли розпочнеться масштабна відбудова і постануть ризики появи «руйнівних грошей» та надмірної централізації. Зрештою, слова Джейкобс про те, що «реальні люди неповторні, вони вкладають роки свого життя у значущі стосунки з іншими неповторними людьми й не є взаємозамінними. Відірвані від своїх стосунків, вони знищуються як ефективні соціальні істоти — іноді ненадовго, іноді назавжди», я зараз перечитую в контексті масового вимушеного переміщення. Ця теза нагадує про те, що відбудувати простір недостатньо — потрібно наповнити його соціальним життям і перезібрати зв'язки між людьми.

ОЛЬГА БУРОВА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України; національний представник Всесвітньої асоціації дослідження громадської думки (WAPOR) від України

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Спеціалізований розмовний клуб англійської мови як засіб підвищення рівня мовленнєвої компетентності соціологів

Досконале володіння іноземною мовою — одна з ключових вимог до сучасного дослідника. Особливо це стосується англійської, яка вже багато років поспіль є мовою міжнародного спілкування в царині науки. Нинішні вимоги до кваліфікації наукових працівників передбачають знання іноземної мови на рів-

ні не нижче B2 («незалежний користувач»)¹. Однак, незважаючи на те, що більшість сьогоденішніх науковців вивчали англійську мову і в школі, і в університеті, їхні знання виявляються недостатніми. Насамперед дається взнаки брак повноцінного іншомовного середовища та розмовної практики. Дослідники також зазнають чималих труднощів із перекладом наукових статей та анотацій англійською мовою.

Клуб англійської мови для соціологів, що розпочав свою роботу в грудні 2014 року (куратор — старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, кандидат соціологічних наук та випускниця Київського інституту перекладачів Ольга Бурова), передусім мав на меті допомогти науковим працівникам Інституту соціології подолати прогалини між вивченням мови і активним користуванням нею. До завдань клубу входило: підвищення рівня володіння англійською серед науковців-соціологів, покращення їхніх розмовних навичок, збільшення словникового запасу та здобуття вмінь академічного письма англійською мовою.

На **першому** етапі роботи клубу обговорювалися такі теми: «Привітання. Знайомство», «Моя професія», «Історія створення Інституту соціології», «Мої захоплення», «Англійські прислів'я і приказки про працю та їхні еквіваленти в українській мові», «Подорожі», «Як справити позитивне враження на співрозмовника», «Життя у великому місті», «Що ми робимо для збереження природи», «Події в Україні та в світі» та ін. На заняттях, окрім того, переглядали і коментували відеоматеріали з серії “TED Talks” та “BBC Learning English — 6 Minute English”. Учасники клубу вчилися вести діалог, висловлювати власну думку, обстоювати свою позицію англійською мовою.

Другий етап полягав у вивченні фахової лексики та фразеології. На заняттях використовувалися такі посібники, як «Англійська мова для науковців» (автор — О.М. Ільченко), “Scientists converse and communicate” (B.B. Калюжна, О.І. Букреева, М.А. Якимчук), “English academic writing for students and researchers” (Т.В. Яхонтова), “English for writing research papers” (A. Wallwork). Особлива увага зверталася на адекватність перекладу соціологічних термінів, специфіку вживання граматичних форм та синтаксичних конструкцій, типових для англomовного наукового стилю.

Наприклад, «дослідження» перекладається на англійську як “research” і означає саме процес дослідження. Цей іменник не має форми множини в англійській мові. Для позначення наукової праці, в якій досліджується якесь питання, вживають словосполучення “research study” (множина — “research studies”). Словосполучення «на ринку праці» слід перекладати як “in the labour market” (а не “on the labour market”), «в інтернеті» — “on the Internet” (а не “in the Internet”), на «фото/картині» — “in the photo/picture”. Антонімом до прикметника “pertinent” («такий, що стосується справи») є “irrelevant”. “Impertinent” означає «неввічливий, грубий». Еквівалентом терміна «соціологічне опитування» є здебільшого

¹ Докладніше див.: Рівні володіння мовою: глобальна шкала. (s.a.). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Отримано 11 липня 2023 року з: <http://www.univ.kiev.ua/ua/resources/tests4>

“social survey”, хоч «опитувальник» перекладається як “questionnaire”. “Humanitarian” в англійській мові — це не фахівець у галузі гуманітарних наук, а людина, що надає гуманітарну допомогу, опікується соціальними проблемами, тобто працює на благо людства. Це також гуманіст, який визнає людину найвищою цінністю, як-от Мати Тереза, Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Альберт Швейцер та багато інших. Певні мовні звороти, як-от «у статті аналізується...», «на діаграмі показано...», «у таблиці наведено...» тощо, перекладаються на англійську реченням в активному стані (“the paper analyses ...”, “the graph shows ...”, “the table presents/reads ...”, etc.).

На цьому етапі учасники клубу також училися складати описові та розширені анотації до наукових текстів.

Наступний етап був присвячений публічним виступам та презентаціям. Аналізувалися найпоширеніші помилки під час створення слайдів: невідповідність стилю презентації темі виступу; перевантаженість текстом (“too much information”); використання кількох гарнітур шрифтів; надто малі або великі літери; кольори, що не узгоджуються один з одним; анімаційні ефекти, які відвертають увагу слухача від змісту виступу, а також брак чіткої структури. Опрацьовувалися різні стилістичні прийоми, що допомагають зробити презентацію ефективнішою: зіставлення (*simile*), метафора, протиставлення (*contrast*), алітерація, риторичні запитання тощо. Увагу звертали на те, як слід застосовувати невербальні засоби в публічному виступі (гучність і темп мовлення, інтонація, паузи, наголошування важливої інформації, міміка, жести, зоровий контакт з аудиторією) для кращого сприйняття слухачами викладеного матеріалу. Співробітники Інституту готували презентації з теми дослідження та практикували свої виступи. Крім того, на засідання клубу запрошували колег, які вже мали досвід виступів на міжнародних конференціях. Було також проведено семінари з ділового спілкування та специфіки оформлення англомовної ділової кореспонденції (О. Максименко), з кількісних та якісних методів дослідження (С. Дембіцький) та культурної специфіки соціальних досліджень.

У межах клубу організовувалися вебінари та онлайнві конференції із зарубіжними колегами. Так, у липні 2016 року відбувся круглий стіл із дослідниками Бедфордширського університету (Велика Британія), на якому обговорювали різні аспекти виходу Сполученого Королівства з Європейського Союзу. Коментарі учасників було опубліковано в часописі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»¹.

Клуб англійської мови для соціологів продовжував свою роботу і в 2017–2019 роках. Співробітники Інституту опановували, серед іншого, мистецтво написання мотиваційних листів та складання грантових заявок для дослідницьких проєктів.

¹ Круглий стіл “Britain under Brexit”. (2016). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 227–232.

НАТАЛІЯ МАЙСТРУК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Значення наукових мереж для інтеграції України у європейський та світовий науковий простір¹

Сьогодні Україна, перебуваючи у стані тотальної війни, найбільшою мірою відчуває на собі наслідки глобальних трансформацій, численних суперечностей та деформацій у різних сферах життєдіяльності соціуму. Як зазначив Президент Національної академії наук України, академік НАН України Анатолій Загородній, «трагічні події, які нині відбуваються в нашій державі, ще раз довели, наскільки наука та інновації є важливими чинниками не лише цивілізаційного розвитку суспільства, а й здатності його до захисту і збереження загальнолюдських цінностей. Тому саме наука повинна відігравати одну з ключових ролей у відродженні України».

Процес формування європейського науково-дослідницького простору, в якому Україна відіграє роль потужного гравця, триває вже понад десятиліття. Можна згадати, наприклад, проект реорганізації провідних українських університетів у дослідницькі структури (відповідно до положення Кабінету Міністрів України «Про дослідницький університет» від 17.02.2010), на базі яких було створено навчально-наукові центри — як осередки науки, освіти та інновацій. Вагомою складовою сучасного етапу активізації цього процесу стало створення мережових консорціумів, об'єднаних у Європейський дослідницький простір (ERA). Їхніми цілями були: а) пошук і використання можливостей для підтримки всіх напрямів науково-дослідницької діяльності та співпраці між університетами, бізнесом, науково-дослідницькими центрами, органами державного управління; б) покращення динаміки міждисциплінарних досліджень; в) підвищення якості людських ресурсів та збільшення чисельності працівників науково-дослідницької сфери, залучення європейських та світових фахівців у вітчизняний дослідницький процес; г) посилення дослідницьких потужностей для

¹ Під час підготовки виступу було використано такі матеріали: Майструк, Н.О. (2011). Глобально-локальні тенденції у науково-освітньому просторі. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право, 2(10), 86–90; Національна академія наук України. (2020, 23 липня). *Європейська хмара відкритої науки як глобальний інструмент наукових досліджень* [Інтерв'ю віце-президента НАН України академіка Анатолія Загороднього газеті «Світ»]. Отримано з: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=6661>; Президент НАН України академік Анатолій Загородній: «Саме наука має відігравати ключову роль у відродженні України». (2022, травень). *Світ — всеукраїнська газета для науковців і освітян*, сс. 1, 4; Шевченко, А. (2018, 26 жовтня). «Досягнення» України у сфері цифровізації науки. *Дзеркало тижня*. Отримано з: https://zn.ua/ukr/science/dosyagnennya-ukrayini-u-sferi-cifrovizaciyi-nauki-292176_.html. Також було проаналізовано сайт «Урядовий портал».

створення економіки знань. 2017 року на Саміті країн G7 було рекомендовано розвивати відкриту науку¹ та глобальні дослідницькі та е-інфраструктури. Нова рамкова програма FP9 має на меті реалізувати нову концепцію розвитку ЄС під назвою «Відкриті інновації — відкрита наука — відкритість до світу».

Розвиток глобального інформаційного суспільства потребував створення науково-освітніх мереж, зокрема на основі ґрид-структур² — міжнародних, національних або регіональних об'єднань інститутів у віртуальні організації задля проведення спільних наукових досліджень у різних галузях. Можна навести багато прикладів функціонування мережевих структур, підґрунтям яких є ґрид-технології: пан'європейська науково-освітня мережа GEANT, Європейська ґрид-інфраструктура (EGI), мережа для вчених Департаменту енергетики США (ESnet), Український національний ґрид (УНГ), Українська науково-освітня телекомунікаційна мережа (URAN)³ та ін. УНГ бере активну участь у міжнародній співпраці ще з 2011 року, об'єднуючи зусилля українських та європейських учених через створення спільних проєктів. Між УНГ та EGI у грудні 2011 року було підписано Меморандум про взаєморозуміння на технологічному рівні, а в березні 2019-го Україна приєдналася до Ради Європейської ґрид-інфраструктури. Загалом Український національний ґрид — це е-інфраструктура⁴ для розподілених обчислень та оброблення даних на базі координатії й управління ресурсами. Об'єднує 26 українських наукових установ та університетів.

У січні 2018 року Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердив план заходів щодо її реалізації. Одним із напрямів цифрового розвитку країни було визначено участь у розбудові Європейської хмари⁵ відкритої науки (EOSC)

¹ Як зазначається на сайті Державної науково-технічної бібліотеки України, відкрита наука — це міжнародний рух, метою якого є зробити наукові дослідження, наукові дані та їхнє поширення доступними для всіх категорій зацікавлених осіб.

² Початкове значення слова "grid" — «сітка, що складається з горизонтальних і вертикальних ліній, що перетинаються» (як на географічній карті).

³ FP — Framework Programme, GEANT — Gigabit European Academic Network, ERA — European Research Area, EGI — European Grid Infrastructure, ESnet — Energy Science Network, URAN — Ukrainian Research and Academic Network, EOSC — European Open Science Cloud.

⁴ Згідно з Концепцією реалізації державної політики розвитку українських е-інфраструктур до 2023 року, е-інфраструктура — це окремий різновид цифрових інфраструктур, головним завданням яких є отримання, зберігання, інтеграція дослідницьких даних, управління ними, глибинний аналіз цих даних, візуалізація, створення моделей на їхній основі, інші види оброблення наукової інформації та даних, а також послуги обчислення та комунікації, які надаються через використання мережі «Інтернет» і можуть здійснюватися, не обмежуючись рамками однієї інституції.

⁵ Під хмарою в цьому контексті розуміють технологію, яку використовують для спільних інструментів з оброблення даних. Однак, як зауважив Президент НАН України А. Загородній, «концепція EOSC охоплює не тільки технологічну інфраструктуру, а й є частиною відкритої науки в Європі — від інфраструктур і даних до послуг і навичок, які мають сприяти створенню конкурентноспроможної економіки даних і знань у глобальному світі».

та Європейської інфраструктури даних. Також наголошувалося на необхідності скорочення технологічного розриву у вітчизняній науці, розвитку та підтримки е-інфраструктур для досліджень і гармонізації з європейськими та світовими науковими ініціативами з відкритої науки й відкритих інновацій. 8 жовтня 2022 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки», який став ще одним кроком на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції України

Невіддільним складником інтеграції України у європейський науковий простір є проектно-грантові програми ЄС, зокрема «Горизонт 2020» та «Горизонт Європа». У реалізації цих програм активну участь беруть як Національна академія наук України, так і провідні українські університети. Серед них варто відзначити: Національний університет «Львівська політехніка» — співорганізатора трьох міжнародних форумів у межах проєкту «Ініціатива ЄС “Східне партнерство”: можливості для України» (за підтримки програми «Еразмус +», напрям Жана Моне)¹, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», завдяки якому було проведено серію тренінгів з європейської інтеграції, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Чорноморський національний університет імені Петра Могили та ін.

Висновки. Глобалізація комунікативного та інформаційного просторів сприяла, з одного боку, набуттю ними глобального статусу та розширенню соціальних можливостей, з іншого ж — створила певні виклики. Одним із таких викликів стала побудова Європейського дослідницького простору, долучення до якого потребувало адаптації та інтеграції різноманітних ресурсів, зокрема людських. Його формування відбувалося за допомогою різноманітних мережевих технологій як на базі соціальних мереж, блогосфери та віртуальних спільнот, так і на основі науково-освітніх ґрид-мереж, що дало змогу урізноманітнити та структурувати інформаційні обміни за різними ознаками (зокрема професійними); поширити та популяризувати наукові ідеї, знання, технології, інновації, а також створити «додану вартість» завдяки великій кількості учасників взаємодії.

¹ Програма імені Жана Моне — це одна з освітніх програм Європейського Союзу, мета якої полягає в підвищенні рівня знань та поінформованості суспільства в Євросоюзі та поза його межами з питань європейської інтеграції. Жан Моне (1888–1979) — французький економіст, політик і дипломат, який започаткував комплексне економічне планування в Західній Європі після Другої світової війни.

МАРІЯ ГАСАНЕНКО,*незалежна дослідниця***Особливості спілкування зі штучним інтелектом. Соціологи, політологи, соціальні психологи, маркетологи, лінгвісти чи програмісти? Хто, як і якою мовою проводитиме опитування «штучних інтелектів»¹ у майбутньому?²**

У своїй доповіді я розглядатиму проблеми перекладу під час спілкування зі штучним інтелектом та його історичними прообразами, аналізуватиму доступ українського населення до штучного інтелекту (зокрема, до електронних перекладачів), а також імовірність змін у частоті контактів та мовних налаштуваннях під впливом міграції. Крім того, я спинюся на діях, які перешкоджають спілкуванню зі штучним інтелектом у тій чи іншій ситуації. У своїх дослідженнях я використовувала методи деконструкції, статистичний аналіз, спостереження, аналіз текстових документів та експеримент. У тексті доповіді поруч із термінами наведено посилання на теоретико-інформаційні джерела для пояснення контексту, а фрази про виявлені проблеми з перекладом виділено напівжирним шрифтом. Штучний інтелект узагальнено називатимемо AI (абревіатура від “artificial intelligence”). AI вже досліджують науковці різних галузей різними методами. Програмісти та лінгвісти — одні з основних творців AI. Перші продовжують створювати *істинний штучний інтелект* — RAI, або Real AI, відмінний від звичайних AI, тоді як другі відповідають за якість перекладених та згенерованих штучним інтелектом текстів.

Завдяки електронним перекладачам та технологіям зв’язку сучасна наукова та міжкультурна комунікація відбувається майже моментально, без затримки в часі та просторі, хоча ще 2,6 млн років тому первісна людина кидалася камінням і тільки починала розмовляти³. Надалі люди закарбовували усні мови в писемну та друковану форми. А в XX сторіччі, після відкриття електрики, дослідження властивостей напівпровідників та винайдення пластичних матеріалів, науковці створили комп’ютер та первісні мови програмування. Четверта сходинка — розповсюдження мобільних комунікаторів та низки мов програмування. На п’ятому, сучасному етапі еволюції науковці завершили прищеплювання мовлення та інших навичок камінчикові, знайденому первісною людиною, і створили AI.

¹ Пристроїв зі штучним інтелектом, якими користується респондент.

² Під час підготовки доповіді було проаналізовано дані з вебсайтів Державної служби статистики України, Міністерства соціальної політики України та Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

³ Докладніше див.: Горянський, О. (2019, 5 червня). Знаряддя праці первісні люди виготовляли 2,6 млн років тому. *Урядовий кур’єр*. Отримано з: <https://ukurier.gov.ua/uk/news/znaryaddyapraci-pervisni-lyudi-vigotovlyali-26-ml>

В Україні застосування AI не заборонено¹. Штучні інтелекти імітують у комп’ютерному просторі дії людини, виявляють ознаки надлюдини, суперрозуму, що знає багато природних мов, шукають інформацію в мережі «Інтернет», грають у шахи, малюють та римують, точно орієнтуються в фізичному просторі.

Паралельно з технічним розвитком у культурному просторі еволюціювали прообрази AI, які з дитинства формують у нашій підсвідомій уяві майбутній фізичний простір свого існування. У традиційних усних та книжкових казках знаходимо героїв, що допомагають людям: це Джин із арабської казки, Золота Рибка та Щука з німецьких казок, Злидні із української «Казки про злидні» та інші. А сьогодні ми зустрічаємо прообрази AI у мультиплікаційних та ігрових фільмах. Деконструкція героїв мультсеріалів різних країн показує, що предмети, антропоморфи та симбїонти виховують дітей, рятують світ, дають інформаційні довідки, товаришують з головними героями та вільно розмовляють мовами цих героїв (табл. 1).

Таблиця 1

Мовленнєві можливості прообразів штучних інтелектів
(на прикладах героїв мультсеріалів)

Властивості персонажа мультфільму (у співвідношенні зі штучним інтелектом)	Назва персонажа, спостережувані характеристики та виконувані дії			
	Розмовляє, але невербально	Не розмовляє	Відповідає на запитання вголос	Розмовляє з людиною
Має ознаки AI	Ведмідь: грає в шахи, доглядає за дитиною. Розмір природний, більший за людину	Амулет: орієнтується в просторі, виконує роль перекладача. Оцінює вчинки дитини. Його не потрібно заряджати	Чарівне дзеркало: функціює як пошуківик, його не потрібно заряджати. Розміри різні	Симбїонт із талісманом: довідник, кишеньковий друг. Знає мови інших світів, рятує світ
Не має ознак AI		Піжама з амулетом		Собаки-рятивники
		Симбїонт-метелик		Собака-друг

Джерело: дослідження автора. Вибіркою слугували багатосерійні (35 і більше серій) мультиплікаційні стрічки різних країн, адаптовані для українськомовного населення.

¹ Докладніше див.: Андреев, П.Ю., Дубовой, О.В., & Дубовой, В.В. (2022). Сучасний стан цифрової трансформації та штучний інтелект як засіб цифровізації освітнього процесу в галузі фізичної культури і спорту. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 3(351), 116–126. [https://dx.doi.org/10.12958/2227-2844-2022-3\(351\)-116-126](https://dx.doi.org/10.12958/2227-2844-2022-3(351)-116-126); Карчевський, М.В. (2017). Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2(78), 99–108; Пилипчук, В.Г., Баранов, О.А., & Гиляка, О.С. (2022). Проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*, 29(2), 35–62.

Проблем із перекладом у прообразів AI немає, а для головних героїв вони дуже зручні — не потребують особливого догляду, на відміну від, наприклад, електронної іграшки «Тамагочі», хоча психологічна залежність усе одно спостерігається.

Як і казкові прообрази, сучасний електронний суперрозум відповідає на запитання багатьма мовами і виконує роль інформаційного каналу, якому довіряють складні пошуково-перекладацькі запити. Навчання спілкуванню з наявними AI, після якого змінюється ставлення та довіра до AI, є цілком доступним. Для впевнених мережевих користувачів AI можуть стати засобом масової комунікації.

Є два види доступу до AI-сайтів: *індивідуальний*, прив'язаний до IP-адреси, логіна чи адреси електронної пошти, та *груповий*. **Сучасні AI дають змогу вибрати мову для спілкування.** Доступність AI сьогодні забезпечується через електронні пристрої з інтернет-зв'язком, кількість яких у домогосподарствах постійно зростає з 2010 року (згідно з даними Держстату України). Зокрема, 2018 року¹ мобільних електронних пристроїв із доступом до AI в українських домогосподарствах було більше, ніж стаціонарних: у середньому 203 мобільні телефони на 100 домогосподарств, 35 ноутбуків і 19 планшетів проти 37 персональних комп'ютерів.

Мабуть, кожен із нас має домашнього *електрофаворита* або кількох домашніх *електроулюбленців*. Такі улюбленці працюють цілодобово, допомагають нам удень і вночі: пральна машина, під'єднана до інтернету, надсилає повідомлення про стан води та питає дозволу розпочати прання, електричний чайник співає пісеньку, коли закипить, а смартфон іноді виконує функцію звичайного будильника. Електроприлад або пристрій із доступом до AI буває *індивідуальним*, якщо цим пристроєм користується одна людина, *сімейним* (тобто домашнім улюбленцем родини) та *колективним*, якщо фізичний доступ до нього мають різні люди.

Утім, попри зручність сучасних електроулюбленців, людство продовжує діяти *вінтажно* (зокрема, користуватися неелектричними предметами, що мають сучасні електричні аналоги). Вінтажні дії належать до третьої історичної сходинки²: наприклад, тридцять років тому, до комп'ютерної ери, у статистичних установах України відповіді респондентів підраховувалися вручну — достатньо було мати ручку та папір.

Вінтажна поведінка також може бути частиною *історичної реконструкції*, коли людина (чи група людей) повністю занурюється в певну атмосферу та відтворює певну подію після дослідження історичних деталей. Історична реконструкція деколи близька до *екстремальної поведінки*, але відмінна від неї за метою. Екстремальна дія вчиняється як у стані афекту, вимушено, так і добровільно — задля спортивного інтересу або привернення уваги. Приклад екстремальної дії — фридайвінг, який існував ще в прадавні часи. Дії, що виникли в перший історичний період і продовжують існувати в нашій повсякденній ре-

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, а також Автономної Республіки Крим.

² Згідно з виокремленими на початку доповіді етапами еволюційного розвитку мови та комунікації.

альності, належать до *традиційних*: це усне мовлення, піша проща, пішохідний туризм¹, переселення.

Навесні 2014 року почалися неочікувані переміщення великих кластерів та населення з чотирьох східних і південних прикордонних територій України, а починаючи з лютого 2022 року, просторові зсуви громадян 13 північних, східних та південних прикордонних території України «переворухили» населення багатьох країн світу. Наприклад, станом на 31 березня 2023 року в Німеччині налічувалося близько 1,1 млн біженців з України (27% від загального числа), у Польщі — 977 тис. (25%). Що стосується внутрішніх переселенців, то їхня кількість сягнула 4,8 млн осіб (дані за січень 2023-го)². Точки прибуття для всіх цих людей відмінні як за мовою, так і за економікою. ***Цілком імовірно, що частота контактів тих, хто виїхав до певної країни, з лінгвістичними штучними інтелектами збільшиться, а мова комунікації зміниться. Решта населення країни не матиме проблем з перекладом.***

Певна річ, зміна території та умов проживання, економічного, мовного та культурного простору істотно впливає на можливості доступу до штучного інтелекту, на потребу в перекладі, у рекламуванні та навчанні основ AI, а також на довіру та ставлення до AI.

Вияви AI в соціальній площині очевидні і можуть бути досліджені соціологами: це обізнаність із AI, частота контактів із ним, довіра до штучного інтелекту, задоволення від процесу користування штучним інтелектом, доступність навчання основ AI, мова інтерфейсу тощо. Маркетинг, соціальна психологія та політологія використовують схожі індикатори та додають специфічні, як-от імідж штучного інтелекту, привабливість інтерфейсу та реклами. Програмісти вивчають технічні відмінності AI-програм, швидкість роботи, зручність пошуку та захищеність. Лінгвісти, філологи та перекладачі перевіряють якість роботи AI з текстом, беручи до уваги стиль, образні вислови, запозичені слова, жаргонізми, спеціалізовані терміни та близькість до «живої» мови³.

¹ Докладніше див.: Генкуленко, Б.Ю., & Хмара, М.А. (2023). Етапи та зміст підготовки туриста до спортивно-оздоровчої подорожі. В *Актуальні проблеми розвитку освіти в сфері туризму, фізичної культури та спорту. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (21–22 березня 2023 р.)* (сс. 16–19). Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія; Машкова, О.В., & Богадьорова, В.С. (2014). Види екстремального туризму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Географічні науки*, 1, 89–94.

² Докладніше див.: В Україні офіційно зареєстрували 4 867 106 переселенців. (2023, 10 січня). *Укрінформ*. Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3649695-v-ukraini-oficijno-zareestruvali-4-867-106-pereselenciv.html>; Найбільше українських біженців серед країн ЄС проживає в Німеччині, на другому місці — Польща. (2023, 12 травня). *Інформаційне агентство «Волинські новини»*. Отримано з: <https://www.volynnews.com/news/all/naybilshe-ukrayinskykh-bizhentsiv-sered-krayin-yes-pozhyvaye-v-nimechchini-na-druhomu-mistsipolshcha->; Шиліпук, О.Я., & Лободзинська, Т.П. (2017). Кластер: життєвий цикл та особливості розвитку в Україні. *Приазовський економічний вісник*, 5(05), 229–234.

³ Докладніше див.: Локайчук, С. (2017). Термінологічні питання в публікаціях академіка Агатагела Кримського. *Лінгвостилістичні студії*, 7, 91–100; Стеблюк, Н.Ф., & Копейкіна, Є.В. (2019). Технології штучного інтелекту в маркетингу. *Приазовський економічний вісник*, 3(14), 462–466.

Значний інтерес становить також дослідження багатоваріантності впливу AI на людей під час спілкування. У такому дослідженні респондентами є користувачі AI, але опитувати потрібно не їх, а ті штучні інтелекти, з якими вони спілкуються. На деяких етапах опитування (табл. 2) виникають труднощі: втрачається анонімність під час під'єднання інтернету та повербанку інтерв'юера до пристрою респондента (пп. 3, 4); опитування залишає «сліди», історію (п. 5); крім того, **не варто перекладати інструменти соціолога з однієї руки в іншу**, одночасно тримаючи пристрій респондента та фіксуючи відповіді AI (п. 7); не завжди бажаним є фізичний контакт інтерв'юера з чужою власністю (пп. 1, 12).

Таблиця 2

**Орієнтовна інструкція для інтерв'юера — алгоритм дій
під час опитування AI**

Умовні назви етапів	Зміст дій
Підготовчий	Ознайомтеся з анкетною, перевірте технічну готовність: кабелі, зарядженість повербанку, наявність інтернет-зв'язку, гігієнічні набори. Сплануйте та знайдіть необхідну цільову аудиторію та респондента. Привітайтеся з обраним респондентом.
1. Дозвіл	Поінформуйте респондента про час, запланований для опитування, і спитайте дозволу на фізичний контакт із його власністю.
2. Гігієна	Продезинфікуйте руки, надягніть легку маску, що вільно пропускає звук. У разі відмови у безпосередньому контакті з пристроєм попросіть респондента ставити ваші запитання самостійно.
3. Зарядка	Електронний пристрій респондента має бути достатньо зарядженим. Запропонуйте на час розмови під'єднатися до вашого переносного повербанку або до розетки.
4. Інтернет	Запропонуйте респондентові доступ до інтернету, якщо у нього немає «безліміту»
5. Попередження	Попередьте респондента, що навіть одне ваше запитання може змінити логіку пошуку після опитування.
6. Привітання	Завітайте на AI-сайт та привітайтеся: <i>«Привіт! Я тимчасовий співрозмовник, представник компанії (назвіть свою компанію). Ми проводимо опитування інтелектуальних систем. Результат опитування — це узагальнені відповіді, без посилання на IP-адресу. Хочу поставити два запитання. Якщо Ви мене зрозуміли, напишіть “Так” і чекайте на запитання».</i>
7. Опитування AI	Акуратно та зручно для респондента фіксуйте отримані відповіді. Подбайте заздалегідь про всі необхідні для цього інструменти. Важливо, щоб чужий електронний пристрій не падав під час опитування і щоб на нього не потрапляли краплі води.
8. Подяка AI	Після отримання відповіді на останнє запитання висловіть подяку: <i>«Кінець опитування від компанії (зазначте назву компанії). Поставлено два запитання. Дякуємо за відповіді!»</i>
9. Гігієна	Запропонуйте респондентові антисептичний засіб, щоб він міг продезінфікувати пристрій, з яким Ви контактували.

10. Від'єднання від живлення	Від'єднайте пристрій від розетки або повербанку, віддайте власникові його кабелі та заберіть свої.
11. Від'єднання від інтернету	Від'єднайте пристрій від інтернету. Віддайте власникові його кабелі та заберіть свої.
12. Повернення пристрою	Віддайте пристрій людині, у якої Ви його брали.
13. Подяка респондентові	Висловіть респондентові подяку за участь.

Джерело: дослідження автора. Проведено вісім інтерв'ю природною мовою на робочому місці респондента та на вулиці. AI були опитані через п'ять персональних комп'ютерів, два ноутбуки та один айфон.

Домашнє завдання. Перевірте, будь ласка, наявність української мови в налаштуваннях будь-якої AI-програми, доступної для ваших стаціонарних або мобільних електронних улюбленців. Бажано обирати пристрій-фаворит.

**Теми усних виступів та надісланих презентацій
від решти учасників науково-практичного семінару
«Або знайду свій шлях, або прокладу його сам»**

Досвід перекладу в контексті французько-української співпраці наукових шкіл архетипіки (Едуард Афонін, Українська школа архетипіки, Київ)

Компаративні особливості англійської та німецької мов як знакових систем та семіозисів у контексті наукового перекладу (Юрій Романенко, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Типові помилки перекладу та міжмовні омоніми — на прикладі польської мови (Наталя Сидяченко, Київський національний лінгвістичний університет)

Переклад та рецепція — на прикладі перекладів творів П'єра Бурдьє (Сергій Йосипенко, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Оксана Йосипенко, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України)

Адаптація поняття “agensy”: від мовного запозичення до натуралізації (Данило Судин, Український католицький університет, Львів)

Науково-комунікаційні заходи Австралійської соціологічної асоціації (The Australian Sociological Association): Тиждень соціальних наук (Social Sciences Week) та «Година чаювання» (TASA Tea Time) (Ольга Максименко, Інститут соціології)

Отримано 11.08.2023